

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«Одеська юридична академія»

НАУКОВІ ПРАЦІ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Том XXXIV

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

У збірнику наукових праць Національного університету «Одеська юридична академія» опубліковано статті провідних учених НУ ОЮА, докторів та кандидатів наук, а також відомих правників з інших вузів України.

Збірник статей розрахований на фахівців, що працюють у сфері юриспруденції, студентів-юристів, а також юристів-практиків, які цікавляться тенденціями розвитку правового життя сучасного суспільства.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 18.03.2024 р. (протокол № 6).**

Редакційна колегія:

Ю. В. Цуркан-Сайфуліна, д-р юрид. наук, проф. (*головний редактор*);

М. Р. Аракелян, д-р юрид. наук;

Л. І. Аркуша, д-р юрид. наук, проф.;

В. В. Дудченко, д-р юрид. наук;

Т. А. Латковська, д-р юрид. наук, проф.;

В. О. Туляков, д-р юрид. наук, проф.;

Г. О. Ульянова, д-р юрид. наук, проф.;

Є. О. Харитонов, д-р юрид. наук, проф.;

О. І. Харитонова, д-р юрид. наук, проф.;

Lauri Mälksoo, PhD (Естонія);

Emre Sencer, PhD (США).

Сайт видання: www.naukovipraci.nuoua.od.ua

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право», 293 «Міжнародне право»), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (Додаток 1).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Р. М. Абрамович

НЕЗВОРОТНІСТЬ ДІЇ ЗАКОНУ В ЧАСІ ТА ВОЄННИЙ СТАН. ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА

Вступ. Як влучно зазначив свого часу в одній із своїх публікацій суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду – Ян Берназюк: «Дія закону в часі є одним із найскладніших питань правозастосування». Принцип незворотності дії закону в часі в ланцюгу загальної дії правових норм займає особливе місце, з огляду на його призначення та особливості застосування в міжнародній та вітчизняній судовій практиці.

Постановка проблеми. У цій статті автор досліджуватиме причинно-наслідковий зв'язок між особливостями текстуального формулювання, й закріплення принципу незворотності дії закону в часі в Конституції України та неоднозначною судовою практикою з цього питання, а також вплив цих граней незворотності на законодавство України воєнного часу, в якому останнім часом з'являються правові норми зі зворотною дією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У національній правовій доктрині незворотності дії закону в часі присвячено чимало уваги. Окрім дисертації та низки публікацій автора цієї статті, які стосувалися еволюції «ex post facto law», правозастосовної практики, співвідношення принципу з іншими складовими верховенства права, темі дії правових норм в часі присвячені праці Козюбри М.І., Гаврилюк Р.О., Пушняка О.В. та ін. Здебільшого у науковій доктрині дослідження правила про незворотність дії закону в часі здійснювалися через призму загальної дії правових норм. Втім, чимало граней принципу неретроактивності закону в часі й досі залишаються не цілком дослідженими, що, зокрема, частково вплинуло на неоднозначну правозастосовну практику, зокрема, й Конституційного Суду України.

Метою статті є внесення та розгляд пропозицій щодо вдосконалення позиційних та текстуальних особливостей принципу незворотності дії закону в часі в Конституції України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, на законодавчому рівні принцип «закон зворотної дії в часі не має» закріплений в статті 58 Конституції України, відповідно до якої, закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може

відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Крім того, офіційне тлумачення зазначена стаття дістала в багатьох рішеннях Конституційного Суду України. Детальніше про це мова йтиметься згодом.

Окрім конституційного закріплення принцип «*Ex post facto law*» закріплений ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України, в якій зазначено, що провадження в адміністративних справах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи; закон, який встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам судового процесу, чи обмежує їх використання, не має зворотної дії в часі.

Схоже формулювання зазначеного принципу містить стаття 3 Цивільно-процесуального кодексу України: провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи; закон, який встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам судового процесу, чи обмежує їх використання, не має зворотної дії в часі.

У Господарсько-процесуальному кодексі України, а саме в статті 3 зазначено, що судочинство у господарських судах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи.

У статті 5 Кримінально-процесуальному кодексі України зазначено, що процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями цього Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення.

Отже, як бачимо, принцип незворотності дії закону в часі знайшов належне відображення у вітчизняних законодавчих актах. Що стосується судової практики, то лише Конституційний Суд України присвятив цьому правилу безпосередньо чи опосередковано сім своїх рішень. Окремої уваги кожному із цих рішень приділяти не стану, тому що в попередніх публікаціях автором вже проводився аналіз правових позицій Суду щодо теми незворотності дії закону в часі, проте, окрему увагу слід приділити Рішенню КСУ № 1-рп/99 від 09.02.1999 р. у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів [1, с. 255].

Так, у цьому рішенні Конституційний Суд України визначив, що положення частини першої статті 58 Конституції України про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, треба розуміти так, що воно стосується тільки фізичної особи, тобто людини і громадянина, тому що стаття 58 розташована у розділі II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Слід зазначити, що до зазначеного вище рішення КСУ викладені чотири окремі думки суддів. В одній із окремих думок було зазначено, що на відміну від конституцій деяких держав (наприклад, Словенії), які закріплюють правило незворотності дії законів та інших нормативних актів у часі у спеціальних розділах, присвячених порядку набуття ними чинності та іншим питанням конституційної законності, Конституція України дійсно фіксує зазначене

правило у розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Причому, в цьому розділі немає застереження з приводу того, що закріплені в ньому права, свободи та обов'язки поширюються і на юридичних осіб, якщо вони можуть бути до них застосовані, як це зроблено у конституціях ФРН, Швейцарії, Естонії та деяких інших держав. Проте відсутність такого застереження ще не дає підстав для висновку, що правило незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів у часі стосується виключно фізичних осіб.

Згідно із зазначеним вище правилом дія закону чи іншого нормативно-правового акта поширюється тільки на ті відносини, які виникли після набуття ним чинності. Це є однією з найважливіших гарантій правової стабільності, впевненості суб'єктів права в тому, що їх правове становище не погіршиться з прийняттям нового закону чи іншого нормативного акта, а також необхідною умовою довіри до держави і права. Ніяких винятків щодо певних категорій суб'єктів права, зокрема юридичних осіб, це правило не передбачає. В цьому відношенні воно є універсальним [2, с. 25].

В контексті викладеного заслуговує уваги прийнятий наприкінці 2023 року у період воєнного стану Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування банків та інших платників податків» № 3474-IX. З-поміж іншого, зазначеним законом передбачено, що ставка податку на прибуток підприємств, що може бути застосована до прибутку банків за підсумками 2023 податкового року, становитиме 50%. Водночас закон містить застереження про те, що при сплаті податку за ставкою 18% за попередні податкові періоди 2023 року (квартал чи півріччя), то відповідне податкове зобов'язання вважається виконаним належним чином, а відтак, сплачувати різницю між новою ставкою і попередньою немає необхідності [3].

За інформацією кількох банківських установ виявилось, що більшість з них – додали податкове навантаження поступово та вчасно, не залишаючи відкриті податкові зобов'язання на кінець року. Однак, серед опитаних фінансових установ трапилися такі, що зіштовхнулися з необхідністю сплачувати податок наприкінці року за попередні періоди за новою ставкою. Виникає запитання – наскільки правомірним було надання нормативно-правовому акту зворотної дії на правовідносини, що виникли до набрання ним чинності? Слід відмітити, що у низці електронних правових видань з'явилися статті із закликами про визнання окремих положень відповідного закону неконституційними.

Отже, як зазначалося раніше, принцип незворотності дії закону в часі, закріплений статтею 58 Конституції України, відповідно до якої, закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

В контексті викладеного доцільно звернутися до сутності цього принципу, та зупинитися на його основному призначенні, адже закріплює цей принцип переважна більшість конституцій світу, та й загалом історія його сягає ще Римської імперії. Останній є складовою феномену верховенства

права. Такими чином, основним призначенням правила незворотності дії закону в часі є забезпечення правової безпеки та захисту довіри осіб до держави. На сьогодні, як відомо, в Україні діє воєнний стан. Відтак, деякі права осіб можуть бути обмежені, але, з-поміж інших винятків, закріплених статтею 64 Конституції України, не може бути ніяких обмежень прав, забезпечених статтею 58 Конституції України. Тоді знову запитання – чи правомірним було надання зворотної дії положенням закону у сфері банківської діяльності, про який йшлося раніше [4]?

Очевидно, приймаючи, зазначений нормативно-правовий акт, законодавець керувався Рішенням Конституційного Суду України №1-рп/99 від 09.02.1999р., у якому Суд сформував юридичну позицію щодо застосування положення частини першої статті 58 Конституції України тільки до фізичних осіб, та не поширивши дію, на юридичних осіб через розміщення принципу у Розділі 2 Конституції України, присвяченому правам та обов'язкам **людини**. Зазначене рішення КСУ має певні неоднозначності, про що загалом вже йшлося раніше. І як було зазначено в одній із Окремих думок до цього рішення КСУ, обгрутовуючи юридичну позицію про різне застосування принципу незворотності дії закону в часі щодо фізичних та юридичних осіб, Конституційний Суд України не взяв до уваги принцип рівності всіх суб'єктів права перед законом (статті 13, 129 Конституції України), яка означає пред'явлення до всіх них однакових вимог та відсутність у будь-кого привілеїв [2, с. 26].

Висновки. З огляду на викладене, та підводячи підсумок правової аналітики відносно конституційності окремих положень Закону України №3474-IX, слід відмітити формальне дотримання приписів Конституції в контексті, досліджених вище, правових норм зі зворотною дією, проте, явну невідповідність аналізованих положень – статтям 13 і 129 Конституції, Духу Конституції загалом та Європейській конституційній практиці. Також слід відмітити необхідність внесення застереження у розділ 2 Конституції України, що закріплені в ньому права, свободи та обов'язки поширюються і на юридичних осіб, якщо вони можуть бути до них застосовані.

Література

1. Рішення Конституційного Суду України №1-рп/99 від 09 лютого 1999 р. у справі за конституційним зверненням Національного банку України стосовно офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України. 1999. № 7. С. 255.
2. Окрема думка судді Конституційного Суду України М.І. Козюбри до Рішення КСУ у справі за зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини 1 статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Вісник Конституційного Суду України. 1999. № 2. С. 25–26.
3. «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування банків та інших платників податків»: закон від 21.11.2023 року // веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3474-IX#Text>.
4. Абрамович Р. М. «Правовий аналіз положень Закону України №3474-IX зі зворотною дією в часі// веб-сайт. URL: <https://blog.liga.net/user/rabramovych/article/52006>.

Анотація

Абрамович Р. М. Незворотність дії закону в часі та воєнний стан. Огляд законодавства. – Стаття.

У статті наведена правова регламентація принципу незворотності дії закону в часі. Зазначено, що принцип закріплюють: Конституція України, Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Цивільно-процесуальний кодекс України та Господарсько-процесуальний кодекси. Окрім законодавчого закріплення принципу неретроактивності дії закону в часі, досить багатою та різноманітною є правозастосовна практика щодо останнього. У статті проаналізовані окремі рішення Конституційного Суду України відносно тлумачення статті 58 Конституції України, яка закріплює правило про незворотність дії закону в часі. Йдеться саме про Рішення КСУ №1-рп/99 від 09 лютого 1999 року у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів. В якому визначено вразливі компоненти юридичної позиції Суду щодо розуміння у взаємозв'язку з розташуванням в Основному законі принципу «ex post facto law», та простежено їхній вплив на законодавство України, зокрема, воєнного часу. Основна аналітична увага в статті приділена Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування банків та інших платників податків» від 21 листопада 2023 рок. В цьому контексті слід відмітити, що принцип незворотності дії закону в часі розміщений у другому розділі Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», що в свою чергу послужило до правового сприйняття зазначеного принципу виключно у взаємозв'язку з фізичними особами, що загалом суперечить основному призначенню принципу в цілому та закордонному правовому досвіду, зокрема. З огляду на це, запропоновано шляхи вдосконалення позиційних можливостей принципу незворотності дії закону в часі в Конституції України з урахуванням міжнародної правозастосовної практики.

Ключові слова: КСУ, Конституція України, принцип, закон, стаття.

Summary

Abramovich R. M. Ex post facto law and wartime. Overview of legislation. – Article.

The article provides the legal regulation of the principle of irreversibility of the law in time. It is stated that the principle is enshrined in: the Constitution of Ukraine, the Code of Administrative Judiciary of Ukraine, the Criminal Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine and the Governmental Procedural Code. In addition to the legislative enshrinement of the principle of non-retroactivity in the law, there is a rich and varied legal practice to remain.

Separate decisions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the interpretation of Article 58 of the Constitution of Ukraine, which enshrines the rule on the irreversibility of the law in time, are analyzed. It is about the Decision of the KSU No. 1-rp/99 of February 9, 1999 in the case of retroactive effect of laws and other legal acts.

Vulnerable components of some legal positions of the Court regarding the understanding and peculiarities of the location of the principle of «ex post facto law» in the Basic Law are identified, and their influence on the legislation of Ukraine, in particular, during wartime, is traced. The main analytical attention in the article is given to the Law of Ukraine «On Amendments to the Tax Code of Ukraine on the Features of Taxation of Banks and Other Taxpayers» dated November 21, 2023.

After all, as you know, the principle of the irreversibility of the law in time is placed in the second chapter of the Constitution of Ukraine «Rights, freedoms and responsibilities of a person and a citizen», which led to the legal perception of this principle exclusively in relation to natural persons, which is generally contrary to foreign legal education and the main purpose of the principle in general. Given this, ways of improving the positional possibilities of the principle of irreversibility of the law in time in the Constitution of Ukraine are proposed, taking into account international legal experience.

Key words: Court, Constitution of Ukraine, principle, law, article.

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v34.2024.2>*С. Ю. Батюк*

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ВПЛИВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ НА РОБОТУ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У ФРАНЦІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Постановка проблеми. Обравши європейський та демократичний шлях розвитку, Україна змушена проводити численні реформи: економічні, політичні, соціальні. Це викликано необхідністю реформувати та адаптувати вітчизняне законодавство, вищі органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Адміністративна реформа являється однією з ключових в реалізації завдань, поставлених Україні для того щоб стати членом Європейського Союзу. Оскільки Франція володіє багатою історією та досвідом в плані проведення реформ в сфері публічної адміністрації, Україна має можливість використати накопичений досвід нашого європейського партнера, оцінити його досягнення в даній сфері державного управління, оцінити всі позитивні та негативні наслідки прийнятих рішень, а також уникнути допущених помилок.

Стан опрацювання цієї проблематики. При аналізі та пошуку оптимальних концепцій та прийняття ефективних рішень при проведенні адміністративної реформи, українська влада повинна проаналізувати власний досвід в даній сфері так і напрацювання наших європейських партнерів, щоб мати змогу якомога швидше та ефективніше інтегрувати державну систему публічної адміністрації з європейською. Даний аналіз має значне пізнавальне, історико-теоретичне та практичне значення. Україна вже на даний момент перейняла багато ідей у Франції, та продовжує вивчати питання проведення адміністративної реформи, використовуючи за основу саме французьку модель.

Метою статті є аналіз, визначення переваг та недоліків проведеної у Франції адміністративної реформи в період кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст., з можливістю подальшого використання ідей та концепцій при реалізації адміністративної реформи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Французька публічна адміністрація часто розглядалася як одна з найбільш консервативних систем публічної адміністрацій, якщо розглядати її у порівнянні з аналогічними державами континентальної системи публічного адміністрування (Німеччина) або державами так званої «наполеонівської системи» публічного адміні-

стрування (Іспанія або Італія). У деяких дослідженнях П'ята Французька Республіка, все ще зображується як країна, в якій система публічного адміністрування, знаходиться в процесі розвитку та удосконалення, якщо розглядати її з точки зору впровадження нових ідей та реформ у сфері публічного адміністрування [37], або як найбільш стійка до впливу нових ідей публічного менеджменту [42]. Французький соціолог Мішель Крозьє розглядає Францію як «консервативне суспільство» в «стані сповільненого сприйняття сучасних тенденцій» [17, 18]. Загальновідомим для науковців, залишається факт, що реформи в сфері публічного адміністрування не грали значної ролі у сферах соціально-політичного та правового життя П'ятої Французької Республіки, в період 1980–1990 роках минулого століття, домінуючу роль вони мали в країнах Англо-американської моделі публічного адміністрування. Дані реформи не мали на меті кардинальні зміни, спрямовані на трансформацію самої природи системи публічного адміністрування. Проте уроки, винесені з аналізу політичної складової (коли оцінюються результати та наслідки змін) та з неінституціоналістичних теорій (коли ставка робиться на національних особливостях реформ, через інституційні обмеження та аналіз історичних закономірностей), дозволяють науковцям ширше та глибше розглянути дані зміни. Поверхневий аналіз, логічно приводить до хибних висновків. Головна причина – це те що, напрямок реформ публічної адміністрації інтенсивно розвивався з особливостями, що притаманні французьким правовим традиціям [1, 10], який історично пов'язаний шляхом інституційного розвитку, що відбуваються в державах наполеонівської системи публічного адміністрування [36] або державах континентальної системи публічного адміністрування [38]. Інші причини стосуються саме в необхідності наполягати на важливості поступових способів змін [1] або на довгостроковій перспективі в контексті створення стійких правових інституцій. Ідеї «Нового Державного Управління» (New Public Management – NPM), які вперше з'явилися у Великобританії у 1980-тих роках, розвивалися і впроваджувалися з врахуванням французьких правових традицій та з певними інституційними обмеженнями [2, 42]. Також, необхідно підкреслити особливості реформ в плані підвищення ефективності роботи окремих міністерств, деякі з них (наприклад – міністерство освіти та досліджень, міністерство соціальної політики та інші) розвивають власний план розвитку та власні методи застосування управлінських інструментів [25, 29].

Як і в Сполучених Штатах Америки, в реформі публічної адміністрації П'ятої Французької Республіки, в першу чергу базувалися на методах «Планування, Програмування та Бюджетування» (Planning, Programming and Budgeting System – PPBS) через так звану програму «Рационалізації Бюджетних Витрат» (Rationalization of Budgetary Choices – RCB).

В січні 1968 року, був даний старт програмі «Рационалізації Бюджетних Витрат» (RCB), яка мала на меті, досягнення трьох різних цілей: розробка мікроекономічних інструментів (аналіз рентабельності) для покращення якості прийняття рішень шляхом оптимізації методів державного управління; рационалізація бюджетного процесу з використанням інструментів планового підходу до розробки та затвердженню основного та

місцевого бюджетів; розробку управлінських інструментів для сприяння управлінню у різних сферах державної політики. Протягом 1970-тих років ця програма повільно скорочувалась, а альтернативні підходи, орієнтовані на права громадян, розвивалися і привели до прийняття кількох законів, які фактично накладали нові обмеження на публічну адміністрацію. На початку 1980-тих були розпочаті численні реформи, які були впровадженні з різними результатами у П'ятій Французькій Республіці під назвою «модернізація публічного управління», «адміністративна реформа» або «державна реформа».

На початку 1980-тих років Франція вперше зробила ставку на політику децентралізації, та збільшила свій вплив на підвищення ефективності роботи публічної адміністрації. У 1981 році була проведена територіальна децентралізація відома як «Закон Дефера», названа в честь її автора, міністра внутрішніх справ П'ятої Французької Республіки Гастона Дефера, підвищила статус і надала більше повноважень місцевим органам виконавчої влади та покращила систему стримувань та противаг у французькій системі державного управління [34; 45]. Територіальна децентралізація була першою реакцією державної влади на проблеми щодо розподілу політичної влади на місцях, а не відповіддю на неефективність публічної адміністрації. Повноваження були передані місцевим органам державної влади у кількох сферах (соціальна, комунальна, освітня, культурна, транспорт), але без чіткого розмежування між виконавчими структурами органів місцевого самоврядування та місцевими органами державної виконавчої влади.

Перша версія «реформи державного управління» у французькому розумінні була реалізовувалася в період з 1984 по 1986 рр. під керівництвом прем'єр-міністра Лорана Фабіуса, продовжувалася в іншій формі урядом Жака Ширака (1986–1988) і вдосконалювалася в 1989 році у зв'язку з запровадженням політики «Оновлення державної служби» (Public Service Renewal – PSR), ініційованої прем'єр-міністром Мішелем Рокардом (1988–1991). Програма реформ була близька до моделі «орієнтації на державну службу», через реформу «Нового Державного Управління» (NPM), запропоновану відомим британським науковцем в сфері управління державним сектором Еваном Ферліє (1996). Дана програма направлена на оцінку якості адміністративних послуг, враховуючи проблеми з користувачем державних послуг, деякі управлінські методики і встановлення нового порядку набору на державну службу з преференціями для державних службовців і контроль через взаємовідносини між ними. Реформа вимагала підвищення авторитету державної служби серед державних службовців [28]. Експерименти та навчальні процеси відігравали домінуючу роль в процесі реалізації реформ. У контексті серйозних соціальних змін у державному секторі в 1988–1989 роках, програма «Оновлення державної служби» (Le renouveau du service public – прийнята у лютому 1989 р.) запропонувала прийнятний компроміс шляхом посилення ролі профспілок державних службовців, управління людськими ресурсами та соціального діалогу а також впровадження нових принципів і методів управління, таких як програма оцінки політичних рішень. Були проведені експерименти в плані форм контактів між міністерствами: Міністерством Державної Служ-

би та Міністерство фінансів, яке досить неохоче приєднувалось до нових реформ та програм в сфері публічного адміністрування у 1980-х роках [1, 14, 27]. У 1990-тих роках були прийняті додаткові бюджетні зміни, які були призначені для того, щоб керівники міністерств мали широку свободу в подальшому розподілу асигнувань; було проведено експерименти з укладанням контрактів між центральними адміністраціями, органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з питань бюджету; було надано більше повноважень в сфері контролю над витратами на рівні місцевого самоврядування. Ідеї, політичні інструменти, цілі та сфера реформ були значно змінені до середини 1990-х років, до такої міри, що «інструментарій» нового державного управління поступово став домінуючим у реформі публічної адміністрації [2]. В цей самий час, однак, ідеї «Нового Державного Управління» (NPM) поступово стали більш популярними серед вищого керівництва Французької Республіки, впроваджуючи їх через постійні комітети з питань державних реформ та звіти.

В результаті цих процесів, що тривали в 1990-х роках, багато ранніх і важливих змін відбулися на початку 2000-х років. Найважливіші зміни у французькій публічній адміністрації – зокрема, з точки зору прийняття нових методів та підходів для реалізації «Нового Державного Управління» (NPM) – які були започатковані у реформах 2001 року в сфері процедури формування бюджету Франції. Реформа була проведена шляхом прийняття Інституційного Закону про Бюджетне Законодавство (Loi organique relative aux lois de finances – LOLF), який вступив в дію у січні 2006 року. Закон про Бюджетне Законодавство 2001 року систематизував використання інструментів «Нового Державного Управління» (NPM) (бюджети орієнтовані на виконання програм, нова система управління ефективністю, підхід до політики «реальних витрат», обмежувальні інструменти для витрат на персонал та нову систему підзвітності для парламенту). Це також дало поштовх для подальших реформ [3, 16]. Бюджетна реформа дозволила відновити контроль щодо виконання міністерствами їх обов'язків і поступово збільшила обмеження для багатьох автономних органів (громадських установ). Деякі науковці поставили під сумнів в реальній ефективності даної програми, і сумнівалися у відповідності наданих показників [13] або, в більш широкому сенсі, відзначили нові форми бюрократизації за допомогою розрахунків, що ліквідовують наслідки делегування відповідальності і посилення автономії органів публічної влади котрі також було включено до Закону про Бюджетне Законодавство [12].

Протягом 1990-х і на початку 2000-х років процес створення нових державних агентств був однією з складових програми державних реформ, що проводилися у Франції, але він був безсистемним і обмеженим порівняно з іншими європейськими країнами (Великобританія, Нідерланди) [6]. Створення нових автономних державних органів в переважній більшості відбувалося у формі громадських установ, яка протягом десятиліть використовується для багатьох вже існуючих автономних державних органів [15, 33, 40].

Після обрання президентом Франції Ніколя Саркозі в липні 2007 року було розпочато програму «Загального Огляду Державної Політики» з явним

посиланням на аналогічну «Канадську оглядову програму», ініційовану урядом Канади на чолі з представником Ліберальної партії, прем'єр-міністром Жаном Кретьєном у 1995 році, або «Програмою Перегляду Витрат», яка проводилась у Великобританії починаючи з 2002 року [32]. Французька «Програма Перегляду Державної Політики» (Rйvision Gййпйgale des Politiques Publiques – RGPP) була направлена на «переосмислення держави» та направлено на боротьбу з державним боргом та дефіцитом бюджету. Міністерства були поставлені перед питанням щодо того, якими є їхні поточні цілі та завдання, інструменти та шляхи їх реалізації, та чи фінансування конкретних державних програм повинно зберігатися, або бути скорочене, чи взагалі припинене. Аудиторські перевірки органів державної влади були проведені кількома малими «командами», що об'єднували державних чиновників, міністерських та міжвідомчих інспекцій з консультантами, також вперше вдалося залучити приватні консультаційні фірми до даної програми. Упродовж 2007–2012 років цей процес реформування спричинив три трансформації форми державної організації, з різким і специфічним впливом на адміністративно-територіальний устрій, на значну кількість міністерських галузевих підрозділів і префектур [8, 39]. По-перше, були визначені межі повноважень між міністерствами, а кількість міністрів значно скоротилося, що призвело до створення об'єднаних цільових міністерств. У всіх міністерствах центральні департаменти та управління були об'єднані. По-друге, місцеві державні адміністрації були реорганізовані на рівні регіону та департаменту через численні об'єднання, які поширилися на всі територіальні підрозділи. Було прийнято рішення про реорганізацію регіональних підрозділів міністерств відповідно до міністерської владної вертикалі зверху вниз, об'єднавши 23 регіональних підрозділів у 8 регіональних підрозділів, межі адміністративного підпорядкування яких повністю відповідають новим регіональним об'єднанням. На рівні департаментів також була створена нова структурна одиниця для надання адміністративних послуг шляхом створення двох або трьох міжвідомчих директоратів, що об'єднали під своїм керівництвом десятки вже існуючих директоратів міністерств на рівні департаментів. По-третє, була введена нова ієрархія між адміністративними рівнями, пов'язана з перестановкою префектів. Тепер регіональний рівень став основним рівнем для управління та реалізації державної політики; рівень департаментів вважається місцем, де держава адаптується до потреб громадян на територіальній основі. Як наслідок, регіональний префект зараз розглядається як основа в системі органів державної влади місцях. Префекти департаментів посилили свої міжміністерські повноваження, і тому, як стверджується, вони безпосередньо керують організацією надання адміністративних послуг на рівні департаментів.

У рамках «Програми Перегляду Державної Політики» (RGPP) кілька заходів жорсткої економії коштів державного бюджету вплинули і на державну службу. Перши заходом фінансового плану, яку провів президентом Франції Ніколя Саркозі, стало замороження ставки заробітної плати на державній службі з 2010 року. Ставка зросла на 2,8% протягом періоду з 2008–2011 роках, коли ж в цей самий час інфляція склала 4,4%, що при-

звело до реального скорочення заробітної плати державних службовців на 1,6%. Другий захід жорсткої економії стало зменшення кількості державних службовців та проведенні відповідних реорганізацій. Цей захід втілювався у гасло: «Замінемо одним державним службовцем, двох чиновників, що виходять на пенсію». У цьому сенсі скорочення робочих місць у державній службі справді було ефективне: у 2008 році було скорочено 75 000 робочих місць, у 2009 році – 45 000, що становить 5% робочих місць в уряді за ці два роки. Це призвело до зменшення витрат на державний апарат у національному бюджеті (з 43% у 2008 році до 36,5% у 2010 році).

Беручи до уваги цілий ряд послідовних дій, в сфері адміністративних реформ, без сумніву, на французький шлях проведення реформ вплинули ключові політико-адміністративні складові французької бюрократії. Звичайно, ці впливи не є систематичними і повинні аналізуватися в певному контексті. Однак для того, щоб забезпечити більш широке та повне уявлення про ці потенційні інституційні обмеження, ми можемо підкреслити чотири фактори.

Два перших пов'язані зі ступенем поширеності, системи публічної адміністрації, наприклад спектр компетенцій, які підпадають під прямий вплив центральних органів державної влади, органи, організації та представники, через які, центральні органи державної влади реалізують державну політику. Французька держава була визнана прикладом «унітарної і централізованої держави» – «держави наполеонівського типу» – з сильною національною централізованою інтеграцією через єдину територіальну адміністративну структуру [19, 24]. Міністерства мають субнаціональні одиниці на місцях, що представляють підрозділи центральних міністерств як на рівні регіону, так і на рівні департаменту. Однак, ці ж регіональні та департаментські територіальні підрозділи, в цей же час підпорядковуються префекту, який являється представником уряду Франції в цілому. Дана система утворила територіальну і вертикально інтегровану адміністративну систему, як з точки зору міністрів, так і з більш політичної сторони з політичним контролем, який захищали префекти. Ці державні структури та вплив префектів на місцях сприяли децентралізації з початку 1980-х і до 2000-х років. Реорганізація державного апарату та переосмислення правового статусу префектів неодноразово ставилися на порядок денний, але політичний аспект, який діяв у цих реформах – протистояння між центральними міністерствами, територіальними підрозділами міністерств, префектам та органами місцевого самоврядування призвели до поступових реформ [8]. Друга супутня сторона стосується структури державного управління. Хоча Франція історично вважалася централізованою державою, місцеві представники та органи влади завжди відігравали важливу роль в питаннях державного управління у період республіканського правління у Франції та отримували пільги та привілеї [34]. У цьому контексті децентралізація завжди була прогресивною реформою, що призвела до посилення впливу місцевих органів державного управління та реформувала державу з чітко централізованої «наполеонівського типу», в децентралізовану [10,35], що було представлено Законом про Децентралізацію 2003–2004 років.

Третім компонентом є ступінь правового закріплення, наприклад ступінь, до якої французька адміністрація обмежена стандартними операційними процедурами та правилами. Франція створила великий і окремий розділ адміністративного права, що складається з узгодженої правової доктрини, яка охоплювала всю сферу бюрократичної діяльності. Ця велика і потужна система права була підтримана юристами та науковцями. Як наслідок, французька адміністративна система характеризувалася складним правовим регулюванням, починаючи від сильного державного органу, що регулює роботу державного апарату, а також закону, який організовує професійне життя всіх державних службовців (*statut general des fonctionnaires*) [20]. Існування цієї «жорсткої [правової] основи» [31] пояснює, чому будь-які «нові» види – такі, як «новий рух громадського управління» – пройшли складний відбір. Існування спеціальних навчальних шкіл, призначених для підготовки державних службовців вищого рівня (на вершині системи даних спеціалізованих навчальних закладів стоїть Школа національної адміністрації – *Ecole nationale d'administration*, [21]), є іншою ознакою, пов'язаною з інституцією, яка навіть акцентувала на дану тенденцію [5].

Четвертий і останній компонент стосується політико-адміністративного взаємозв'язку і вказує на відносини між політиками і бюрократами «на вершині адміністративно-управлінської піраміди». З політичної сторони П'яту Французьку Республіку часто називають напівпрезидентською. Гібридний характер її політико-адміністративної системи полягає в тому, що, хоча її Конституція від 4 жовтня 1958 року надала широкі контрольні повноваження парламенту, так і конституційні реформи все більше зміцнювали права і повноваження Президента порівняно з Прем'єр-міністром. Президент спочатку обирався на сім років – тоді як члени Національної асамблеї вибиралися на п'ять років, але Конституційна Реформа 2000 року зрівняла термін повноважень президента і термін повноважень членів Національної асамблеї. Результатом цієї реформи є вирівнювання циклів президентських і парламентських виборів. Те, що президентські вибори зараз заплановані перед парламентськими виборами, посилює президентські повноваження.

Загалом, використовуючи президентську та урядову складові виконавчої влади, П'ята Французька Республіка надала великі повноваження вищим державним службовцям і розробила досить політизовані відносини між прем'єр-міністром і урядовцями. З одного боку, французька адміністрація опирається на переважну більшість державних службовців, які набираються на конкурсній основі, навчаються в спеціальних державних інститутах та просуваються по службі через раціоналізовані механізми. Загальновідома державна система, яка виникає внаслідок цих механізмів: єдина система державної служби, яка заснована на професійній кар'єрі, традиційно пов'язана з ідеєю сильної державної влади та концепцією громадянського суспільства, що охоплює велику кількість видів публічної та службової діяльності (від суверенних функцій до промислових та комерційних комунальних послуг). Її легітимність базується на основоположних, домінуючих цінностях, що визначають «служіння державі». Вони

підкреслюють ідею незалежного державного службовця, який працює на загальні інтереси та охороняє суспільне благо, а також пропагує принципи неупередженості, рівності, адаптивності та безперервності. З іншого боку, форми політичного впливу на вищому рівні завжди зберігалися і навіть постійно використовувалися як засоби структурування для управління, створення лояльності та контролю адміністрації на вищому рівні через міністерства та дискреційні призначення (політична лояльність у балансі з компетентністю). Першим основним кроком цього процесу «політизації» на вершині, це порядок призначення міністрів. Друга форма політизації полягала в повному використанні дискреційних повноважень щодо призначення на керівні посади у центральних органах державної влади і навіть більшої кількості політичних кандидатур, право призначення яких належить президенту і уряду, конкретно домовлене з прем'єр-міністром під час періодів розподілу влади [7]. Не дивно, що ця різноманітна динаміка політизації призвела до зростання форм «стратегічної політизації» або «функціонально політизованих» кандидатур серед вищих державних службовців [7, 22], стратегічний огляд конкретної політики, посилення зобов'язань щодо цілей, політичних виборів і результатів цієї політики та особистої лояльності до міністра. Активізація цієї політизації була притаманна для періоду правління Ніколя Саркозі [9, 43]. У недавньому контексті вищими державними службовцями Франції також загрожує зростаючий вплив незалежних консультантів [2, 23].

Вплив адміністративної реформи на роботу публічної адміністрації Франції

а) Загальний вплив реформ

Загальний погляд на ефективність державного управління є в цілому збалансованим, з незначною негативною тенденцією. Негативні думки щодо впливу реформ на ефективну діяльність державної служби помітно переважають позитивні. Таким чином, майже опитаних 30% респондентів серед державних службовців вказують на зменшення ефективності діяльності публічної адміністрації у 2022 році порівняно з 2007 роком. Проте значна частка – 53% респондентів – вважають що ситуація кардинально не змінилася. Узагальнюючи, можна стверджувати, що погляди розрізняються залежно від рівня відповідальності респондента, стаючи більш критичними, в залежності від рівня в ієрархії.

б) Політичний вплив реформ

Дві найбільш сприятливі оцінки, що вказують на покращення, є нечисленними і пов'язані з витратами та інноваціями. Це свідчить про досить обмежений погляд на покращення, оскільки перший пункт відображає численні ініціативи «Програми Перегляду Державної Політики» (RGPP), спрямовані на скорочення витрат, а друга – на технологічні зміни (електронне урядування, Інтернет). Сприйняття покращення ефективності діяльності публічної адміністрації відповідає загальному погляду на напрямки реформ, про які йшлося вище. Після цього лише етична поведінка державних службовців покращилася, що не обов'язково легко інтерпретувати.

Навпаки, у великій кількості галузей діяльності державних службовців ефективність знизилася. Деякі уявлення про зниження стосуються «зов-

нішніх» ефектів, що виникають внаслідок адміністративно-процесуальних дій: найбільш помітні і найбільш тривожні результати в цій сфері полягають у тому, що опитані керівники вважають, що згуртованість трудового колективу погіршилася разом з довірою громадян до влади. У меншій мірі респонденти вважають, що участь громадян в діяльності органів державної влади та взаємодія з нею, також знизилась. Інші чіткі уявлення про погіршення стосуються «внутрішнього» негативного сприйняття державного сектору та морального стану його персоналу: більшість респондентів вважають, що мотивація персоналу зменшилася, так само як привабливість державного сектора (тобто органів державної влади) як роботодавця. Аналогічним чином, вважається, що ситуація погіршилася в сфері документообігу та адміністративного апарату, що може відображати певну жорсткість, пов'язану з Законом про Бюджетне Законодавство (LOLF), і бюрократизацію, спричинену діяльністю центральних органів державної влади. Ці результати вказують на певні проблеми та неусвідомлення сучасних тенденцій серед вищого державного керівництва, його надмірний консерватизм та проблеми взаємодії між різними державними органами на всіх рівнях.

Щодо інших питань публічного адміністрування – якість обслуговування, ефективність державної політики, узгодженість і координація дій в процесі реалізації державної політики, прозорість і відкритість, рівність доступу до публічних послуг, справедливе ставлення до громадян – є баланс поглядів.

Деякі з цих результатів істотно коливаються від одного сектора до іншого. Погляди в цілому оптимістичні для керівників економічного та фінансового секторів. Особливо це стосується питань якості надання адміністративних послуг. В секторі охорони здоров'я дослідження вказують, на зниження мотивації персоналу даного сектору соціальних послуг, які є найяскравіше виражені, ніж в інших галузях.

в) Індивідуальний вплив державних службовців на адміністративну реформу Франції

Розглядаючи питання щодо задоволення умовами праці в органах державної влади, можна одержати оптимістичні результати, хоча до цих даних необхідно дуже ретельно ставитися з огляду на соціальну та адміністративну структуру: керівники, які займають важливі посади та володіють високим соціальним статусом, органічно виражають в більшості позитивні погляди. Таким чином, 80,5% респондентів вважають, що умови праці їх задовольняють, 75% вважають, що в них гідні умови праці, а 67% рекомендують свій державний орган, як перспективне місце для роботи, однак, 54% респондентів в опитуванні вважають, що вони регулярно відчують перевантаження на роботі, або не в змозі впоратися з поставленими завданнями.

Щодо вірності обов'язку перед державним органом в якому працює державний чиновник, результати досить неоднозначні. З одного боку, можна стверджувати про великий рівень відданості роботі органу державної влади з сторони держслужбовців, на основі проведеного опитування – 70% стверджують, що їх навчали вірити у цінність залишатися лояльними до

свого місця роботи – або пов'язаного з роботою, 69% респондентів заявили, що вони сприймають проблеми пов'язані з діяльністю свого органу, як свої особисті. З іншого боку, лише 48% респондентів стверджують, що вони бажають пройти свій кар'єрний шлях в одному державному органі, 41%, що їм буде важко покинути свій державний орган, навіть якщо б вони забажали. Серед вищої керівної ланки, панують більше ідеї певної мобільності в плані кар'єрного шляху. Близько 79% опитаних вважає, що перебування протягом більшої частини своєї кар'єри на одному місці, не сповільнює або зупиняє її подальший розвиток. Ці дані слід розглядати у світлі відмінностей між різними міністерствами, з дуже змінними умовами оплати праці, компенсацій та соціальних гарантій.

Висновки. Французький напрямок руху розвитку адміністративних реформ характеризується певними особливостями. По-перше, політика реформи публічної адміністрації, насамперед не була спрямована на радикальні зміни в політичному чи адміністративно-організаційному плані, як це спостерігалось в деяких інших європейських країнах (зокрема, у Великобританії), окрім періоду правління президента Ніколя Саркозі. По-друге, розповсюдження ідей «Нового Державного Управління» (NPM) відбувалося, поступово, з низькою інтенсивністю і з реальною активізацією в 2000-х роках з двох основних причин: Закон про Бюджет 2001 року, що запроваджує систематичне управління ефективністю та погіршення становища державної фінансової системи, що призвало до більш структурних заходів реорганізації шляхом об'єднання числених міністерств та їх структурних підрозділів на всіх рівнях, для того щоб оптимізувати їхню роботу, покращити взаємодію та скоротити витрати на їх утримання, що було реалізовано під час президентства Ніколя Саркозі. По-третє, французький напрямок руху розвитку реформ публічної адміністрації повинен розглядатися в довгостроковій перспективі, щоб підкреслити його специфіку. При цьому можна підкреслити три основні реформи. Початковою, домінуючою та стійкою тенденцією адміністративних реформ стала політика децентралізації, відповідно, у 1981–1983 та 2003–2004 роках, що представляє собою значний відхід від двох «наполеонівських» особливостей: централізації та однорідності. Методи управління ефективністю тепер є частиною французької адміністративної системи: вони вперше були впроваджені поступово до 1980-х років, але була запроваджена система управління ефективністю після того, як Закон про Бюджет 2001 року наголосив на ієрархічну систему та контроль через управлінські інструменти в управлінні публічними органами, в тому числі напів-автономними суб'єктами, такі як громадські організації. У французькому контексті нещодавно запроваджені управлінські інструменти були використані для зміцнення механізмів централізації, які вже працюють в державі, і одночасно доповнювали попередні ієрархічні засоби керування та контролю, притаманні «наполеонівському» шляху. Нарешті, у політичному контексті президентства Саркозі, поряд з фінансовою кризою, сильним керівництвом і новою урядовою коаліцією, місцеві підрозділи французьких державних органів були також реформовані через об'єднання різних структурних підрозділів органів державної влади та посилення ролі префектів [8]. Ця реформа

породжувала гібридну модель. З одного боку, вона надала нові міжвідомчі можливості існуючим установам, таким як місцеві підрозділи французьких державних органів та префекти. З іншого боку, вона також знову відродила «наполеонівську» логіку діяльності префектів і політичну ієрархію. Таким чином, важливі адміністративні зміни відбулися у французькій державній адміністрації. Хоча багато історичних особливостей французької держави були збережені, вони також іноді були ослаблені, переорієнтовані або переоцінені реформами. При цьому найважливіші питання досліджень полягають у розумінні варіацій їхнього впливу – за інтенсивністю та змістом – відповідно до різних рівнів і позицій у французькій бюрократії: керівників центральних адміністрацій, в агентствах (громадських організаціях) і в місцевих одиницях міністерств на регіональному та департаментському рівнях.

Література

1. Bezes, P. (2009). *Réinventer l'Etat. Les réformes de l'administration française (1962–2008)*, Paris, PUF (coll. Le Lien Social).
2. Bezes, P. (2012), "Etat, experts et savoirs néo-managériaux. Les producteurs et diffuseurs du New Public Management en France depuis les années 1970", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2012/3 n° 193.
3. Bezes, P. (2010b). "Path-Dependent and Path-Breaking Changes in the French Administrative System: the Weight of Legacy Explanations". In M. Painter and B.G. Peters (eds), *Tradition and Public Administration*, London: Routledge.
4. Bezes, P. (2010), "Morphologie de la Révision générale des politiques publiques. Une mise en perspective historique et comparative", *Revue française d'administration publique*, 4, 2010.
5. Bezes, P., Jeannot G. (2011), "The Development and Current Features of the French Civil Service System" in Frits M. van der Meer, ed., *Civil Service Systems in Western Europe*, Edward Elgar, 2011.
6. Bezes, P., Fimreite, A.-L., Le Lidec, P., Laegreid, P. (2013), "Understanding Organizational Reforms in the Modern State: Specialization and Integration in France", *Governance*, vol. 26.
7. Bezes, P., Le Lidec, P. (2007), 'French Top Civil Servants Within Changing Configurations. From Monopolisation to Challenged Places and Roles ?' in Edward C. Page and Vincent Wright (eds.), *From the active to the enabling state. The changing roles of top officials in European Nations*, London: Palgrave/MacMillan.
8. Bezes, P., Le Lidec, P. (2010). "L'hybridation du modèle territorial français. La réorganisation de l'administration territoriale de l'Etat et la Révision générale des politiques publiques", *Revue française d'administration publique*.
9. Bezes, P., Le Lidec, P. (2011), "Steering from the Centre in France in the 2000s. When Reorganizations meet Politicization" in Dahlstrom (C.), Pierre (J.), Peters (B.G.), eds., *Steering from the Centre. Strengthening Political Control in Western Democracies*, Toronto, University of Toronto Press, 2011.
10. Bezes, P., Parrado, S. (2013), "Trajectories of Administrative Reform: Institutions, Timing and Choices in France and Spain", *West European Politics*, Vol. 36.
11. Bezes, P., Pierru, F. (2012), "The Politics of Mergers. Exploring The Drivers of Organizational Changes and the NPM/Post-NPM Debate in Two Policy-Sectors (Employment and Health) in France", *Communication au Congrès de l'International Political Science Association (IPSA)*, Madrid, 8–12 juillet 2012.
12. Boussard, V., Loriot M. (2008) "Les cadres du ministère des affaires étrangères et européennes face à la LOLF", *Revue française d'administration publique*, n° 128–4.
13. Brunetière Jean-René (2006), "Les indicateurs de la loi organique sur les lois de finances (LOLF), une occasion de débat bureaucratique", *Revue française d'administration publique*, n°116.
14. Chaty, L. (1997). *L'administration face au management. Projets de service et centres de responsabilité dans l'administration française*, Paris, L'Harmattan.

15. Conseil d'Etat (2012), Les agences : une nouvelle gestion publique? Etude annuelle 2012, Paris, La Documentation française.
16. Corbett, A. (2010), "Public management policymaking in France: legislating the Organic Law on Laws of Finance (LOLF), 1998–2001", *Governance*, 23 (2)
17. Crozier, M. (1963). *Le phénomène bureaucratique*, Paris: Le Seuil.
18. Crozier, M. (1970), *La société bloquée*, Paris, Le Seuil.
19. Crozier, M. Thoenig, J.-C. (1975). 'La régulation des systèmes organisés complexes. Le cas du système de décision politico-administratif local en France', *Revue Française de Sociologie*.
20. Dreyfus, F.(2000), *L'invention de la bureaucratie. Servir l'Etat en France, en Grande-Bretagne et aux Etats-Unis (XVIIIème siècle-XXème siècle)*, Paris, La Découverte.
21. Eymeri, J.-M. (2001) *La fabrique des énarques*, Paris, Economica.
22. Eymeri, J.-M. (2003), 'Frontière ou marches? De la contribution de la haute administration à la production du politique', dans Jacques Lagroye (dir.), *La politisation*, Paris : Belin.
23. Gervais, J., "Les sommets très privés de l'Etat. Le "club des acteurs de la modernisation" et l'hybridation des élites", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 194, septembre 2012.
24. Grémion, P. (1976). *Le pouvoir périphérique. Bureaucrates et notables dans le système politicoadministratif français*, Paris: Le Seuil.
25. Guillemot, D., Jeannot, G., (2013). "Modernisation et bureaucratie. L'administration d'Etat à l'aune du privé", *Revue française de sociologie*, Janvier-Mar.
26. Hayward, J. and V. Wright (2002). *Governing from the Centre. Core Executive Coordination in France*, Oxford: Oxford University Press.
27. Jeannot, G. (2003), "The «service project» experience in the French civil service», *International journal of public sector management*.
28. Jeannot, G. (2006) «Diffusing Values or Adjusting Practices? A Review of Research on French Public Utilities», *International Journal of Public Sector Management*, Vol. 19.
29. Jeannot, G., Guillemot D. (2010). "Réformer par les outils ou par les hommes ? Un bilan quantitatif de la modernisation de la gestion de l'Etat". *Politiques et Management public*.
30. Jeannot, G., Goodchild B. (2011) "Fuzzy jobs in local partnerships: case study of urban and rural regeneration in England and France", *Public administration*, vol 89, n° 3
31. Knill, C. (1999) 'Explaining Cross-National Variance in Administrative Reform : Autonomous versus Instrumental Bureaucracies', *Journal of Public Policy*.
32. Lafarge, F. (2010), 'La révision générale des politiques publiques : objet, méthodes et redevabilité', *Revue française d'administration publique*, 4, n°136
33. Lafarge, F. (2011), "France". In K. Verhoest, S. Van Thiel, G. Bouckaert and P. Lægread (eds), *Government Agencies: Practices and Lessons from 30 Countries*. London, Palgrave.
34. Le Lidec, P. (2001), *Les maires dans la République. L'Association des Maires de France, élément constitutif des régimes politiques français depuis 1907*, thèse pour le doctorat en science politique, Université Paris-I, novembre.
35. Le Lidec, P. (2007). "Le jeu du compromis. L'Etat et les collectivités territoriales dans la décentralisation en France", *Revue Française d'Administration Publique*, n° 121–122.
36. Ongaro, E. (2009). *Public Management Reform and Modernization: Trajectories of Administrative Change in Italy, France, Greece, Portugal and Spain*. Cheltenham: Edward Elgar.
37. Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2004). *Public management reform: A comparative analysis*. Oxford University Press, USA.
38. Pollitt, C., Bouckaert, G. (2011). *Public Management Reform: A Comparative Analysis – New Public Management, Governance, and the Neo-Weberian State*. Oxford University Press.
39. Poupeau, F.-M. (2011), "(Con)fusion dans l'Etat départemental. La mise en place des Directions départementales des Territoires et de la Mer (DDTM)", *Revue française d'administration publique*, n°137, 2011.
40. Rochet, C. (2002). *Les établissements publics nationaux: un chantier pilote pour la réforme de l'Etat*, Paris : La documentation française.
41. Rouban, L. (2004), "Politicization of the civil service in France. From Structural to Strategic Politicization", in B. Guy Peters, Jon Pierre (eds.), *Politicization of the Civil Service in Comparative perspective. The quest for control*, London: Routledge.
42. Rouban, L. (2008), "Reform without Doctrine: Public Management in France", *International Journal of Public Sector Management*, "Public management reform in countries in the Napoleonic administrative tradition: France, Greece, Italy, Portugal, Spain".

43. Rouban, L. (2009), 'La politisation de l'administration en France ou la privatisation de l'Etat', Télescope, hiver.

44. Siniĭ, A. (2006), L'Ordre budgétaire. L'économie politique des dépenses de l'Etat, Paris, Economica.

45. Thoenig, J.-C. (1985), "Le grand horloger et les effets de système : de la décentralisation en France", Politiques et Management Public.

Анотація

Батиук С. Ю. Характеристика та вплив адміністративної реформи на роботу публічної адміністрації у Франції у другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню, характеристиці та впливу адміністративної реформи на роботу публічної адміністрації у П'ятій Французькій Республіці у другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст. Був проведений ретельний аналіз першопричин, які викликали необхідність в проведенні даної реформи, історичні, соціальні та економічні аспекти, особливості французької політичної системи, суспільні настрої та виклики серед громадян, які визначили базові ідеї та концепції, на яких базується система реформ, рішень які були прийняті під час реалізації реформи. В роботі досліджувалася періодизація реформ, політична обстановка у Французькій Республіці в різні періоди, та вплив даних обставин на впровадження нових тенденцій та ідей, швидкості, необхідності та ефективності прийнятих політичних, економічних, правових та управлінських рішень. Було з'ясовано особливості становлення та функціонування органів державної влади в період проведення реформ, а також розглянуто питання можливості співіснування та взаємодії центральних та місцевих органів влади. Значну увагу зосереджено на конституційних повноваженнях органів законодавчої та виконавчої влади. Був зроблений акцент на еволюцію органів державної влади, органів місцевого самоврядування, відокремлених підрозділів міністерств та державних установ. Найбільше увагу звернуто на постійний конфлікт та дублювання повноважень між різними структурами, що створювало дисбаланс під час реалізації державної політики на місцях. Неефективність роботи органів державної влади, наявність однакових функцій в державних організаціях різного підпорядкування, неповнота владних повноважень у органів місцевого самоврядування, що обмежувало їх функціонал, незмірна централізованість у державній системі управління, що являється традиційним для Франції, в сукупності змусили французьке керівництво піти на серію реформ, які тривають досі.

Ключові слова: адміністративна реформа, правові інституції, державний бюджет, державна служба, політичні взаємовідносини, адміністративна юстиція, префектура, конституція.

Summary

Batiuk S. J. Characteristics and impact of administrative reform on the work of public administration in France in the second half of the 20th century. – the beginning of the 21st century. – Article.

The article is devoted to research, characteristics and impact of administrative reform on the work of public administration in the Fifth French Republic in the second half of the 20th century. – the beginning of the 21st century. A thorough analysis of the root causes that led to the need for this reform, historical, social and economic aspects, features of the French political system, public attitudes and challenges among citizens was carried out, which determined the basic ideas and concepts on which the system of reforms is based, the decisions that were made during the implementation of the reform. The work investigated the periodization of reforms, the political situation in the French Republic in different periods, and the influence of these circumstances on the introduction of new trends and ideas, the speed, necessity and effectiveness of political, economic, legal and management decisions. The peculiarities of the formation and functioning of state authorities during the period of reforms were clarified, as well as the issue of the possibility of coexistence and interaction of central and local authorities was considered. Considerable attention is focused on the constitutional powers of the legislative and executive authorities. Emphasis was placed on the evolution of state authorities, local self-government bodies, separate divisions of ministries and state institutions. The greatest attention was paid to the constant conflict and duplication of powers between various structures, which created

an imbalance during the implementation of state policy on the ground. The ineffectiveness of the work of state authorities, the presence of the same functions in state organizations of different subordinates, incomplete powers of local self-government bodies, which limited their functionality, excessive centralization in the state management system, which is traditional for France, all together forced the French leadership to embark on a series of reforms, which continue to this day.

Key words: administrative reform, legal institutions, state budget, civil service, political relations, administrative justice, prefecture, constitution.

УДК 343.982

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v34.2024.3>*В. С. Бондар*

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Результатом збройної агресії рф проти України є численні людські жертви, руйнування житлових будинків, нанесення будівлям, спорудам, об'єктам інфраструктури населених пунктів, транспортним засобам, значних за обсягом пошкоджень, що унеможливорює їх подальшу експлуатацію.

За 2023 рік обліковано 2003 діяння, передбачені ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України), і лише 4 особам повідомлено про підозру.

За таких умов питання оптимізації техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення відповідних видів оглядів (місцевості, приміщення, речей, документів та комп'ютерних даних, трупа та освідування відповідно до вимог ст.ст. 214, 237, 238, 241 КПК України) і подальших проведення судових експертиз, результати яких: ідентифікація тіл загиблих, дослідження об'єктів, вилучених на розмінованих територіях, ділянок місцевості, котрі зазнали артобстрілів і бомбардувань, розв'язання питань щодо встановлення розміру матеріальної шкоди та збитків, завданих юридичним і фізичним особам за наслідками масштабних пошкоджень та руйнувань об'єктів рухомого й нерухомого майна, шкоди немайнового характеру тощо є процесуальними джерелами доказів (ч. 2 ст. 85 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)).

Різноманітність способів учинення злочинів цієї категорії потребує залучення до процесу досудового розслідування таких кримінально-протиправних проявів комплексу видів та форм спеціальних знань і науково-технічних засобів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тактичні, організаційні та процесуальні основи проведення судових експертиз під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, у тому числі порушень законів і звичаїв війни сформовані в дослідженнях Н.А. Антонюк, В.М. Атаманчука [5], В.Г. Гончаренка, І.В. Гори, О.В. Коломійцева [5, с. 72–75], І.А. Лепехіної [7, с. 54–59], М.Я. Сегає, Д.Б. Сергеевої, Е.Б. Сімакової-Єфремян, В.В. Сокурєнка [9, с. 11–24],

Р.Л. Степанюка, М.А. Погорецького, В.Ю. Шепітька, Ю.М. Черноус, В.Т. Чупруна [1, с. 264–280] та багатьох інших учених. Здійснивши аналіз даних розвідок, вважаємо за доцільне використовувати загальний методологічний підхід до висвітлення місця та ролі судових експертиз у досудовому розслідуванні деліктів, передбачених ст. 438 КК України. Водночас, технологічні, методичні та організаційні особливості проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях зазначеної категорії потребують подальшої розробки.

Метою цієї статті є розгляд і конкретизація таких питань:

- систематизація криміналістичних рекомендацій з підготовки матеріалів для експертних досліджень, формулювання експертних завдань;
- визначення комплексу судових експертиз, задля повного дослідження матеріальних слідів-відображень та інших об'єктів у кримінальних провадженнях зазначеної категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комплексний підхід слід визнати умовою гарантування належного рівня судово-експертного забезпечення досудового розслідування злочинів цієї категорії, який покращить можливості достовірного вирішення широкого кола експертних та інших завдань.

Суддя Касаційного кримінального Суду у складі Верховного Суду Н.А. Антонюк звернула увагу на важливості «встановлення контекстуального елемента воєнного злочину, тобто встановлення того, що злочин вчинено в умовах міжнародного збройного конфлікту, а суб'єкт злочину усвідомлює, що він діє в цих умовах. Для доведення цього елемента можуть використовуватися й висновки експертів, з яких би слідувало про зв'язок діяння, вчиненого особою, з міжнародним збройним конфліктом. Це свідчитиме про наявність контекстуального елемента воєнних злочинів і дасть змогу довести факт того, що саме діями осіб, пов'язаних з рф, спричинено шкоду громадянам України та державі» [10].

Аналіз поняття судової експертизи у кримінальному процесі свідчить про те, що вона складається з наступних стадій, провадження експертизи експертною установою, експертом або експертами, основу якої складає власне дослідження, на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду, а також призначення і використання, суб'єктами яких є сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках і порядку, передбачених статтею 244 КПК України.

Пропонуємо типовий комплекс судових експертиз, які можуть бути складовими алгоритмів досудового розслідування злочинів досліджуваної категорії та призначені за результатами проведення першочергових слідчих (розшукових) дій з метою розв'язання завдань, результат яких забезпечує досягнення наступних цілей кримінального провадження:

1. Судові експертизи для визначення предмета злочину, розміру шкоди та збитків від пошкодження і руйнування житлових, нежитлових будівель та інфраструктури внаслідок агресії рф (судові експертизи для встановлення предмету злочинів – національних цінностей

(стосується такої форми об'єктивної сторони, як розграбування національних цінностей на окупованій території, а також чуже майно, будівлі та споруди, об'єкти рослинного і тваринного світу тощо:

а) *комплексні будівельно-технічні та вибухотехнічні* зруйнованих та пошкоджених об'єктів та споруд, які зазнали обстрілів та/або авіаційних ударів. Для проведення даного дослідження до складу експертної комісії включаються фахівці відповідних експертних спеціальностей:

10.6 «Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій і відповідних документів», у рамках якої досліджуються об'єкти, що мають різні ступені пошкоджень, у випадках, коли є можливість та доцільність їх відновлення та можливо експертним шляхом визначити вартість ремонтно-відновлювальних робіт;

10.10 «Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів і споруд», досліджуються об'єкти, що повністю зруйновані чи відсутня технічна можливість та доцільність їх відновлення, а також відносно дохідної нерухомості (торгова, складська, промислова, офісна та ін.). У цьому випадку матеріальна шкода дорівнюється ринковій вартості об'єкта станом на 23.02.2022, тобто на початок війни;

5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху»), відповідно, спеціаліст-вибухотехнік визначає, що завдані пошкодження та руйнування досліджуваних об'єктів були спричинені виключно у результаті влучань бойових припасів чи спрацювання вибухових пристроїв, які мають військове призначення. Висновок експерта-вибухотехніка щодо завдання житловій будівлі чи споруді пошкоджень внаслідок вибуху бойового припасу військового призначення є головною підставою для відшкодування збитків за рахунок коштів росії, як країни-агресора.

Таким чином, зазначені дослідження: а) встановлюють вартість завданої матеріальної шкоди; б) визначають, що завдані пошкодження та руйнування досліджуваних об'єктів були спричинені виключно у результаті влучань бойових припасів чи спрацювання вибухових пристроїв, які мають військове значення, що надає можливість: 1) виключити версії щодо спричинення руйнувань чи пошкоджень об'єктів у результаті техногенних катастроф (вибух газу, пилоповітряних сумішей, парів горючих рідин тощо); 2) достеменно визначити, що збитки були завдані саме в результаті бойових дій; 3) сформувані підстави для відшкодування збитків за рахунок коштів росії, як країни-агресора.;

б) *будівельно-технічні, комплексні будівельно-технічні та військові експертизи. Комплексна будівельно-технічна та військова експертиза*, яка може бути призначена для розв'язання наступних питань: а) визначення напрямку (із зазначенням території населеного пункту) з якого (яких) були відстріляні боеприпаси; б) визначення технічного стану об'єктів інфраструктури; в) визначення вартості відновлювально-ремонтних робіт для усунення пошкодження. Крім того, висновки таких експертиз можуть бути використані й при оцінці суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Приклад. Суд при оцінці суб'єктивної сторони діяння вчиненого обвинуваченими ураховує викладені у дослідній частині комісійної судової будівельно-технічної та військової експертизи від*

20.09.2022 № 12418/12419/20850-20866 військовими експертами з військових досліджень, посилання на вимоги про те, що значна частина зобов'язань держави щодо дотримання міжнародного гуманітарного права покладається на командирів. Крім того, у висновку експертів мовою оригіналу процитовано текст основного нормативного документу для екіпажів танків у Сухопутних військах Російської федерації «Боевой устав по подготовке и ведению общевойскового боя. Часть 3. Взвод, отделение, танк», в якому передбачено «...24. Каждый военнослужащий должен знать и соблюдать нормы международного гуманитарного права: при выполнении полученной задачи применять оружие только против противника и его военных объектов: не нападать на лица и объекты, находящиеся под защитой международного гуманитарного права, если эти лица не совершают враждебных действий, а объекты не используются (не подготовлены к использованию) в военных целях».

Обвинувачені, які були призвані на військову службу та призначені до складу екіпажу танку Т-72, у тому числі з огляду на особисті документи на ім'я ОСОБА_8, поза сумнівом проходили підготовку у відповідних навчальних центрах та закладах, в яких вивчали указані вище норми статуту».

Зважаючи на викладене, обвинувачені очевидно могли передбачити, що їх дії, спрямовані на обстріл цивільної лікарні, є злочинними. Крім того, за даними відкритих джерел у мережі Інтернет Кримінальний кодекс Російської Федерації передбачає кримінальну відповідальність за застосування заборонених засобів і методів ведення війни, тобто за аналогічне діяння, передбачене статтею 438 КК України [2];

в) *судово-економічні*. До компетенції експерта-економіста належить дослідження документальної обґрунтованості економічного показника «збитків», що включає результат фінансової діяльності підприємства у вигляді перевищення витрат над доходами та понесені витрати від нестачі, псування, знищення та загибелі матеріальних цінностей, а також дослідження документальної обґрунтованості розрахунків утраченої (упущеної) вигоди. Економічний показник «збитків» визначається з облікової вартості активів

г) *оціночно-будівельні*;

г) *дорожньо-технічні*;

д) *товарознавчі (автотоварознавчі, транспортно-товарознавчі)*

з метою вирішення питання визначення розміру матеріальної шкоди, завданої власнику нерухомого майна внаслідок руйнування (пошкодження) за певною адресою у результаті збройної агресії;

е) *інженерно-екологічні*. Розмір відшкодування збитків, завданих наднормативними викидами забруднювальних речовин в атмосферне повітря внаслідок збройної агресії рф і бойових дій (пошкоджень газо-, нафто-, аміакопроводів і виникнення пожеж на цих об'єктах та токсичних речовин, які потрапляють в атмосферне повітря, токсичні продукти згоряння вибухівки або газу, що утворюються під час пострілів і запуску ракет), та розмір шкоди, завданої землі та ґрунтам, визначають у межах *інженер-*

но-екологічної експертизи, іноді в комплексі з експертами, атестованими за іншими експертними спеціальностями;

є) *мистецтвознавчі* (експертизи у сфері інтелектуальної власності). Призначається у разі необхідності дослідження пошкоджених або вкрадених культурних цінностей (визначення художнього рівня, історичного значення, культурної цінності й стану твору, оцінної або страхової вартості твору)

2. Судові експертизи, пов'язані з дослідженням особи підозрюваного (обвинуваченого) та потерпілого:

а) судово-медичні;

б) судово-психіатричні;

в) психологічні (комплексні психолого-психіатричні, медико-психологічні тощо), як проводяться з метою:

отримання відомостей про характер, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, механізм їх утворення, а також встановлення причин смерті;

діагностування стану психіки підозрюваного під час вчинення кримінального правопорушення;

визначення особистісної характеристики підозрюваного, його соціально-демографічних даних тощо.

3. Судові експертизи, пов'язані з дослідженням слідів, утворених у результаті взаємодії матеріальних тіл будь-якої фізичної природи:

а) *криміналістичні дослідження* (трасологічні: дактилоскопічні, транспортних засобів) – у разі необхідності дослідження відбитків пальців рук, слідів ніг (взуття), слідів транспортних засобів, вузлів і петель, механічних пошкоджень одягу;

б) *судові експертизи зброї з метою:*

встановлення підприємства-виробника зброї, встановлення фірми (підприємства) і країни-виробника патрона за маркувальними позначеннями (клеймами) на гільзі та снаряді.

Крім того, патронними заводами російської федерації було освоєно випуск цивільних патронів калібру 5,45 мм для експортних поставок за кордон (в Сирію, США). Спортивно-мисливський патрон «ПСО» споряджається декількома типами куль зі свинцевим осердям: оболонковою кулею «FMJ» «BT» (за основу взято оболонку кулі патрону «ПС» або трасуючої кулі), експансивної кулі «HPBT» та напівоболонковою кулею «SPBT». Випуск цивільних варіантів патронів було налагоджено на Амурському, Барнаульському та Тульському патронних заводах спільно з Ульяновським патронним заводом під маркою «WOLF» (патрони ульяновського випуску відрізняються наявністю в донному клеймі гільзи крапки після позначення калібру патрону).

Зазначене може слугувати обґрунтуванням факту використання певних боєприпасів саме військовослужбовцями збройних сил країни-агресора *Приклад. Згідно висновку експерта № СЕ-19 / 125-22 / 6454-БЛ від 9 вересня 2022 року три предмети, що були вилучені під час огляду місця події 8 вересня 2022 року та надані на дослідження, є деформованою оболонковою кулею, гільзою та патроном. Наданий на дослідження патрон є боєприпасом – 5,45-мм (5,45x39) бойовим проміжним патро-*

Таблиця

Коди деяких заводів-виробників патронів

Код	Місце виробництва
3	Державне виробниче об'єднання «Ульяновський машинобудівний завод» (Ульянівськ, рф)
7	Державне виробниче об'єднання «Вимпел» (Хабаровськ, рф)
17; БПЗ	Барнаульський патронний завод (Барнаул, рф)
38	Тула (до 1941 р.)
38	Руський державний завод в Юрюзані (з 1942 р.)
46	Єкатеринбург
60	Фрунзе (Бішкек)
184	Російський державний завод (Казань, рф)
187	Тульський патронний завод (Тула, рф)
188; LVE	ВАТ «Новосибірський завод низьковольтної апаратури» (Новосибірськ, рф)
290; ЛПЗ; LCW	Луганський патронний завод
539; 541; SK; T; TCW; TPZ; WOLF	Тульський патронний завод (Тула, рф)
710; 711	НВО ЗАТ «Климовський спеціалізований патронний завод» ЦНДІТочмаш (Подольськ/Клімовськ, рф)

ном, спорядженим трасуючою кулею, який призначений для проведення пострілів з бойової зброї, а саме: автоматів, кулеметів відповідного калібру. На денці гільзи патрона наявні маркувальні позначення: «3 93», де «3» – код фірми – Ульяновський машинобудівельний завод, а «93» – код року виготовлення – 1993. Як вбачається з відповіді ГУ Національної гвардії України від 29 вересня 2022 року, на лист начальника слідчого відділу Управління Служби безпеки України в Чернігівській області щодо надання інформації про перебування на обліку та чи закуповувалися військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України боєприпаси калібру 5x45x39 мм, 1993 року виготовлення, індекс заводу виробника – 3, за інформацією, яка надійшла від військових частин (підрозділів) Національної гвардії України, на обліку військових частин (підрозділів) Національної гвардії України боєприпасів з відповідним маркуванням не значиться. Адміністрація Державної прикордонної служби України у відповіді від 22 вересня 2022 року також повідомляла Слідчий відділ Управління Служби безпеки України в Чернігівській області, що боєприпасів із вказаним маркувальним позначенням на обліках військових частин Державної прикордонної служби України немає. В ході ведення бойових дій підрозділи Державної прикордонної служби України, на підставі бойових розпоряджень з логістичного забезпечення, можуть дозабезпечуватись боєприпасами з польових артилерійських складів Збройних Сил України [3].

ідентифікації вогнепальної зброї за стріляними кулями та гільзами, з метою обґрунтування доказового факту, про те, що зброя є зняряддям

злочину, а також, опосередковано – встановлення причетності особи, яка застосовувала зброю до розслідуваного злочину.

в) *вибухотехнічні*. Повномасштабна агресія РФ проти України спричинила стрімке збільшення кількості кримінальних правопорушень, учинених із використанням гранатометів, які в попередні роки майже не потрапляли до незаконного обігу в країні.

Довоєнна практика проведення досліджень гранатометів складалася таким чином, що їх проводили судові експерти за напрямом дослідження зброї, яким присвоєно кваліфікацію судового експерта за експертною спеціальністю 3.1 «Балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї». Про критичний погляд на сутність даних об'єктів свідчить про суттєву відмінність методології дослідження й експериментального випробування гранатометів від дослідження класичної стрілецької вогнепальної зброї та потребує впровадження окремої експертної спеціальності. Насамперед це зумовлено необхідністю додаткової підготовки експертів поводженню із гранатометами та пострілами до них, які є об'єктами підвищеної вибухонебезпечності.

З метою усунення визначеної відмінності наказом МВС України від 22 червня 2022 року № 382 було внесено зміни до Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС, затвердженого наказом МВС України від 21 вересня 2020 року № 675, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 08 січня 2021 року за № 22/35644 (зі змінами), зокрема Перелік видів судової експертизи та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта в Експертній службі МВС, доповнено новою експертною спеціальністю 3.5 «Дослідження гранатометів».

Під час опанування нової експертної спеціальності встановлено, що специфіка дослідження й експериментального випробування реактивних гранатометів РПГ-7, дещо відрізняється від особливостей дослідження нереактивних гранатометів. Передусім це пов'язано з тим, що гранатомет РПГ-7 і його модифікації є вогнепальною зброєю безвіткатного типу, у якій метання заряду здійснюється за рахунок енергії згоряння металюного заряду в реактивному двигуні та зарядній камері ствола, унаслідок чого конструкція гранатомета не передбачає наявності механізму запирання, що закриває казенну частину ствола.

Іншою особливістю дослідження гранатомета РПГ-7 і його модифікацій є більш складна конструкція боеприпасів, що вражає ціль не тільки за рахунок кінетичної енергії снаряду, а й унаслідок дії уражальних чинників вибуху розривного заряду, що міститься в його бойовій частині;

г) *військові*. Основним змістом питань, вирішуваних судовими експертами за спеціальністю 16.1 «Військові дослідження» є визначення можливості виходячи з результатів огляду місця події та наданих матеріалів кримінального провадження надати обґрунтований висновок щодо напрямку (із зазначенням території населеного пункту) з якого (яких) були відстріляні боеприпаси; виключення інших напрямків здійснення артилерійського обстрілу.

г) біологічні;

д) ґрунтознавчі;

е) комп'ютерно-технічні – у разі наявності мобільних пристроїв або інших апаратних комп'ютерних засобів з метою виявлення, відновлення видаленої чи зашифрованої інформації, виявлення слідів активності в мережі Інтернет, історії обміну повідомленнями в програмах для спілкування тощо;

є) експертиза ДНК (геномно-молекулярна експертиза) та інші. До допомогою експертизи ДНК (геномно-молекулярної експертизи) встановлюють належність біоматеріалу конкретній особі або виключення такої приналежності; установлення, чи є рештки або частини трупа рештками однієї людини, чийми саме за дослідженням зразків близьких родичів тощо. Таку експертизу можуть проводити з метою ідентифікації загиблих осіб, а також встановлення причетності військовослужбовців рф чи інших воєнізованих формувань до вчинення кримінальних правопорушень, зокрема вбивств, зґвалтувань, катувань тощо.

ж) портретні, семантико-текстуальні – за наявності зображень (фотознімків та/або відеозаписів) підозрюваного з метою встановлення його особи за ознаками зовнішності.

з) фототехнічні – за необхідності ідентифікації предметів, приміщень й ділянок місцевості, відображених на знімках чи відеозаписах, а також визначення розмірних характеристик зображень на фотознімках.

Крім того, в окремих випадках суди у вироках посилаються на рапорти консультантів-експертів.

Приклад. У кримінальному провадженні № 1202101000000000094 вина обвинуваченої ОСОБА_3 підтверджується у тому числі рапортом консультанта-експерта (з оперативних питань) СБУ ОСОБА_10 від 27.04.2021 про виявлення кримінального правопорушення та додатками до нього. Відповідно до яких у листопаді 2014 року ОСОБА_3 було призначено на посаду голови Армянського міського суду (указ президента рф «О назначении судей федеральных судов № 719 от 13.11.2014» на 6 років), а 02.01.2021 призначено головою Армянського міського суду повторно на 6 років (указ президента рф «О назначении судей федеральных судов и о представителях президента российской федерации № 4 от 02.01.2021») та встановлено випадки ухвалення ОСОБА_3 судових рішень, які мають ознаки жорстокого поводження з цивільним населенням на окупованій території та порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [4].

Висновки. Дотримання наведених у статті організаційних та тактичних рекомендацій сприятиме доказової значущості отримуваних висновків, а також профілактиці злочинів, передбачених ст. 438 КК України за допомогою висновків судових експертиз.

Література

1. Богданюк І.В., Чупрун В.Т., Устименко В.А., Шипілов М.Ю. Особливості судово-експертних досліджень випадків артилерійських обстрілів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. № 20. С. 264–280.

2. Вирок Дарницького районного суду м. Києва. Справа № 753/2458/22, провадження № 1-кп/753/757/23. Кримінальне провадження № 1202101000000094. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110157736>.

3. Вирок Тростянецького районного суду Сумської області. Справа № 588/1072/22. Провадження 1-кп/588/27/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110714705>.

4. Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області. Провадження № 1-кп/748/47/23. Справа 748/1773/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108357178>.

5. Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни: наук.-практ. посіб. / А.А. Вознюк, І.В. Жук, О.В. Таран, С.С. Чернявський та ін.; за заг. ред. М.С. Цуцкїрідзе, В.В. Чернея, А.А. Вознюка. Київ: Норма права, 2023. 320 с.

6. Коломійцев О.В., Нікітюк В.Г., Герман О.М. Особливості криміналістичних досліджень пошкодженнь житлових будівель та об'єктів інфраструктури при розслідуванні воєнних злочинів. *Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії російської федерації*: тези наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 червня 2022 р.). Харків: НІОУ імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 72–75.

7. Лепехіна І.А. Використання кошторисного методу визначення розміру шкоди та відшкодування збитків, у зв'язку з обстрілами житлових будинків внаслідок збройної агресії російської федерації. *Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії російської федерації*: тези наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 червня 2022 р.). Харків: НІОУ імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 54–59.

8. Мельник С.В., Грецьких О.В. Роль сучасної судово-балістичної експертизи в розслідуванні кримінальних проваджень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 269–272.

9. Сокурєнко В. Техніко-криміналістичне розслідування порушень законів і звичаїв війни. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. Випуск 2 (31). С. 11–24.

10. Судді ВС висвітлили питання щодо оцінки та відшкодування шкоди, заподіяної веденням агресивної війни рф проти України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1310463>.

11. Удосконалення механізму проведення першочергових слідчих дій на територіях, де ведуться активні бойові дії, та деокупованих територіях з особами, які є учасниками кримінального правопорушення, з метою дотримання їх прав і свобод, та забезпечення права на захист: науково-практичні рекомендації / Агаркова О.І., Бондар В.С., Каверіна Т.П., Кривонос М.В., Морозов Д.А., Одинцова О.В., Пупинін О.М. Київ: Алерта, 2024. 178 с.

Анотація

Бондар В. С. Особливості судово-експертного забезпечення досудового розслідування порушення законів та звичаїв війни. – Стаття.

У статті розглянуто і конкретизовано наступні питання особливостей судово-експертного забезпечення досудового розслідування порушення законів та звичаїв війни:

систематизовано криміналістичні рекомендації з підготовки матеріалів для експертних досліджень, формулювання експертних завдань;

визначений комплекс судових експертиз, задля повного дослідження матеріальних слідів-відображень та інших об'єктів у кримінальних провадженнях про злочини, передбачені ст. ст. 438 КК України, який охоплює:

судові експертизи, для визначення предмета злочину, розміру шкоди та збитків від пошкодження і руйнування житлових, нежитлових будівель та інфраструктури внаслідок агресії рф: а) комплексні будівельно-технічні та вибухотехнічні зруйнованих та пошкоджених об'єктів та споруд, які зазнали обстрілів та/або авіаційних ударів; б) будівельно-технічні, комплексні будівельно-технічні та військові експертизи; в) військово-економічні; г) оціночно-будівельні; г) дорожньо-технічні; д) товарознавчі; е) інженерно-екологічні; є) мистецтвознавчі;

судові експертизи, пов'язані з дослідженням особи підозрюваного (обвинуваченого) та потерпілого: а) судово-медичні; б) судово-психіатричні (комплексні психолого-психіатричні, медико-психологічні тощо);

судові експертизи, пов'язані з дослідженням слідів, утворених у результаті взаємодії матеріальних тіл будь-якої фізичної природи: а) криміналістичні дослідження (трасологічні: дактилоскопічні, транспортних засобів); б) судові експертизи зброї; в) вибухотехнічні; г) військові; р) біологічні; д) ґрунтознавчі; е) комп'ютерно-технічні; є) експертиза ДНК; ж) портретні, семантико-текстуальні; з) фототехнічні.

Доведено, що специфіка дослідження й експериментального випробування реактивних гранатометів РПГ-7, дещо відрізняється від особливостей дослідження неактивних гранатометів. Передусім це пов'язано з тим, що гранатомет РПГ-7 і його модифікації є вогнепальною зброєю безвікатного типу, у якій метання заряду здійснюється за рахунок енергії згоряння металю заряду в реактивному двигуні та зарядній камері ствола, унаслідок чого конструкція гранатомета не передбачає наявності механізму запирання, що закриває казенну частину ствола.

Ключова слова: докази, криміналістичні рекомендації, порушення законів і звичаїв війни, спеціальні знання, судова експертиза.

Summary

Bondar V. S. Peculiarities of forensic expert provision of pre-trial investigation of violations of the laws and customs of war. – Article.

The article examines and specifies the following issues of the features of forensic expert support for pre-trial investigation of violations of the laws and customs of war:

– systematized forensic recommendations for preparation of materials for expert research, formulation of expert tasks;

– a set of forensic examinations is defined for the full investigation of material traces-reflections and other objects in criminal proceedings on crimes provided for in Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine, which covers:

1) forensic examinations to determine the subject of the crime, the amount of damage and losses from the damage and destruction of residential and non-residential buildings and infrastructure as a result of the aggression of the Russian Federation: а) complex construction and technical and explosive technical examinations of destroyed and damaged objects and structures that were shelled and/ or air strikes; б) construction and technical, complex construction and technical and military expertise; в) military and economic; г) assessment and construction; е) road engineering; є) commodity experts; і) engineering and environmental; г) art historians;

2) forensic examinations related to the investigation of the identity of the suspect (accused) and the victim: а) forensic; б) forensic psychiatric (complex psychological-psychiatric, medical-psychological, etc.);

3) forensic examinations related to the study of traces formed as a result of the interaction of material bodies of any physical nature: а) forensic studies (traceological: dactyloscopic, vehicles); б) forensic examinations of weapons; в) explosives; г) military; е) biological; є) soil scientists; е) computer and technical; г) DNA examination; г) portrait, semantic-textual; h) phototechnical.

It has been proven that the specifics of research and experimental testing of HAL-7 rocket launchers are somewhat different from the specifics of research of non-reactive rocket launchers. First of all, this is due to the fact that the HAL-7 grenade launcher and its modifications are recoilless type firearms, in which the charge is thrown due to the energy of the combustion of the metal charge in the jet engine and the charging chamber of the barrel, as a result of which the design of the grenade launcher does not provide for the presence of a locking mechanism, which covers the breech part of the barrel.

Key words: evidence, forensic recommendations, violations of the laws and customs of war, special knowledge, forensic examination.

УДК 341.241.8

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v34.2024.4>*В. І. Галат*

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ ІСТОТНОГО ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ МІЖНАРОДНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ТОВАРІВ

Вступ. Оскільки поняття істотного порушення міжнародного договору купівлі-продажу товарів, яке наводиться в Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів є досить широким та гнучким, та не дозволяє визначити, що саме вважати істотним порушенням, потрібно навести критерії, які дадуть чітке розуміння істотності порушення.

Для того, щоб визначитись з критеріями, ми мусимо звернитись до договору, в якому визначається застереження про норми, на підставі яких сторони будуть визначати на критерії орієнтуватись, оскільки в договорі на вибір сторін, зазначаються, норми національного права однієї з сторін, звичаєвого чи міжнародного права, якими будуть регулюватись їх відносини.

Постановка проблеми. В результаті інтенсивного розвитку торгових відносин між різними країнами та різними правовими сім'ям, міжнародна спільнота стикнулася з проблемою в визначенні поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу, оскільки все спирається на договірні зобов'язання між сторонами та відноситься до приватноправових відносин і ґрунтується на вільному виборі, які саме умови зазначати в договорі та яким правом для захисту порушених прав користуватись. Немає чітко окреслених меж, які б встановлювали чіткі критерії, які б визначили порушення договірних умов істотними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями в цій сфері займалися такі науковці, як Д. Гарріган, Е. Мейера, С. Гілмартін, Я. Гіцбург, Т. Шевченко, О. Морозов, О. Кушлабаєва, І. Петренко та ін. Проте аналіз поняття істотних порушень договору міжнародної купівлі-продажу товарів залишається актуальним і до сьогодні.

Метою статті – дослідження поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів через призму критеріїв таких порушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння питання, що є істотним порушенням договору міжнародної купівлі-продажу товарів, спочатку необхідно визначитись із самим поняттям договору міжнародної

купівлі-продажу товарів. Договір міжнародної купівлі-продажу визначається, як договір, за яким одна сторона – продавець, постачальник, що є суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності однієї країни, передає або зобов'язується передати майно (товар, що є кінцевою продукцією), повністю або частинами з вивезенням за кордон у власність другій стороні – покупцеві, що є суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності іншої країни, який приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму [3, с. 56]. В таких договорах можна зазначити різноманітні умови, які стосуються ціни, якості, кількості, доставки, але основна складність полягає в їх суб'єктивному складі, оскільки суб'єктами такого договору можуть бути держави, підприємства які знаходяться в різних країнах та міжнародні організації, а тому, це ускладнює їх опрацювання та підвищує рівень ризиків порушення таких договорів.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що міжнародні торгові відносини це різноманітна сукупність умов, які впливають на укладання міжнародних договорів, які в свою чергу регулюються чисельними міжнародними актами, звичаями, прецедентним правом, а також внутрішнім правом сторін, між якими укладається договір.

Для більш чіткого розуміння питання істотності порушення міжнародного договору, потрібно розібратися, що можна вважати порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів. Порушенням міжнародного договору купівлі-продажу може вважатись невиконання однієї з умов, вказаної в цьому договорі. Немає чіткого переліку в законодавстві чи в доктрині, які умови мають бути в договорі і які саме дії можуть призвести до порушення такого договору, оскільки умови визначаються безпосередньо в договорі, який укладений між сторонами, та визначаються індивідуально під конкретну ситуацію.

Порушення договірних зобов'язань міжнародної купівлі-продажу можна класифікувати на два види:

1. Незначне порушення. Порушення які не несуть серйозної загрози належному виконанню договору, не визначені в договорі як істотні та не підпадають під критерії істотного порушення договору;

2. Істотне порушення. Це більш серозні порушення, які унеможливають виконання договору і мають значний вплив на умови договору та несуть за собою суттєві збитки для сторони, яка виконала всі свої обов'язки по договору, але не отримала такого виконання від іншої сторони.

Якщо розглядати поняття істотного порушення, то воно має досить давню історію. Ще з часів римського права існувало поняття «*laesio enormis*», яке надавало можливість розірвати договірні відносини, якщо вигода яку отримала сторона значно відрізнялась від обіцяної. З розвитком торгових відносин у Середньовіччі з'явилося *lex mercatoria*, яке визнавало право на розірвання договору у випадку «суттєвими порушеннями».

Розбіжності в національному праві різних держав з питань міжнародної торгівлі являли собою істотну перешкоду на шляху її розвитку. Держави і міжнародні організації робили численні спроби уніфікації норм, що регулюють міжнародну купівлю-продаж товарів. Метою такої уніфікації мало стати скорочення юридичних перешкод на шляху міжнародної тор-

гівлі [2, с. 178]. Це і послугувало прийняттю Віденської конвенції про міжнародну купівлю-продаж товарів, яка, хоча й не дає чіткого визначення «істотного порушення», але досить докладно описує його наслідки.

Поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів відображено в ст. 25 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, в якій йдеться про те, що «порушення договору, допущене однією із сторін, є істотним, якщо воно тягне за собою таку шкоду для іншої сторони, що остання значною мірою позбавляється того, на що вона мала право розраховувати на підставі договору, крім випадків, коли сторона, що порушила договір, не передбачала такого результату, і розумна особа, що діє в тій самій якості за аналогічних обставин, не передбачала б його» [4]. Дане твердження є досить широким та гнучким, та не дає конкретних умов, які можуть визначати порушення договору, як істотне порушення.

Для того щоб більш детально розкрити поняття істотного порушення, потрібно розглянути основні теорії істотного порушення договору купівлі-продажу товарів такі, як:

Теорія «позбавлення очікувань»: Істотне порушення міжнародного договору купівлі-продажу має місце, коли воно позбавляє потерпілу сторону того, на що вона розумно очікувала від договору. Згідно із п. а), ч. 2 ст. 3.2.1 принципів УНІДРУА невиконання суттєво позбавляє постраждалу сторону того, на що вона мала право сподіватись відповідно до договору, якщо вона при цьому не передбачала і не могла розумно передбачити такого результату [6]. Прикладом, такого може слугувати коли продавець, не поставляє товар, який є ключовим у виробництві покупця.

Теорія «шкоди довірі»: можна визначити, як таке істотне порушення міжнародного договору купівлі-продажу коли воно серйозно шкодить довірі між сторонами. Згідно із п. а), ч. 2 ст. 3.2.1 принципів УНІДРУА. При оцінці істотності порушення ст. 7.3.1 Принципів УНІДРУА пропонується приймати до уваги у тому числі, чи дає порушення кредиторіві підстави вважати, що він не може покладатися на майбутнє виконання з боку боржника. Наявність такого чинника надає незамінну допомогу кредиторіві, який втрачає довіру до боржника, який не виконує або неналежним чином виконує окрему частину запланованого виконання у триваючих договірних відносинах, і стає зацікавленим у розірванні всього договору, включаючи всі заплановані на майбутнє частини виконання [5, с. 201].

Теорія «неможливості досягнення мети»: означає таке істотне порушення міжнародного договору купівлі-продажу, коли воно робить неможливим для потерпілої сторони досягнення мети договору. Дана визначення знаходить своє закріплення в ч. 1 ст. 35 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, в якій йдеться про те, що «Продавець повинен поставити товар, який за кількістю, якістю й описанням відповідає вимогам договору і який затарований чи упакований так, як це вимагається за договором» [4].

Теорія «суперечності з фундаментальними принципами»: така теорія наводиться в працях Е.Л. Мейера. В своїх дослідженнях він зазначає істотне порушення має місце, коли воно суперечить фундаментальним принци-

пам договірному праву [7, с. 678–679]. Прикладом такого порушення може слугувати коли сторона вчинила шахрайство під час укладення договору.

Для того, щоб більш чітко розкрити поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів, потрібно звернутись до критеріїв, які надають розуміння, які саме порушення договору можна вважати істотним.

Так, кроки до розкриття критеріїв істотного порушення зроблені в Принципах Європейського контрактного права (PECL) (ст. 8:103). При визначенні істотності порушень враховуються: принципове значення чіткого слідування договору, що витікає з тексту договору; питання про те, чи позбавляє порушення істотним чином кредитора того, на що він розраховував, крім випадків, коли боржник не передбачав і не міг розумно передбачати такий результат; або питання про те, чи має порушення умисний характер і чи дає воно кредиторіві підстави не вірити в подальше виконання боржником договору [5, с. 201].

Дещо по-іншому визначають істотне порушення договору «Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права» (DCFR). Ст. 3:502 DCFR, на відміну від ст. 8:103 PECL, прямо зазначає, що для віднесення порушення до категорії істотного не має значення, вчинено воно навмисно чи по необережності, однак таке невиконання має давати кредиторіві підстави вважати, що він не може розраховувати на виконання зобов'язання боржником. DCFR, як і PECL, пов'язують позбавлення в значній мірі кредитора з тим, що воно може мати місце у випадку, коли боржник в момент укладення договору передбачав такий результат, проте DCFR по-іншому визначає суб'єкта розумних очікувань порушення – покладає їх не на боржника, а на кредитора, що, зменшує ризик ймовірних зловживань з боку останнього [1, с. 78].

Досить вагоме значення в регулюванні міжнародних договірних зобов'язань відіграють Принципи УНІДРУА, які у порівнянні з DCFR та PECL, містять значно ширший перелік критеріїв істотного порушення договору купівлі-продажу. Відповідно до ч. 2 ст. 7.3.1 Принципів УНІДРУА для визначення, істотності порушення договору потрібно встановити наступні факти:

1. невиконання суттєво позбавляє постраждалу сторону того, на що вона мала право сподіватись відповідно до договору, якщо вона при цьому не передбачала і не могла розумно передбачити такого результату;

2. суворе дотримання невиконаного зобов'язання є істотним для даного договору;

3. невиконання є умисним або вчиненим через самовпевненість;

4. невиконання дає постраждалій стороні підстави вважати, що вона не може сподіватись на майбутнє виконання іншою стороною своїх зобов'язань;

5. у випадку розірвання договору стороні, яка не виконала зобов'язання, буде завдано непропорційних збитків, пов'язаних із виконанням нею зобов'язань чи підготовкою їхнього виконання [6].

Тобто з цього слідує, що немає єдиного підходу до визначення істотності порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів, оскільки сторо-

ни залишають за собою право встановлювати застереження щодо обраного права, критеріїв істотності та інших аспектів договору, які можуть відрізнятися від звичайних практик у міжнародних договорах купівлі-продажу товарів.

Можемо підсумувати, що істотним порушення міжнародного договору купівлі продажу товарів, є значне невиконання однією зі сторін своїх обов'язків, які були передбачені сторонами в договорі. Це порушення має бути на стільки вагоме, що воно порушує основні умови договору і перетворює угоду між сторонами на нікчемну.

Оскільки істотне порушення договору має місце, коли одна сторона не виконує повністю або частково своїх зобов'язань, тим самим позбавляючи іншу сторону вигоди, яку вона очікувала від контракту, то істотні порушення можуть мати значні юридичні та комерційні наслідки, що приведуть до спору між сторонами та вплинуть на їхні ділові відносини.

Концепція істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів є фундаментальною для міжнародного торгового права і найбільший резонанс викликають у потерпілої сторони саме наслідки невиконання умов договору.

Висновки. Під час дослідження теоретичних аспектів поняття істотного порушення міжнародного договору купівлі-продажу товарів було встановлено, що дане поняття може бути визначено як таке порушення, що суттєво ускладнює або унеможливує виконання договірних зобов'язань, та призводить до знаних втрат сторони, яка виконала покладені на неї зобов'язання. Віденська конвенція про міжнародні договори купівлі-продажу надає нам надто широке поняття і не відповідає на питання, що саме можна вважати істотним порушенням, тому для більш чіткого розуміння, поняття істотного порушення міжнародного договору купівлі-продажу товарів потрібно розглядати в симбіозі з критеріями істотного порушення визначеними в договорі та застереженнями, щодо вибраного права.

Оскільки міжнародні торгові зносини постійно розвиваються, дослідження підкреслює необхідність подальшого аналізу та необхідності вдосконалення практики міжнародних договорів та вирішення спорів пов'язаних з істотними порушеннями.

Література

1. Весна Н.О. Істотне порушення договору як підстава його розірвання в міжнародному та зарубіжному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 38. Том 1. Ужгород, 2016. С. 76–79.
2. Гайворонського В. М., Жущмана В. П. Міжнародне приватне право. Навчальний посібник. За М58 ред. К.: Юрін-ком Інтер. Київ. 2007. С. 368.
3. Деревянко Б.В. Відмежування договору міжнародної купівлі-продажу від інших договорів. *Вісник Інституту економіко-правових досліджень НАН України*. № 1. 2010. С. 53–57.
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року, Набуття чинності для України: 1 лютого 1991р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#o282
5. Макарчук Л.В. Критерії істотності порушення договору як підстави його розірвання. *Часопис Київського університету права*. 2013/2. С. 201-205. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasopis/2013_2/201.pdf
6. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>

7. Meyer E. L. International Contract Law. New York: Oxford University Press, 2009. P. 678–679.

Анотація

Галат В. І. Теоретичні аспекти поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів. – Стаття.

Ця стаття заглиблюється в теоретичні аспекти, що стосуються істотних порушень міжнародних договорів купівлі-продажу товарів. У статті розглядається історична ретроспектива та важливість чіткого розуміння поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів, теорії та критерії, які є основними елементами при визначенні істотного порушення договору. Автором аналізується поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів, яке наведено в Віденській конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, а також критерії, визначення істотного порушення, які наведені в Принципах міжнародних комерційних контрактів (Принципи УНІДРУА), Принципах Європейського контрактного права (PECL) та Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права (DCFR).

В статті було визначено основні критерії істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу, такі як: невиконання договору, яке суттєво позбавляє постраждалу сторону того, на що вона мала право сподіватись; суворе дотримання невиконаного зобов'язання є істотним для даного договору; невиконання є умисним або вчиненим через самовпевненість; невиконання дає постраждалій стороні підстави вважати, що вона не може сподіватись на майбутнє виконання іншою стороною своїх зобов'язань; розірвання договору завдасть непропорційних збитків стороні, яка не виконала зобов'язання.

Також в статті зроблено висновок про необхідність продовження аналізу та розвитку поняття істотного порушення договору купівлі-продажу товарів, для уніфікації та удосконалення законодавства в цьому напрямку, оскільки ріст міжнародної торгівлі збільшується з року в рік та потребує актуалізації та вироблення нової практики міжнародної практики.

Ключові слова: порушення міжнародного договору купівлі-продажу, істотні порушення, міжнародний договір, Конвенція ООН, критерії, теорії.

Summary

Halat V. I. Theoretical aspects of the concept of fundamental breach in international sales contracts. – Article.

This article delves into the theoretical aspects concerning material breaches of international contracts for the sale of goods. The article discusses the historical perspective and the importance of a clear understanding of the concept of a material breach of contract for the international sale of goods, as well as the theories and criteria that are key elements in determining a material breach of contract. The author analyses the concept of a material breach of an international sales contract, as provided in the Vienna Convention on Contracts for the International Sale of Goods, as well as the criteria for determining material breach as outlined in the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts, the Principles of European Contract Law (PECL), and the Draft Common Frame of Reference (DCFR).

The article identifies the main criteria for a material breach of an international sales contract, such as: non-performance of the contract, which substantially deprives the aggrieved party of what it was entitled to expect; strict compliance with the unfulfilled obligation is essential for this contract; the non-performance is intentional or the result of recklessness; the non-performance gives the aggrieved party grounds to believe that it cannot expect future performance by the other party of its obligations; and the termination of the contract will cause disproportionate harm to the party that did not fulfill its obligation.

The article also concludes on the need for further analysis and development of the concept of material breach of a sales contract, for the purpose of unification and improvement of legislation in this area, as the growth of international trade increases year by year and requires updating and development of new practices in international practice.

Key words: breach of international sales contract, fundamental breaches, international contract, UN Convention, criteria, theories.

УДК 347.415/416:368(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v34.2024.5>*Н. Ю. Голубева*

ПОНЯТТЯ СУБРОГАЦІЇ ТА ПОРЯДОК РЕАЛІЗАЦІЇ СУБРОГАЦІЙНОЇ ВИМОГИ У СТРАХУВАННІ

Постановка проблеми. Цивільний кодекс України (далі – ЦК) повністю змінив концепцію зворотних вимог страховиків до заподіювачів шкоди, але правозастосувачі у галузі страхового права довгі роки ігнорували цей факт в своїх власних інтересах, навіть зараз, коли практика вищих судів однозначна – залишається багато питань при застосуванні суброгації у страхуванні, які потребують вирішення.

Ступінь наукової розробки теми. Різні аспекти зворотних вимог у цивільному праві, в тому числі суброгації, досліджували Головачов Я. (щодо суброгації у цивільному праві на рівні дисертаційного дослідження), Кот О. (в контексті переходу прав кредиторів), Красильникова О.С. та Самбір О.Є. (щодо загальних положень про суброгацію у цивільному праві), Мельников Н. та Лебедев В. (щодо практичних аспектів реалізації суброгації), Пікуль А.А. (про застосування положень законодавства про регрес та суброгацію при вирішенні спорів про відшкодування шкоди), Заїкін Ю.В. (щодо страхування відповідальності в Україні з точки зору економічної науки) тощо.

Але проблемою як практики, так і теорії застосування суброгації у цивільному праві, залишається питання реалізації суброгаційної вимоги страховика, а також підміна правового режиму суброгації правовим режимом регресу. Як відмічають у Верховному суді «страховики, звертаючись до суду з вимогою про повернення коштів, виплачених за договорами добровільного страхування, майже не застосовують такого порядку відшкодування шкоди, як суброгація, а, посилаючись на норми, які регулюють суброгацію, просять стягнути відшкодування в порядку регресу, тому суди, відповідно, й розглядають по суті саме такі вимоги» [1].

Метою даної наукової статті є дослідження основних характеристик суброгації як переходу прав кредитора, особливостей реалізації суброгаційної вимоги в старухванні, суб'єктного складу, проблемних питань застосування на практиці.

Виклад основного матеріалу.

1.1. Суброгація у цивільному праві – це недоговірний (передбачений законом) перехід прав кредитора до третьої особи (суброганта), в резуль-

таті виконання зобов'язання боржника третьою особою на користь кредитора (суброгата) [2, с. 287]. Взагалі суброгація не єдиний спосіб переходу прав кредитора у цивільному праві. Підстави заміни кредитора: 1) цесія (відступлення права вимоги) – передання ним своїх прав іншій особі за правочином; 2) правонаступництво – воно може бути як універсальним (наприклад, спадкування за загальними правилами), так і сингулярним, тобто частковим (наприклад, у деяких випадках реорганізації юридичних осіб); 3) суброгація – недоговірний перехід прав кредитора у зв'язку із виконанням зобов'язання за боржника третьою особою із вступом зазначеної особи у права кредитора (наприклад, п. 3 ст. 528 ЦК, ст. 993 ЦК) [3, с. 21].

Сутність суброгації як підстави переходу прав кредитора до третіх осіб у силу закону полягає у виконанні зобов'язання (платежі) за боржника третьою особою із вступом зазначеної особи в права кредитора. Суброгація являє собою встановлений законом виключення із загального правила про припинення зобов'язання належним виконанням. Не варто змішувати поняття «суброгації» і «цесії», хоч остання також є переходом прав кредитора. Розходження між цими поняттями проявляється у підставі їх виникнення. Підставою цесії є правочин. Підставою суброгації є закон і настання зазначених у ньому обставин. Крім того, при суброгації третя особа виконує зобов'язання (найчастіше у формі платежу), у силу чого займає місце первісного кредитора; при цесії ж зміна кредиторів відбувається без виконання зобов'язання. Таким чином, при суброгації відбуваються дві дії: платіж кредиторів і передача прав кредитора особі, що здійснила платіж; при цесії ж має місце лише друга дія [2, с. 287].

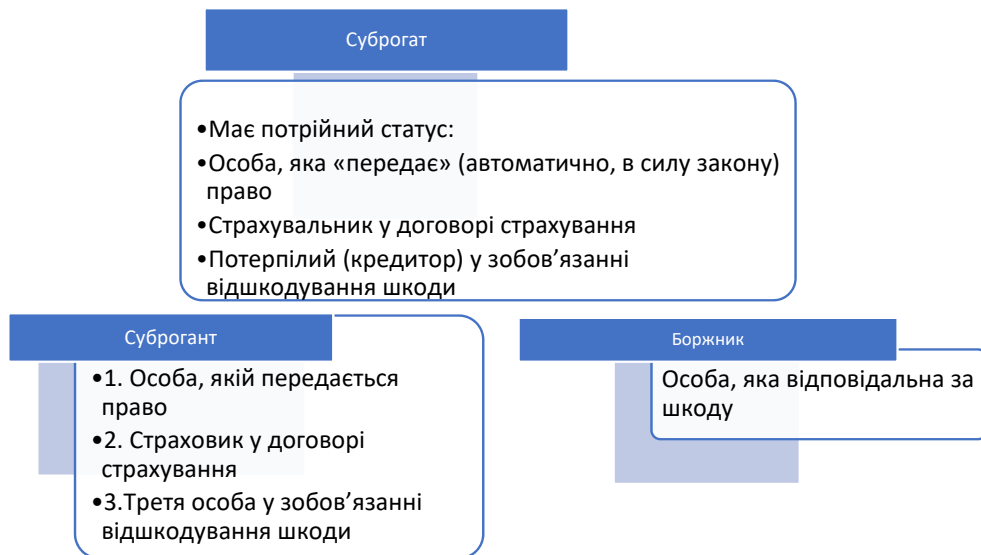
Суброгацію як перехід прав страхувальником до страховика в існуючому зобов'язанні відшкодування шкоди між заподіювачем шкоди та страхувальником, не слід змішувати з регресною вимогою, що виникає у третій особі після виконання ним зобов'язання. На відміну суброгації (і від заміни кредитора у зобов'язанні цілому) регрес є наслідком припинення зобов'язання (через його виконання), а не заміни кредитора.

Прикладом суброгації є перехід прав кредитора відповідно до ч. 3 ст. 528 ЦК. При цьому інша особа може запропонувати кредиторів виконання не лише не запитуючи на це згоди боржника, а навіть не повідомляючи його про намір здійснити виконання зобов'язання іншою особою, але інша особа має право на виконання не будь-якого обов'язку боржника, а виключно такого обов'язку, який є простроченим.

Таке виконання вимоги кредитора до боржника має наслідком перехід прав кредитора до цієї особи. Тобто йдеться про випадок, коли надання виконання за боржника третьою особою не припиняє зобов'язання, але тягне за собою заміну активного суб'єкта зобов'язання – первісний кредитор вибуває із зобов'язання, а на його місце вступає третя особа, що виконала зобов'язання. У цьому випадку маємо самостійну підставу переходу прав до третіх осіб – суброгацію.

1.2. Суброгація у страхуванні. Згідно ст. 993 ЦК *«до страховика, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, у межах фактичних витрат переходить право вимоги, яке*

страхувальник або інша особа, що одержала страхове відшкодування, має до особи, відповідальної за завдані збитки» (аналогічну норму має Закон України «Про страхування», ст. 27 (та ст. 108 нового закону від 18 листопада 2021 року, що вступить в дію 1.01.24 р.).

Суброгація в страхуванні означає перехід до страховика, який сплатив страхове відшкодування страхувальникові, права вимоги, яке страховик чи вигодонабувач має до особи, відповідальної за збитки, в межах сплаченої суми. Тобто після виплати страхового відшкодування, зобов'язання, яке виникло між страхувальником та третьою особою (завдавачем шкоди) не припиняється. У цьому зобов'язанні відбувається заміна кредитора: до страховика потерпілого переходить право вимоги, що належало цьому потерпілому в деліктному зобов'язанні. Страховик виступає замість потерпілого в зобов'язанні відшкодування шкоди, а особа, яка завдала шкоди, виступає його боржником. До нового кредитора переходять права первісного кредитора в обсязі та на умовах, що існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено договором або законом. Суброгація забезпечує компенсацію сплаченого відшкодування страховиком страхувальникові за рахунок боржника, відповідального за настання страхового випадку.

Актуальним представляється саме питання про необхідність суброгації. Іноді висловлюється висловлюють припущення, що страховик завдяки суброгації здійснює свою діяльність без ризиків, оскільки може отримати сплачене страхувальникові від заподіювача шкоди. Але варто враховувати, що основна мета страхування – відновлювати майнову сферу страхувальника (вигодонабувача), але бажано, аби воно адекватно впливало й у зворотному напрямку – на майнову сферу заподіювача шкоди. Суброгація – один із правових засобів реалізації принципів невідворотності

відповідальності й повноти відшкодування шкоди. Адже страхувальник (вигодонабувач), одержавши належне йому страхове відшкодування, що у багатьох випадках повністю покриває понесені ним збитки, втрачає інтерес до подальшого стягнення. В результаті заподіювач шкоди може уникнути відповідальності, оскільки вимогу до нього при відсутності суброгації вправі був би пред'явити тільки страхувальник (вигодонабувач).

Суброгація у страхових правовідносинах виконує наступні *функції*: 1) забезпечувальну (гарантує повернення виплачених сум страховикові від осіб, відповідальних за збитки страхувальника в результаті заподіяння шкоди, відшкодованих страховиком); 2) відновну (відновлюються страхові фонди страховика, суброгація виступає як спосіб зниження збитковості діяльності страховика); 3) виховальну (шкода, заподіяна правопорушенням, ким би вона не була відшкодована потерпілому, повинна в остаточному підсумку відбитися на майновій сфері правопорушника; реалізація суброгації обтяжує майнову сферу заподіювача шкоди – «майнове виховання», що служить реалізації принципу невідворотності відповідальності у цивільному праві); 4) «стримування страхувальника» від безпідставного збагачення шляхом отримання відшкодування і від страховика, і від відповідальної особи [4, с. 168].

Згідно ст. 993 ЦК України суброгація передбачена тільки для договорів *майнового страхування*. Суброгація за договором *особистого страхування неможлива*, оскільки згідно ст. 515 ЦК України заміна кредитора не допускається у зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з особою кредитора (до таких випадків звичайно відносяться зобов'язання з відшкодування шкоди життю та здоров'ю). В результаті заподіяння шкоди життю або здоров'ю відбувається погіршення стану здоров'я особи, що є нерозривною частиною її особистості, тобто шкода заподіюється конкретній фізичній особі. Тільки ця особа може вимагати компенсації в якості кредитора. Це також підкреслюється і у судовій практиці: «оскільки при суброгації відбувається заміна особи в зобов'язанні, тому з урахуванням положення статті 515 ЦК України суброгація застосовується лише до майнового страхування» [5].

Не застосовується суброгація і *при страхуванні відповідальності*. Хоча у літературі відстоюється позиція, що у деяких випадках це можливо, наприклад, Ю.В. Заїкіним (автор вважає, що необхідно надати право суброгації страховикам при страхуванні відповідальності до фактично винної у заподіянні шкоди особи, якщо це інша, ніж страхувальник особа) [6, с. 7].

Страхування відповідальності полягає в захисті майнових інтересів страхувальника у випадку, якщо він завдасть шкоди життю, здоров'ю та майну третьої особи, а також майнових інтересів потерпілої третьої особи. Відповідно обсяг відповідальності страховика включає виплату відшкодування страхувальникові або третій особі в разі настання передбаченої договором страхування страхової події. Страховою подією при страхуванні відповідальності є факт настання відповідальності страхувальника, який може бути встановлений судовими органами або добровільно визнаний самим страхувальником [7, с. 892].

На відміну від майнового та особистого страхування особливістю страхування відповідальності є те, що, крім страховика і страхувальника, завжди присутня третя особа, на користь якої укладається договір. Найчастіше вона невідома (виняток становить страхування відповідальності за невиконання договірних зобов'язань). При страхуванні відповідальності відбувається страхування відповідальності самого страхувальника. Саме страхувальник винний у настанні страхового випадку (чи не винний, але несе відповідальність) та саме для не понесення негативних наслідків своїх дій він укладає договір страхування. Для того, щоб суброгація могла бути здійсненна, необхідно виникнення у страхувальника права вимоги, яке повинно буде перейти до страховика. Але відбувся би збіг боржника і кредитора в одній особі – припинення зобов'язання.

Таким чином, на відміну від інших видів страхування, які укладаються на користь страхувальника, договір страхування відповідальності – в інтересі іншої особи. Інтерес страхувальника в тому, що не він буде відшкодувати шкоду, яка буде ним завдана. Він не отримує нічого за договором для себе, але при настанні страхового випадку він не понесе втрат зі своєї майнової сфери, отримає «економію» своїх коштів. Власне для цього він і страхує свою відповідальність. Тому, на нього як на заподіювача шкоди, не може лягати тягар відшкодування шкоди, адже саме для перенесення цього «тягару» на страховика він і укладав договір з страховиком [4, с. 169].

1.3. Реалізація суброгаційної вимоги у страхуванні.

1.3.1. Передумови суброгації: 1) укладання договору страхування (при цьому у договорі не обов'язково передбачати можливість суброгації, оскільки суброгація впливає із закону, та не потребує підтвердження договором); 2) вказівка в законі про можливість суброгації (у ст. 993 ЦК така вказівка міститься щодо майного стархування); 3) в договорі страхування не передбачена заборона суброгації (хоч така передумова прямо не передбачена у законі, але відповідно до ч. 3 ст. 512 ЦК кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом, тому, сторони договору страхування можуть виключити можливість суброгації).

1.3.2. Момент здійснення суброгації: після отримання страхувальником страхової виплати від страховика права кредитора, що належать страхувальникові (вигодонабувачеві), автоматично (на підставі закону), переходять до іншої особи – страховика, у зв'язку з чим останній стає новим кредитором особи, що завдала шкоди.

Зміна кредитора в зобов'язанні в порядку суброгації відбувається в момент виплати (чи отримання, якщо ці моменти не співпадають в часі) страхового відшкодування, тобто з моменту виплати суми страхового відшкодування банківським платежем або через касу. До цього моменту права вимоги належать потерпілому (який у відносинах страхування є страхувальником). Тільки, коли страховик виконає свій обов'язок за договором страхування – виплатить відшкодування – до нього переходять права у зобов'язанні між його страхувальником та третьої особи, яка відповідає за настання страхового випадку.

1.3.3. Учасники суброгаційних відносин: 1) страховик (особа, якій передається право); 2) страхувальник (вигодонабувач) (потерпілий/первісний кредитор); 3) боржник (особа, відповідальна за збитки у договірних чи недоговірних зобов'язаннях).

Якщо страховим випадком є дорожньо-транспортна пригода (далі – ДТП), то відповідальність заподіювача, як правило, застрахована, тому у суброгаційних відносинах бере участь страхова компанія винної особи.

Якщо заподіювач шкоди застрахував свою відповідальність, то страховою компанією позов про відшкодування шкоди подається до «його» страхової компанії.

Так, *страховик, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, реалізує право вимоги, передбачене статтями 993 ЦК України та 27 Закону України «Про страхування», шляхом звернення з позовом до страховика, в якого завдавач шкоди застрахував свою цивільно-правову відповідальність. Отже спір між двома господарюючими суб'єктами (страховими компаніями) повинен бути вирішений за правилами господарського судочинства, оскільки солідарне стягнення із заподіювача шкоди та страховика за встановлених судом обставин є неможливим (постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 760/15471/15-ц).*

Суброгантом може бути тільки страховик, тобто особа, що має ліцензію на здійснення страхової діяльності, тому ст. 993 ЦК України унеможливає перехід прав вимог в порядку суброгації до третіх осіб, що не є страховиками.

Якщо страхувальник призначає замість себе іншу особу, яка має право на одержання страхового відшкодування, то виплата страхового відшкодування іншій особі є підставою для виникнення в страховика суброгаційних прав за умови, якщо страхувальником або вигодонабувачем надані документи, що свідчать про перехід вимоги.

Згідно ст. 516 ЦК України заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, якщо інше не встановлено договором або законом.

1.3.4. *Розмір відшкодування за суброгаційними вимогами, тобто розмір права вимоги до відповідальної особи.* Відповідно до ст. 993 ЦК України «до страховика... у межах фактичних витрат переходить право вимоги...». Страховик не може вимагати з відповідальної особи більше, ніж він витратив за договором страхування. Право вимоги до страховика переходить «в межах фактичних витрат» (звернемо увагу: не «у межах виплаченої суми»). Але судова практика звузила законодавче формулювання. Так, вважається, що «застереження «у межах витрат» означає, що загальна сума вимоги, заявлена страховиком, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, не може перевищувати суми, яку він реально сплатив» [8], «порядку суброгації страховик може стягнути із завдавача шкоди лише ту суму, яку він сам виплатив страхувальнику» [5, п. 27].

На практиці страхові компанії зазвичай до вимог до винуватців у настанні страхового випадку включають також *інші витрати*. Згідно Аналізу судової практики розгляду цивільних справ, що виникають з договорів

страхування від 19.07.2011 року, у порядку суброгації страховик не має права вимагати відшкодування вартості експертизи у зв'язку з тим, що такі витрати страховика не є страховим відшкодуванням, а спрямовані на визначення розміру збитків. Ці витрати належать до звичайної господарської діяльності страховика і не підлягають стягненню з особи, яка відповідальна за спричинену шкоду.

Це положення спірне, адже в поняття збитків (ст. 22 ЦК України) входять і витрати особи, пов'язані з відновленням порушеного права.

Страховик не вправі вимагати від заподіювача шкоди суму, яку він виплатив страхувальнику з порушенням умов договору страхування. Якщо розрахунок здійснювався за іншими правилами, ніж зазначено в договорі страхування, то при визначенні розміру вимоги страховика, який підлягає задоволенню, до заподіювача шкоди із суми, виплаченої страховиком страхувальнику, виключається виплата, не передбачена договором [9]. Проценті, неустойка виплачуються страховиком через несвоєчасне виконання ним власного зобов'язання перед страхувальником (ст. 992 ЦК України) і не можуть бути стягнуті у порядку суброгації з особи, винної в завданні шкоди [5, п. 27].

1.3.5. Правове регулювання: оскільки суброгація є різновидом заміни кредитора у зобов'язанні – на неї розповсюджуються відповідні норми ЦК (ст.ст. 513–519).

1.3.6. Доля збитків, які не компенсовані страховиком. Виплата страхового відшкодування не завжди повністю відшкодовує завдані страхувальникові (вигодонабувачу) збитки, наприклад через умови про франшизу.

Шкода, що виходить за межі сплаченого страховиком відшкодування, може бути стягнена страхувальником (вигодонабувачем) самостійно. Так, якщо страхове відшкодування лише частково погашає спричинені потерпілому збитки, то до заподіювача шкоди є можливість пред'явлення двох вимог: перша – вимога страховика, друга вимога – потерпілого в розмірі тієї частини завданої шкоди, яка не була покрита страховим відшкодуванням [9].

Всі додаткові збитки, які не компенсовані за рахунок страхового відшкодування – потерпілий може стягнути в загальному порядку, оскільки для цієї непокритої частини шкоди продовжує існувати зобов'язання між потерпілим та завдавачем шкоди (чи порушником договору, якщо шкода завдана у договірних зобов'язаннях).

Статтею 1194 ЦК передбачено, що особа, яка застрахувала свою цивільну відповідальність, у разі недостатньої страхової виплати (страхового відшкодування) для повного відшкодування завданої нею шкоди зобов'язана сплатити потерпілому різницю між фактичним розміром шкоди і страховою виплатою.

Щодо питання *чи може потерпілий звернутися за відшкодуванням шкоди до заподіювача шкоди, якщо його відповідальність застрахована*, судова практика відповідала раніше на це питання позитивно. *Колегія суддів зазначила, що право потерпілого на відшкодування шкоди їй заподіювачем є абсолютним і суд не має права відмовити у такому позові з тих підстав, що цивільно-правова відповідальність заподіюва-*

ча шкоди застрахована (постанова ВС (КГС) від 27.04.2018 у справі № 910/9029/17). Аналогічна правова позиція викладена в постановках ВСУ від 20.01.2016 у справі № 6-2808цс15, від 23.12.2015 у справі № 6-2587цс15, від 14.09.2016 у справі № 6-725цс16 та від 26.10.2016 у справі № 6-954цс16).

Нажаль ця практика була дещо змінена. Судова практика на цей час вважає, що якщо у деліктному зобов'язанні боржників декілька, один з яких є основним – страховик, а другий – додатковим (субсидіарним – винна особа, страхувальник), між якими укладено договір страхування цивільно-правової відповідальності, і потерпіла особа або її страховик, виплативши за договором добровільного страхування страхове відшкодування потерпілій особі та набувши в порядку суброгації право зворотної вимоги у розумінні ст. 993 ЦК України та ст. 27 Закону України «Про страхування», не отримали від основного боржника відшкодування шкоди в повному обсязі, то вони в майбутньому можуть звернутися в порядку ст. 1194 ЦК України до субсидіарного боржника за відшкодуванням різниці між фактичним розміром шкоди і страховою виплатою (постанова ВС (КГС) від 26.04.2018 у справі № 910/1978/17).

Цей висновок підтвердила Велика Палата ВС у постанові від 04.07.2018 року у справі № 755/18006/15-ц та відступила від висновку, сформульованого ВСУ в постанові від 23.12.2015 у справі № 6-2587цс15, відповідно до якого страховик, що виплатив страхове відшкодування, має право самостійно обирати спосіб захисту свого порушеного права, зокрема право вимоги до винної особи про стягнення коштів у розмірі виплаченого страховиком відшкодування.

Велика Палата ВС вважає, що покладання обов'язку з відшкодування шкоди у межах страхового відшкодування на страхувальника, який уклав договір страхування і сплачує страхові платежі, суперечить меті інституту страхування цивільно-правової відповідальності. Уклавши договір обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності, страховик на випадок виникнення деліктного зобов'язання бере на себе у межах суми страхового відшкодування виконання обов'язку страхувальника, який завдав шкоди. А тому страховик, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, реалізує право вимоги, шляхом звернення з позовом до страховика, у якого завдавач шкоди застрахував свою цивільно-правову відповідальність.

Суд першої інстанції обґрунтовано відмовив у задоволенні позову, встановивши, що позивач не звертався до страховика відповідача та не отримав його відмови у виплаті страхового відшкодування, а відразу пред'явив вимогу до відповідача.

І хоч питання тут стосувалось неможливості страховика потерпілого звернутися напряму до відповідальної особи (не звернувшись спочатку до страховика відповідальної особи), але така позиція кінець-кінцем приведе до усталеної думки, що й потерпілий не може звернутися із позовом до винної особи, а має спочатку звернутися до його страховика.

По між іншим, цією позицію відмовляється потерпілій особі у праві звернутися до заподіювача шкоди напряду, без очікування страхового відшкодування. Він має чекати виплати від страхової компанії і тільки, якщо шкода не відшкодована чи не у повному обсязі, звертатися до винної особи.

Вважаємо більш справедливою позицію, що потерпілий вільно, на власний розсуд, обирає спосіб здійснення свого права: а) шляхом звернення вимоги лише до особи, яка завдала шкоди, про відшкодування цієї шкоди; б) шляхом звернення до страховика, у якого особа, яка завдала шкоди, застрахувала свою цивільну відповідальність, із вимогою про виплату страхового відшкодування; в) шляхом звернення до страховика та в подальшому до особи, яка завдала шкоди, при недостатності відшкодованих сум.

Адже ст. 1194 ЦК не обмежує потерпілого у цьому праві. Вона про інше – винна особа не може ухилитися від відшкодування шкоди на тій підставі, що вона застрахувала відповідальність. Сама стаття звернена до порушника. З її тексту не можна зробити висновок, що потерпілий має зважати на те чи застасована відповідальність заподіювача, чи ні, що він взагалі має цікавитися цим питанням. Його право на відшкодування завданної шкоди безперечно та не може обмежуватися якимись механізмами, які дозволяють заподіювачу шкоди відмежуватися від проблем (буде це страхування чи щось інше – це питання заподіювача шкоди, який користується законодавчими шляхами на договірній основі запобігти виникненню проблем для себе, а не питання для потерпілого). Право на відшкодування шкоди у недоговірних зобов'язаннях (чи його реалізацію) може бути обмежене лише законом.

Якщо цю правову позицію будуть використовувати тільки у тому смислові, що боржником у деліктному зобов'язанні в межах суми страхового відшкодування є страховик завдавача шкоди, якщо кредитором є страховик потерпілої особи, то така позиція може бути прийнятною. Оскільки потерпіла особа вже отримала відшкодування (її інтерес задоволений, інакше її страховик не отримав би прав кредитора у деліктному зобов'язанні), а тому обмеження звертатися тільки до іншого страховика (страховика завдавача шкоди) не може нести тих негативних наслідків про які йшлося вище та захищає особу-винуватця страхової події, який уклав відповідний договір страхування і сплачує страхові платежі.

1.3.7. Підстави реалізації суброгаційної вимоги. Відповідно до ст. 514 ЦК України до нового кредитора переходять права первісного кредитора у зобов'язанні в обсязі і на умовах, що існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено договором або законом. Суброгація можлива тільки, якщо шкоду викликали протиправні дії осіб, що тягнуть цивільно-правову, кримінальну або адміністративну відповідальність.

Таким чином, у страхувальника право вимоги до особи, відповідальної за збитки, може виникнути тільки за двома підставами (за наявності договору майнового страхування):

– на підставі договору, укладеного між страхувальником (вигодонабувачем) і його контрагентом, за умовами якого на останнього може бути

покладена відповідальність за заподіяну шкоду у зв'язку з неналежним виконанням своїх зобов'язань за договором;

– на загальних підставах відшкодування шкоди, коли у особи, що завдала шкоду, виникає зобов'язання з відшкодування цієї шкоди страхувальникові відповідно до гл. 82 ЦК України (зобов'язання відшкодування шкоди) [4, с. 187].

1.3.8. Порядок реалізації суброгаційної вимоги. Реалізація страховиком права на суброгацію здійснюється з дотриманням правил, що регулюють відносини між страхувальником (вигодонабувачем) і особою, відповідальною за збитки, оскільки страховик стає новим кредитором у вже існуючому зобов'язанні.

Це стосується як матеріальних, так і процесуальних норм права, включаючи норми, що передбачають строки позовної давності, порядок досудового врегулювання спору, строки пред'явлення претензій, обмеження розміру відповідальності за зобов'язаннями тощо.

Згідно ст. 993 ЦК України, звернення страховика з вимогою про відшкодування збитків до особи, відповідальної за їх заподіяння, слід встановити відповідальність особи за порушення зобов'язання.

Якщо страховий випадок зумовлений порушенням контрагентом страхувальника договору, наприклад, договору купівлі-продажу товару, який застрахований від ризиків втрати або ушкодження чи договір перевезення, страховик пов'язаний умовами цього договору та законодавчими нормами щодо нього.

Якщо страховий випадок зумовлений заподіянням недовірливої шкоди, страховик має довести наявність підстав та умов притягнення до відповідальності заподіювача шкоди (чи особи, яка відповідає за нього), зазначених у ст. 1166 ЦК та нормах про спеціальні делікти (довести наявність шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку та провини заподіювача шкоди).

Розмір збитків повинен бути підтверджений обґрунтованим розрахунком і іншими письмовими доказами. Наприклад, під час визначення розміру фактичної шкоди автомобілю має застосовуватися Методика товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів, затверджену спільним наказом Міністерства юстиції України та Фонду державного майна України від 24.11.2003 № 142/5/2092.

Важливо запам'ятати, що упущена вигода (складова збитків у цивільному праві) в порядку суброгації не відшкодовуються, за загальним правилом. Згідно ст. 988 ЦК України страхова виплата за договором майнового страхування і страхування відповідальності (страхове відшкодування) не може перевищувати розміру реальних збитків. Інші збитки вважаються застрахованими, якщо це встановлено договором. Упущена вигода може бути відшкодована лише за позовом потерпілого до боржника за межами суброгаційних вимог страховика.

У момент настання страхового випадку, якщо шкода страхувальникові заподіюється винними діями заздалегідь невідомої особи, страхувальник (вигодонабувач) зобов'язаний прикласти максимальні зусилля та ужити заходів для надання страховикові сприяння в зборі всіх необхідних

документів і інших доказів для пред'явлення особі, яка заподіяла шкоду, вимоги про відшкодування шкоди. У перелік зазначених документів і відомостей повинні входити насамперед докази, що підтверджують винність особи, яка завдала страхувальникові шкоду. Це можуть бути рішення судових органів, постанови адміністративних органів і інші документи. Однією з необхідних процедур у даному заході є виклик особи, яка заподіяла шкоду, на огляд ушкодженого майна страхувальника (вигодонабувача) для встановлення причин виникнення шкоди та визначення її розміру. Непроведення зазначеної процедури може викликати в майбутньому заперечення з боку відповідальної особи, у частині розміру заподіяної шкоди та причин її виникнення [10].

Не є єдиним доказом наявності вини заподіювача шкоди судове рішення, яким водія було притягнуто до відповідальності за скоєння ДТП відповідно до ст. 221 КУпАП. Відсутність у матеріалах справи судового рішення, яким би водія було притягнуто до відповідальності за скоєння ДТП, не може бути достатньою підставою для відмови в позові, оскільки таке рішення є обов'язковим для суду, проте не вважається єдиним доказом наявності вини заподіювача шкоди. Суд не позбавлений та не обмежений у праві самостійно, в рамках розгляду справи і за наявності відповідних документальних доказів установити наявність чи відсутність вини в діях водія. Обставини вчинення діяння, яке містить ознаки правопорушення, передбаченого КУпАП, встановлюються з дослідженням належних доказів, зокрема протоколу про адміністративне правопорушення.

Суд при розгляді справи не позбавлений та не обмежений у праві самостійно, у межах розгляду цього виду спору та за наявності відповідних документальних доказів установити наявність чи відсутність вини в діях водія за результатами дослідження всіх обставин та матеріалів справи, у тому числі матеріалів слідчих органів. При цьому рішення суду не може ґрунтуватися тільки на постанові про відмову в порушенні кримінальної справи або довідці органу ДАІ, оскільки такою довідкою не встановлюється факт протиправності певної особи, наявності її вини. Суди не повинні посилатися лише на наявні у матеріалах справи докази, а й вирішувати, зокрема, питання про залучення до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, водіїв транспортних засобів, за участю яких сталася ДТП. Це надасть змогу встановити дійсні обставини справи, а не посилатися на їх відсутність як на підставу для відмови у позові (постанова КГС ВС від 16.07.2018 у справі № 910/20412/16).

1.3.9. Визначення строків позовної давності. Страховик заміщує первісного кредитора, а тому на нього розповсюджуються позовної давності за зобов'язанням, в якому він зайняв місце кредитора.

Згідно ст. 262 ЦК України заміна сторін у зобов'язанні не змінює порядку обчислення та перебігу позовної давності.

Наприклад, відповідно до ст. 925 ЦК України до вимог, що випливають із договору перевезення вантажу, пошти, застосовується позовна давність в один рік з моменту, що визначається відповідно до транспортних кодек-

сів (статутів). ЦК та інші законодавчі акти містять інші скороченні строки позовної давності. В договорі сторони (первісний кредитор і боржник) могли встановити інші строки. Загальний строк позовної давності – три роки.

Таким чином, при суброгації строк позовної давності починається з моменту виникнення страхового випадку. Після виплати страхового відшкодування страховиком страхувальнику, тобто після заміни кредиторів, перебіг строку позовної давності заново не починається.

Початок спливу строку позовної давності – момент настання страхового випадку (з моменту заподіяння шкоди у недоговірних зобов'язаннях чи порушення умов договору – в договірних зобов'язаннях).

Правила перебігу позовної давності при суброгації та для регресних зобов'язань відрізняються. За регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання.

Страхові компанії часто недобросовісно подають регресні позови у випадках, коли відбувається суброгація саме для продовження строків позовної давності, адже при суброгації він не починає текти знову, а продовжується та може на момент подання позову закінчитися, а застосовуючи регрес вираховують строк позовної давності з дати, коли була здійснена ними виплата страхового відшкодування.

Так, Верховний Суд відзначив, що *суди попередніх інстанцій неправильно визначили характер спірних правовідносин та змішали поняття «регрес» та «суброгація»*. Правовідносини, що виникли між сторонами у цій справі, є суброгацією. Відповідно до статті 262 ЦК України заміна кредитора у зобов'язанні не змінює порядку обчислення та перебігу позовної давності. Тобто страхувальник, який зазнав майнової шкоди в деліктному правовідношенні, набув права вимоги відшкодування до заподіювача й строк такої вимоги почав спливати з моменту заподіяння шкоди. У зв'язку з погашенням шкоди коштами страхового відшкодування до страховика перейшло право вимоги (права кредитора, яким у деліктному зобов'язанні є потерпілий) до заподіювача із залишком строку позовної давності. Строк позовної давності є загальним (три роки), а його перебіг починається від дня настання страхового випадку. Оскільки суди попередніх інстанцій дійшли неправильного висновку про те, що позивач пред'явив позов у межах строків позовної давності, а також не розглянули питання поважності причин пропуску строку позивачем та заяву відповідача про застосування наслідків спливу позовної давності, справу передано на новий розгляд до суду першої інстанції (постанова ВС (КГС) від 20.04.2018 у справі № 910/8982/17, такі ж висновки зроблені у великій кількості інших справ, в тому числі у постанові Великої Палати ВС від 04.07.2018 у справі № 910/2603/17)

Щодо переривання строку позовної давності Верховний Суд України робить наголос, що згідно із ч. 2 ст. 264 ЦК України позовна давність переривається у разі пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників, а також якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач. При цьому слід ураховувати, що у наведеній нормі йдеться про боржників за одним і тим самим зобов'язан-

ням, тоді як страховик у відносинах страхування цивільно-правової відповідальності не є боржником у деліктному зобов'язанні з приводу відшкодування різниці між розміром завданої шкоди і страховою виплатою, яку потерпіла особа одержала внаслідок виконання відповідним страховиком своїх зобов'язань за договором страхування відповідальності іншої особи. Зазначені у ч. 2 ст. 264 ЦК України вимоги мають впливати з одних і тих самих правовідносин за участі тих самих сторін, тоді як вимога до страховика у відносинах страхування цивільно-правової відповідальності та вимога до безпосереднього заподіювача шкоди щодо сплати різниці між фактичним розміром і розміром страхового відшкодування впливають з відмінних одне від одного правовідносин, у яких беруть участь різні особи (постанова Верховного Суду України від 18 травня 2016 р. у справі № 6-2809цс15).

Крім названих умов реалізації суброгаційних вимог страховика, він має дотриматися процедури претензійного або досудового порядку врегулювання спорів, якщо такі передбачені законом чи договором. Так, транспортними уставами й кодексами встановлені припинювальні строки для пред'явлення претензій і скорочені строки позовної давності за вимогами до транспортних організацій, передбачений обов'язковий порядок досудового врегулювання розбіжностей у претензійному порядку.

Для успішної реалізації суброгаційної вимоги мають бути зібрані докази, які підтверджують наявність суброгації. Тому страхувальник, в силу вимог ст. 517 ЦК, зобов'язаний передати страховикові всі документи та докази й повідомити йому всі відомості, необхідні для здійснення страховиком права вимоги, що перейшло до нього. Крім того, треба враховувати, що якщо «боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора у зобов'язанні, він має право висунути проти вимоги нового кредитора заперечення, які він мав проти первісного кредитора на момент пред'явлення йому вимоги новим кредитором або, якщо боржник виконав свій обов'язок до пред'явлення йому вимоги новим кредитором, – на момент його виконання» (ч. 2 ст. 518 ЦК України).

Висновки. Суброгація в страхуванні означає перехід до страховика, який сплатив страхове відшкодування страхувальникові, права вимоги, яке страховик чи вигодонабувач має до особи, відповідальної за збитки, в межах сплаченої суми. Обґрунтовано необхідність суброгації як один із правових засобів реалізації принципів невідворотності відповідальності заподіювача шкоди, адже страхувальник (вигодонабувач) втрачає інтерес до подальшого стягнення, одержавши належне йому страхове відшкодування від страховика. Суброгація у страхових правовідносинах виконує функції: забезпечувальну; відновну; виховальну; стримування страхувальника. Основні аспекти реалізації суброгаційної вимоги у страхуванні: 1) її передумовами є: укладання договору страхування, вказівка в законі про можливість суброгації, в договорі страхування не передбачена заборона суброгації; 2) момент здійснення суброгації (зміна кредитора в зобов'язанні в порядку суброгації) – момент виплати страхового відшкодування; 3) розмір відшкодування за суброгаційними вимогами, тобто розмір права

вимоги до відповідальної особи, згідно ст. 993 ЦК визначається «в межах фактичних витрат», а не «у межах виплаченої суми» як трактує судова практика; 4) доля збитків, які не компенсовані страховиком: всі додаткові збитки потерпілий може стягнути в загальному порядку, оскільки для цієї непокритої частини шкоди продовжує існувати зобов'язання між потерпілим та завдавачем шкоди; 5) підстави реалізації суброгаційної вимоги (за наявності договору майнового страхування): на підставі договору, укладеного між страхувальником (вигодонабувачем) і його контрагентом; на загальних підставах відшкодування шкоди, коли у особи, що завдала шкоду, виникає зобов'язання з відшкодування цієї шкоди страхувальникові; 6) реалізація страховиком права на суброгацію здійснюється з дотриманням правил, що регулюють відносини між страхувальником (вигодонабувачем) і особою, відповідальною за збитки, оскільки страховик стає новим кредитором у вже існуючому зобов'язанні (це стосується як матеріальних, так і процесуальних норм права, включаючи норми, що передбачають строки позовної давності, порядок досудового врегулювання спору, строки пред'явлення претензій, обмеження розміру відповідальності за зобов'язаннями тощо). При суброгації строк позовної давності починається з моменту виникнення страхового випадку. Для успішної реалізації суброгаційної вимоги мають бути зібрані докази, які підтверджують наявність суброгації.

Література

1. Судді Верховного Суду стали спікерами онлайн-практикуму щодо страхових спорів. URL: <https://www.supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1019926/>
2. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: моногр. / Н.Ю. Голубева. О.: Фенікс, 2013. 642 с.
3. Голубева Н.Ю. Глава 1. Поняття та види зобов'язань / Зобов'язальне право України: Підручник / За ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. К.: Істина, 2011. 848 с.
4. Головачов Я. Суброгація у страхових правовідносинах. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Одеса, 2017. 210 с. С. 168.
5. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13#Text>
6. Заїкін Ю.В. Страхування відповідальності в Україні : автореф. дисертації канд. екон. наук : спец. 08.04.01 / Юрій Віталійович Заїкін. К., 2003. 20 с.
7. Цивільний кодекс України : науково-практ. комент. / За ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. [5-е вид., перероб. та доп.]. Х. : Одиссей, 2009. 1208 с.
8. Огляд практики за результатами вивчення судової практики вирішення господарськими судами спорів, що виникли з договорів страхування за період 01.01.2018 – 30.06.2019 років. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Ogljad_KGS_2018_2019.pdf
9. Аналіз судової практики розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf-2d0e52f68d76c2256c080037bac9/ab5e8816c6475569c2257905003047c1?OpenDocument>
10. Суть заходів до отримання відшкодування у порядку суброгації. URL: <http://moybank.info/category/straxovanie/>

Анотація

Голубева Н. Ю. Поняття суброгації та порядок реалізації суброгаційної вимоги у страхуванні. – Стаття.

У статті досліджено основні характеристики суброгації як переходу прав кредитора з огляду на її регулювання в українському праві, особливості суброгації у страхуван-

ні, особливості реалізації суброгаційної вимоги, суб'єктного складу, проблемних питань застосування на практиці. Обґрунтовано необхідність суброгації як один із правових засобів реалізації принципів невідворотності відповідальності заподіювача шкоди, адже страхувальник (вигодонабувач) втрачає інтерес до подальшого стягнення, одержавши належне йому страхове відшкодування від страховика. Суброгація у страхових правовідносинах виконує функції: забезпечувальну; відновну; виховальну; стримування страхувальника. Обґрунтовані причини незастосування суброгації за договором особистого страхування і при страхуванні відповідальності. Досліджено та систематизовано основні аспекти реалізації суброгаційної вимоги у страхуванні: 1) її передумовами є: укладання договору страхування, вказівка в законі, в договорі страхування не передбачена заборона суброгації; 2) момент здійснення суброгації – момент виплати страхового відшкодування; 3) розмір відшкодування за суброгаційними вимогами згідно ст. 993 ЦК визначається «в межах фактичних витрат», а не «у межах виплаченої суми» як формулює її судова практика; 4) доля збитків, які не компенсовані страховиком: всі додаткові збитки потерпілий може стягнути в загальному порядку, оскільки для цієї непокритої частини шкоди продовжує існувати зобов'язання між потерпілим та завдавачем шкоди; 5) підстави реалізації суброгаційної вимоги (за наявності договору майнового страхування): на підставі договору, укладеного між страхувальником (вигодонабувачем) і його контрагентом; на загальних підставах відшкодування шкоди, коли у особи, що завдала шкоду, виникає зобов'язання з відшкодування цієї шкоди страхувальникові; 6) реалізація страховиком права на суброгацію здійснюється з дотриманням правил, що регулюють відносини між страхувальником (вигодонабувачем) і особою, відповідальною за збитки, оскільки страховик стає новим кредитором у вже існуючому зобов'язанні. Це стосується як матеріальних, так і процесуальних норм права, включаючи норми, що передбачають строки позовної давності, порядок досудового врегулювання спору, строки пред'явлення претензій, обмеження розміру відповідальності за зобов'язаннями тощо. При суброгації строк позовної давності починається з моменту виникнення страхового випадку.

Ключові слова: договори, зобов'язання, договір страхування, страхові відносини, суброгація, зміна кредитора, перехід прав, зворотна вимога

Summary

Golubeva N.Yu. The concept of subrogation and the procedure for implementing a subrogation claim in insurance. – Article.

The article examines the main characteristics of subrogation as a transfer of the creditor's rights in view of its regulation in Ukrainian law, the peculiarities of subrogation in insurance, the peculiarities of the implementation of the subrogation claim, the composition of the subject, problematic issues of application in practice. The need for subrogation is substantiated as one of the legal means of implementing the principles of inevitability of the responsibility of the causer of damage, because the insured (beneficiary) loses interest in further recovery, having received the insurance compensation due to him from the insurer. Subrogation in insurance legal relations performs the following functions: providing; restorative; educational; restraining the insured. Justified reasons for not applying subrogation under a personal insurance contract and liability insurance. The main aspects of the implementation of the subrogation claim in insurance have been examined and systematized: 1) its prerequisites are: concluding an insurance contract, the law states that the insurance contract does not prohibit subrogation; 2) the moment of subrogation – the moment of payment of insurance compensation; 3) the amount of compensation for subrogation claims in accordance with Art. 993 of the Civil Code of Ukraine is determined «within actual costs», and not «within the amount paid» as formulated by its judicial practice; 4) the share of losses that are not compensated by the insurer: all additional losses can be recovered by the victim in the general manner, since for this uncovered part of the damage there continues to be an obligation between the victim and the causer of the damage; 5) grounds for implementing a subrogation claim (if there is a property insurance contract): on the basis of the contract concluded between the insured (beneficiary) and his counterparty; on the general grounds of compensation for damage, when the person who caused the damage has an obligation

to compensate the insured for this damage; 6) realization by the insurer of the right to subrogation is carried out in compliance with the rules governing the relationship between the insured (beneficiary) and the person responsible for losses, since the insurer becomes a new creditor in an already existing obligation. This applies to both substantive and procedural rules of law, including rules providing for the statute of limitations, the procedure for pre-trial dispute settlement, the time limit for presenting claims, limiting the amount of liability for obligations, etc. In the case of subrogation, the statute of limitations begins from the moment of occurrence of the insured event.

Key words: contracts, obligations, insurance contract, insurance relations, subrogation, change of creditor, transfer of rights, return claim.

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v34.2024.6>*Х. А. Григор'єва*

АНАЛІЗ РОЗВИТКУ АГРОПРОТЕКЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Складні виклики воєнного часу роблять сільське господарство ще більш ризиковою сферою діяльності. Окрім традиційних проблем, вітчизняні аграрії стикаються із додатковими: порушенням логістики постачання ресурсів та збуту виробленої продукції, зростанням вартості кредитів, ризиком пошкодження чи знищення майна через ведення воєнних дій тощо. Незважаючи на усі фактори, сільське господарство все одно залишається флагманом української економіки та утримує її в життєздатному стані за рахунок збереження робочих місць, виробництва продовольства для населення, поповнення валютних надходжень з експорту тощо.

Надання державної підтримки сільському господарству за воєнних обставин переосмислюється. Передусім, питання полягає в тому, чи варто виділяти на агропротекційні заходи фінансові ресурси за умов їх гострого дефіциту в державному бюджеті? Ми переконані у тому, що сільське господарство, яке виконує багато суспільно важливих функцій, є саме тією галуззю економіки, підтримка якої є виправданою: занепад сільського господарства тягне за собою низку додаткових масштабних проблем, у той час як нормальне функціонування агробізнесу, навпаки, вирішує багато критичних завдань. У проведених нами дослідженнях іноземного досвіду продемонстровано, як зростає значення сільського господарства під час воєнних криз [1].

Слід усвідомлювати, що вітчизняне законодавство про державну підтримку сільського господарства не було пристосоване до вирішення проблем аграріїв у таких екстремальних умовах як ведення воєнних дій. За два роки існування цих обставин агропротекційне законодавство вимушено змінювалося та адаптувалося до нових вимог. Науково обґрунтована оцінка розвитку агропротекційного законодавства протягом воєнного стану дасть змогу виявити основні правові проблеми та перспективи удосконалення державної підтримки аграріїв.

Оцінка стану літератури. Державна підтримка сільського господарства входить до предмету досліджень багатьох вітчизняних учених, зокрема Н. О. Багай, О. Г. Бондара, О. В. Гафурової, А. В. Духневича, В. М. Єрмо-

ленка, Т. О. Коваленко, Г. С. Корнієнко, П. Ф. Кулинича, С. О. Лушпаєва, С. І. Марченко, В. В. Носіка, О. М. Савельєвої, І. П. Сафонова, В. І. Семчика, А. М. Статівки, В. Ю. Уркевича, Т. Є. Харитонові, М. М. Чабаненка, М. В. Шульги тощо. У науковому доробку авторки цієї статті теж значна кількість публікацій, присвячених правовому регулюванню державної підтримки сільського господарства, зокрема фундаментальна монографічна праця [2]. Однак у період дії воєнного стану агропротекційне законодавство змінювалося. Окремі аспекти цієї законодавчої трансформації уже досліджувалися в науковій літературі (наприклад, публікації Т. В. Курман [3], Ю. М. Павлюченко [4], Я. В. Петруненка [5], Б. Д. Псутурі [6] та інших учених). Проте відповідні агропротекційні відносини формують настільки багатогранне явище, що потребують комплексного аналізу.

У зв'язку з вищевказаним **метою статті** є визначення особливостей розвитку агропротекційного законодавства в період дії воєнного стану в Україні (з лютого 2022 по лютий 2024 року).

Виклад основного матеріалу. Для повноцінного комплексного вивчення окреслених проблем та досягнення поставленої мети ми побудуємо своє дослідження як систему із трьох блоків: а) *реальна підтримка* (аналіз тих правових механізмів, які реалізовувалися в період воєнного стану); б) *втрачена підтримка* (виявлення найбільш суттєвих агропротекційних заходів, реалізація яких була припинена у воєнний час); в) *потенційна підтримка* (аналіз законодавчих ініціатив та прийнятих програмних документів, що дають підстави оцінити перспективи розвитку агропротекційної системи).

Реальна підтримка. Надзвичайно важливо простежити, яким чином відбувається підтримка сільського господарства в Україні протягом воєнного стану 2022–2024 років. Аналіз законодавства та практики дозволяє виділити три групи агропротекційних заходів залежно від урахування сільськогосподарської специфіки та джерела походження коштів:

1) *загальні правові механізми державної підтримки*, спрямовані на широке коло суб'єктів господарювання, у тому числі й сільськогосподарських товаровиробників (наприклад, програма «Доступні кредити 5–7–9%»);

2) *правові механізми, передбачені для розподілу фінансових та інших виробничих ресурсів, наданих донорами – міжнародними організаціями, іноземними державами, фондами тощо.* Специфіка такої підтримки полягає в її іноземному походженні – тут держава виконує здебільшого організаційну роль;

3) *спеціальні правові механізми, спрямовані на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників.* У рамках дослідження нас цікавлять найбільше заходи саме цієї групи, оскільки вони є рафінованим втіленням державних зусиль, спрямованих на допомогу вітчизняному агробізнесу, а тому є найбільш репрезентативними для оцінки якості агропротекційної політики України в умовах воєнного часу. Серед цієї групи слід вказати на такі правові механізми:

а) бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь сільськогосподарського призначення для провадження сільськогосподарської діяльно-

сті – у розмірі 3100 грн на 1 га, але не більше 372000 грн для одного отримувача [7];

б) спеціальна бюджетна дотація за утримання великої рогатої худоби (корів) усіх напрямів продуктивності, яка надається на кожну корову, яка перебуває у власності отримувача, ідентифікована та зареєстрована відповідно до законодавства станом на дату подання заявки, – у розмірі 5300 грн на одну корову, але не більше 530000 грн для одного отримувача [7];

в) надання грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства. Гранти надаються для висадки та облаштування нового саду, ягіднику, винограднику площею від 1 до 25 га з обов'язковою визначеною кількістю створених нових робочих місць або залучення до роботи у фермерському господарстві нових членів. Гранти надаються у розмірі не більше 70% вартості проекту висадки насаджень, але не більше 10 млн грн за умови співфінансування коштами отримувача [8];

г) надання грантів для створення або розвитку тепличного господарства. Гранти надаються на будівництво модульної теплиці площею 0,4–2,4 га відповідно до типового проекту з кількістю створених нових робочих місць не менше 4 постійних та 10 сезонних на 1 га площі модульної теплиці для її будівництва, придбання засобів виробництва, покриття витрат на їх доставку та введення в експлуатацію модульної теплиці [8].

Грантова підтримка для проектів у сільському господарстві заслуговує більш детального аналізу, особливо з огляду на накопичення півторарічної практики реалізації цієї програми. Слід зазначити, що вимоги до потенційного одержувача досить високі. Отримувачами грантів мають право бути суб'єкти господарювання – юридичні особи, кінцевими бенефіціарними власниками яких є громадяни України, та фізичні особи – підприємці – громадяни України, які провадять діяльність у сфері вирощування сільськогосподарських культур на землях, на які право власності та/або користування підтверджено належними правовстановлюючими документами. Отримання гранту обумовлюється зобов'язаннями фінансового (внести свою частину коштів на реалізацію проекту) та соціального характеру (створити робочі місця).

Якщо проаналізувати існуючу державну підтримку сільського господарства в період з лютого 2022 по лютий 2024 року, то можна виділити деякі її правові особливості, а саме:

1) *статичність спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»*. Внесені за аналізований період зміни до Закону були здебільшого технічними (питання використання статистичної інформації, актуалізація назв інших законодавчих актів тощо). Єдина внесена до Закону норма, що є агропротекційною по суті, – це додатковий правовий механізм підтримки тваринництва. Однак поява цієї норми жодним чином не відобразилася на реальній підтримці суб'єктів вітчизняного тваринництва, оскільки цей механізм, як і багато інших, не підкріплений реальним фінансуванням;

2) *поява агропротекційних механізмів у загальному законодавстві про розвиток підприємництва*. Зокрема, це простежується по грантовій

програмі, що регулюється постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання грантів бізнесу», яка прийнята на виконання Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». Прийняття цієї постанови та передбачення в ній окремо агропротекційних механізмів поряд із загальними продовжує тенденцію останніх років. Важливою особливістю є той факт, що специфіка сільського господарства не лише усвідомлюється на етапі виділення окремих складових грантового механізму, але й підкріплюється інституційно (зокрема, до процедури безпосередньо залучене Мінагрополітики як спеціалізований орган);

3) *обмежений характер державної підтримки*, зумовлений самою конструкцією аналізованих заходів. По-перше, фокус зроблено на малому агробізнесі (простежується через обмеження у площі оброблюваних угідь, кількості утримуваних тварин, потужності теплиць тощо). По-друге, субсидійна, дотаційна та грантова програми реалізуються шляхом прямого неповоротного фінансування. У своїй сукупності ці характеристики зумовлюють той факт, що аналізовані агропротекційні заходи здійснюють обмежений вплив на аграрні відносини: з одного боку, вони від початку розраховані лише на обмежене коло адресатів, а з іншого – їх можливості об'єктивно обмежені бюджетними можливостями. Виявлені характеристики можуть підтвердити цифри: за перший рік дії грантової програми було профінансовано лише 88 сільськогосподарських проєктів [9]. Для адекватної оцінки цієї кількості варто нагадати про існування у державі 50 тисяч фермерських господарств та 3 млн особистих селянських господарств. Якщо використати образну мову, то це «крапля в морі»;

4) *поглиблення діджиталізації в агропротекційних відносинах*. Яскравими прикладами можуть послужити, по-перше, розвиток і стрімке наповнення Державного аграрного реєстру (ДАР); по-друге, спрощена подача грантових заявок через інформаційний функціонал порталу «Дія».

Справді, ДАР стає все більш вагомим інструментом в упорядкуванні відносин державної підтримки сільського господарства. Цей портал вирішує багато важливих завдань: централізоване подання заявок; уникнення бюрократичної тяганини; мінімізація корупційних можливостей; акумуляція значних даних про суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Надання державної підтримки було досить швидко переведене на платформу ДАР та автоматизовано, що є значним здобутком в удосконаленні агропротекційної системи в Україні. Нині участь сільськогосподарських виробників в усіх спеціалізованих програмах підтримки можлива лише за допомогою функціоналу ДАР.

Однак, оскільки грантова програма формально ідентифікується як загальна підтримка бізнесу, для подачі заявки на грант по теплиці чи саду використовувалася загальна платформа «Дія». Незважаючи на безумовні позитивні характеристики такого оперативного і спрощеного подання заявок, особливо в складних умовах воєнного стану, процедура іноді давала збій. Наприклад, громадянка – жителька Хмельниччини отримала відмову на подану нею заявку по програмі закладення саду. Мотивація цієї відмови полягала в нібито існуванні відкритого кримінального провадження

щодо неї. В ході судового розгляду виявилось, що згідно з процедурними правилами первинна перевірка заявника та його проекту здійснюється за низкою формальних критеріїв, зокрема моніториться ділова репутація особи. Серед показників, наприклад: корупційні дії; наявність судових справ, зокрема кримінальних; відкриті виконавчі та кримінальні провадження; наявність справи про банкрутство; наявність податкового боргу; арешт майна; шахрайство; санкційні списки. Оскільки через особливості електронної системи перевірка заявника відбувалася лише по прізвищу та імені особи, то ймовірність повного співпадіння імені та помилкової ідентифікації з іншою особою досить значна. Саме це і сталося в даній справі. У судовому порядку позивачка довела неправомірність відмови та домоглася винесення рішення про зобов'язання Мінагрополітики повторно розглянути можливість отримання заявницею гранту на сад [10].

Діджиталізація приносить значні та безспірні покращення в агропротекційні відносини. Звичайно, як будь-яке суспільне явище, вона має й слабкі сторони. Зокрема, до таких можна віднести формалізм та неможливість застосування індивідуального підходу.

5) *Трансформація інституційної системи.* У даному аспекті слід виділити три важливі взаємопов'язані складові:

а) *зміна інституційно-функціональної моделі надання державної підтримки сільському господарству.* Дійсно, якщо аналізувати суть агропротекційних механізмів, то державна підтримка у період воєнного стану є досить традиційною, загалом притаманною для вітчизняної аграрної політики. Найбільш відчутні зміни відбуваються саме в інституційній та процедурній складових агропротекційних відносин. Якщо раніше утворювалися численні конкурсні комісії на різних рівнях, то нині функціонування ДАР докорінно змінює цю систему. Автоматизація, оперативність, усунення суб'єктивних факторів – ключові аспекти такої трансформації;

б) *залучення недержавних суб'єктів до агропротекційної процедури.* Передусім, слід відмітити значну роль банків – їх залучення було апробовано ще до війни, а в грантовій програмі знайшло свій подальший розвиток. Саме на АТ «Ощадбанк» покладаються функції прийняття заявок, їх первинної перевірки, зведення інформації про заявки та передача списків до Мінагрополітики. Цікаво, що правомірність такої практики була поставлена під сумнів: зокрема, громадянин України вимагав визнати неправомірною та скасувати урядову постанову на підставі того, що, на його думку, «АТ «Ощадбанк» не уповноважений приймати рішення від імені держави, в тому числі про негативну репутацію» [11]. Проаналізувавши Закон України «Про банки і банківську діяльність», а також положення Статуту АТ «Ощадбанк», суди дійшли висновку про те, що банк, крім надання фінансових послуг, має право, зокрема, провадити також діяльність щодо надання консультаційних та інформаційних послуг, і тому немає підстав для визнання неправомірним залучення його до агропротекційної процедури [12];

в) *розширення джерельної бази агропротекційних відносин.* Так, для налагодження нової процедурної взаємодії між усіма інституціями, які задіяні в наданні грантової підтримки, було використано не лише

нормативно-правові акти, але й договори, що мають ознаки адміністративних. Так, взаємовідносини між АТ «Ощадбанк» та Мінагрополітики щодо реалізації державної програми підтримки з надання грантів регулюються Договором про співробітництво та Договором про інформаційну взаємодію від 01.07.2022 року. Відповідно до положень цих договорів інформаційна взаємодія – це інформаційний обмін між Мінцифри, Мінагрополітики, Ощадбанком та Адміністратором Ресурсу Мінцифри, що передбачає обмін електронними даними для забезпечення надання електронних публічних послуг щодо надання гранту для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства; або для створення чи розвитку тепличного господарства. Процедурно це виглядає так: на підставі переліку, сформованого Адміністратором Ресурсу Мінцифри, Ощадбанк засобами програмного забезпечення з використанням інформаційних джерел проводить перевірку отримувача та надсилає результати такої перевірки до Мінагрополітики. Профільне Міністерство вже приймає рішення по конкретному заявнику та повідомляє про результати розгляду його проекту.

Отже, проведений аналіз реальної державної підтримки сільського господарства вказує на дві основні особливості розвитку агропротекційного законодавства в окреслений період: а) позитивний розвиток організаційної та інституційно-функціональної складових агропротекційних відносин; б) стриманий розвиток системи правових механізмів державної підтримки аграріїв.

Втрачена підтримка. Узагалі, обсяги втраченої державної підтримки важко піддаються обчисленню, оскільки вони охоплюють не лише чітко обраховане фінансування, але й втрати, які не мають фіксованої суми. Найпростіше, звичайно, проаналізувати бюджетні видатки за різні роки та виявити кількісний вираз спадних тенденцій. Наприклад, досить красномовним є порівняння фінансування програми «Фінансова підтримка сільгоспвиробників» за державним бюджетом на 2022 рік, яке складало 4,4 млрд грн, та обсягом фінансування цієї ж програми на 2024 рік – скромні 205 млн грн. Удвадцяті менший розмір виділених коштів додатково відтіняється підвищенням цін на виробничі ресурси та іншими факторами, які поглиблюють проблему.

Непрямі втрати, пов'язані із агропротекційною діяльністю державних підприємств, встановити складніше. Справа у тому, що восени 2022 року, коли АТ «Аграрний фонд» разом з іншими компаніями було передано в управління Фонду державного майна України, була припинена одна з найбільш масштабних і традиційних для вітчизняних аграріїв підтримка у вигляді форвардних закупівель, здійснюваних цим підприємством [13]. Незважаючи на власні юридичні складнощі, форвардна підтримка реалізації сільськогосподарської продукції все ж займала своє місце в системі актуальних агропротекційних заходів в Україні. Головними позитивними ознаками форвардних закупівель можна вказати авансування сільськогосподарської діяльності та гарантований збут продукції. Негативними рисами можна виділити платність такого авансу та диспропорційність відповідальності за договором.

Як ми підкреслили, втрачена підтримка є неоднорідною. Якщо скорочення прямих бюджетних видатків за окремими програмами є загалом закономірним кроком, то рішення щодо передачі великих та цілком життєздатних аграрних компаній в управління Фонду державного майна – викликає питання.

Потенційна підтримка. У даному блоці нашого дослідження ми зосередимося на тих агропротекційних механізмах, які мають певні перспективи для реалізації в Україні. Зокрема, вартий уваги цікавий вид державної підтримки, який нарешті запущено після довгого періоду підготовки. Протягом 2022–2023 років велася робота по створенню та запуску роботи Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві. Відповідно до спеціального Закону Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві є небанківською фінансовою установою з особливим статусом, яка виконує функції із забезпечення підтримки суб'єктів мікропідприємництва, малого та середнього підприємництва, фізичних осіб – підприємців, що провадять діяльність у галузі сільського господарства, шляхом часткового гарантування виконання зобов'язань таких суб'єктів за кредитними договорами [14]. Оскільки Фонд створювався досить довго, а роботу розпочав лише на початку 2024 року, наразі об'єктивно відсутні емпіричні дані щодо особливостей та практики реалізації гарантійної підтримки. У зв'язку з цим ми розглядаємо її саме як потенційну, а не реальну.

Узагалі, проведений вище аналіз правового забезпечення реальної державної підтримки сільського господарства у період дії воєнного стану, дає підстави для не дуже втішних висновків. Зокрема, такі механізми не враховують умов та потреб часу, оскільки залишають десятки тисяч сільськогосподарських товаровиробників переживати складнощі воєнного часу сам на сам із кризою.

Удосконаленню системи державної підтримки аграріїв має передувати об'єктивна оцінка потенціалу нормотворця у цьому напрямі. Ми можемо це здійснити, проаналізувавши проведену в період з лютого 2022 по лютий 2024 року законопроектну роботу, присвячену удосконаленню агропротекційного законодавства. Всього таких спеціалізованих законопроектів було подано чотири. Ми лаконічно представимо основну суть кожного з них та надамо їм символічні назви.

1. «Амбітний». Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сільського господарства та експорту агропродукції під час воєнного стану № 8025 від 13.09.2022 року [15] є найбільш претензійним за окреслений період. Він передбачає розгалужену систему заходів, спрямованих здебільшого на підтримку зернового експорту. Він досить сміливий навіть для стабільної невоюючої країни, а для України в розпал ведення воєнних дій – його пропозиції є аж занадто впевненими. Наприклад, цим законопроектом пропонується внести зміни до низки чинних законів, передбачивши механізми державної підтримки: а) капітального будівництва експортної інфраструктури (шляхом субсидування частини плати та процентів за кредитами); б) оновлення парку зерновозів, зернових контейнерів, обладнання з навантаження та розван-

таження; в) страхування об'єктів зберігання або переробки продукції від ризиків у виді бойових та воєнних дій; г) виробників вітчизняної техніки та обладнання (зерновози, причепа, контейнери), шляхом їх закупівлі з наступним безоплатним наданням у користування сільгоспвиробника. Для реалізації такого амбітного проекту має бути витрачено набагато більше, ніж держава взагалі виділяє на аграрний сектор протягом останніх років. При цьому важливо підкреслити, що основними адресатами цих агропротекційних заходів стануть трейдери, великі сільськогосподарські виробники, експортери. Тобто державна підтримка за цим законопроектом не лише занадто витратна, але й позбавлена соціальної складової.

2. *«Наївний»*. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників № 8051 від 19.09.2022 року [16] є більш скромним порівняно із попереднім. Крім того, він за своїм характером є більш традиційним: його основу складають пропозиції щодо впровадження деяких нових агропротекційних механізмів та удосконалення існуючих, однак при цьому такі пропозиції не є новаторськими та сформульовані цілком у дусі вітчизняної державної підтримки. Наприклад, йдеться про часткову компенсацію витрат у садівництві та овочівництві, про дотації на здійснення поточних та капітальних витрат тощо. Для втілення задуму пропонується внести зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Однак наївність розробників проекту полягає в їхній впевненості в тому, що закріплення у Законі певного правового механізму гарантує йому реалізацію. Насправді, автори законопроекту не враховують, що сучасне агропротекційне законодавство складається із двох площин: реально діючої та декларативної. Спеціальний агропротекційний Закон містить різні механізми, які роками не працюють. І ті пропозиції, що їх роблять автори аналізованого законопроекту, може спіткати така сама доля.

3. *«Партнерський»*. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо додаткового забезпечення підтримки виробників сільськогосподарської продукції № 8411 від 01.02.2023 року [17] відрізняється від попередніх розглянутих проектів лаконічністю. За цим законопроектом пропонується єдина зміна до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», і вона полягає у передбаченні норми про те, що «держава забезпечує підтримку виробників сільськогосподарської продукції шляхом здійснення закупівлі сільськогосподарської продукції для державних та місцевих потреб у сільськогосподарських товаровиробників». Тобто йдеться про те, що певний вид сільськогосподарської продукції може закуповуватися у посередників лише «за відсутності необхідної продукції у товаровиробників». Характер цього проекту відрізняється від попередніх передусім тим, що запропонована ним державна підтримка переводиться із площини донорства – в площину договірних взаємовигідних відносин. Однак, щоб реалізувати таку підтримку, спеціальної норми в тому вигляді, як вона формулюється законопроектом, не потрібно: законодавчі засади таких відносин вже передбачені чинним законодавством. Єдине, чим така

норма змінила би дійсне правове регулювання, це надала би таким відносинам імперативності. Однак за такої мети слід розуміти, що точкової зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» явно не достатньо, оскільки існує детальне спеціальне законодавство про публічні закупівлі.

4. *«Ультимативний»*. Проект Закону про внесення змін до статті 18 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо стимулювання суб'єктів агропромислового комплексу у створенні робочих місць для осіб з інвалідністю, в тому числі внаслідок війни № 10185 від 24.10.2023 року [18], хоча і втілюється шляхом внесення змін до спеціального агропротекційного закону, насправді за своєю суттю не спрямований на підтримку сільського господарства. Цим проектом пропонується включити до Перехідних положень спеціального Закону норму, відповідно до якої в період дії воєнного стану та трьох років після його припинення *«отримувачем державної підтримки на поточний рік не може бути суб'єкт агропромислового комплексу, на якого накладалися адміністративно-господарські санкції за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю за попередній рік, відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»*. Такий підхід викликає юридичні питання. Зокрема, у ст. 19 та 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» врегульовано порядок накладення господарської відповідальності у вигляді адміністративно-господарських санкцій (штрафу) [19]. При цьому, як відомо, одним з основних принципів юридичної відповідальності є неприпустимість притягнення до відповідальності за одне й те саме правопорушення два і більше рази. Це правило не діє у разі, коли за одне порушення накладаються стягнення, що відносяться до різних видів юридичної відповідальності [20]. Отже, слід визначити юридичну природу сформульованої законопроектом заборони отримувати державну підтримку. На нашу думку, запропоноване обмеження також відноситься до адміністративно-господарських санкцій, оскільки відповідає їхнім основним характеристикам: а) застосовується за порушення правил здійснення господарської діяльності; б) лише до суб'єктів господарювання; в) застосовуються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування; г) встановлюються виключно законами [21]. У зв'язку з цим прийняття аналізованого законопроекту та поява передбаченої ним норми в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» будуть порушувати принципи юридичної відповідальності та можуть бути в подальшому оскаржені.

Проведене дослідження продемонструвало, що спеціалізована державна підтримка сільського господарства в умовах воєнного стану досить обмежена. При цьому проаналізовані законопроекти, що були розроблені та подані до Верховної Ради протягом дії воєнного стану, вказують на низький нормотворчий потенціал у цій сфері: вони не враховують усю специфіку, не спрямовані на комплексне вирішення сучасних проблем та навіть за умови прийняття не створять дієвої системи агропротекційних правових

механізмів в умовах воєнного стану. На нашу думку, основною проблемою як чинної, так і перспективної (проектної) державної підтримки є нерозуміння головної задачі – збереження функціонування сільськогосподарських товаровиробників. Це забезпечить, по-перше, безперебійну роботу економіки; по-друге, виробництво достатньої кількості сільськогосподарської продукції для продовольчого забезпечення населення; по-третє, утримання певного рівня працевлаштування. Для виконання цього завдання ефективною може стати податкова підтримка, оскільки вона володіє одразу двома необхідними ознаками: дозволяє охопити широке коло адресатів, а також не потребує спеціалізованого виділення бюджетних коштів.

Однак оцінка виявлених нами тенденцій дає підстави вважати, що просування у даному напрямі є малоімовірним. Справа у тому, що протягом останнього десятиріччя спостерігається поступове, але неухильне зниження ступеня агропротекційності оподаткування сільськогосподарських товаровиробників (відмова від спецрежиму ПДВ [22], підвищення ставок єдиного податку четвертої групи [23; 24], впровадження мінімального податкового зобов'язання [25]). Простежену спадну тенденцію стрімко каталізують ідеї Національної стратегії доходів до 2023 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 року № 1218-р [26]. Даним програмним документом передбачається трирічний перехідний термін, протягом якого для виробників сільськогосподарської продукції (юридичних осіб) ставки єдиного податку будуть переглянуті в бік збільшення до розміру, еквівалентного загальному значенню ставки податку на прибуток. Після закінчення перехідного періоду юридичним особам буде заборонено перебувати на спрощеній системі оподаткування.

Окрім цього одним із ключових засадничих положень стратегії є максимальне скасування податкових пільг, які розглядаються суто як втрати бюджетних надходжень. Однак такий підхід є відверто однобічним, оскільки не враховує позитивного ефекту від розвитку бізнесу, зокрема аграрного.

Висновки. Враховуючи специфічні умови воєнного стану, ми представили законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства у вигляді трьох блоків: реальна, втрачена та потенційна державна підтримка. Реальна підтримка сільського господарства демонструє такі правові особливості: статичність спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»; поява агропротекційних механізмів у загальному законодавстві про розвиток підприємництва; обмежений характер державної підтримки; поглиблення діджиталізації в агропротекційних відносинах; трансформація інституційної системи. Втрачена державна підтримка сільського господарства втілюється в прямих скороченнях видатків на фінансування програм, а також в інституційних втратах. Потенційна державна підтримка сільського господарства характеризується, з одного боку, позитивним започаткуванням роботи Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві, а з іншого боку – низьким рівнем законопроектної роботи. Проведений аналіз поданих проєктів законів демонструє їх сукупний низький потенціал для удосконалення агропротекційного законодавства, оскільки жоден із них не

виконує завдань щодо створення ефективної системи агропротекційних заходів, яка би одночасно задовольняла необхідність підтримки тисяч сільськогосподарських товаровиробників в їхніх актуальних потребах в умовах воєнного часу, а також урахувала би обмежені можливості державного бюджету кризового періоду. Найбільш перспективний за таких умов напрям державної підтримки – податковий – не лише ігнорується законодавцем, але й принципово відкидається навіть у тому вигляді, в якому він функціонував протягом багатьох років.

Дослідження здійснене у рамках виконання наукового проєкту (реєстраційний номер № 226/0062) відповідно до договору із Національним фондом досліджень України, за сприяння Кембриджського університету (Велика Британія).

Література

1. Харитоновна Т. Є., Григор'єва Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291.
2. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.
3. Курман Т. В. Аграрні відносини у сфері фінансової підтримки агробізнесу: новели і проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 283–287.
4. Павлюченко Ю. М. Роль господарсько-правових норм у державній підтримці агробізнесу. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти*: збірник матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 1. За заг. ред. Устименка В. А. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 265–270.
5. Петруненко Я. В. Державна підтримка суб'єктів сільськогосподарської діяльності: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 3. С. 21–27.
6. Псутурі Б. Д. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки виробництва органічної продукції рослинництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 75. Ч. 2. С. 56–61.
7. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2022 р. № 918. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 182.
8. Деякі питання надання грантів бізнесу: постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 144.
9. Рік дії «Робота: 4 млрд грн інвестовано державою в розвиток бізнесу через гранти». URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=ad72b58f-34a7-46e2-b77f-4967b5b82b69&title=RikDiRobot4MlrdGrnInvestovanoDerzhavoiuVRozvitokBiznesuCherezGranti> (дата звернення: 01.02.2024 року)
10. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 13 червня 2023 року у справі № 560/2891/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111625875> (дата звернення: 01.02.2024 року)
11. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 16 листопада 2022 року у справі № 640/12716/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107596219#> (дата звернення: 01.02.2024 року)
12. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 08 лютого 2023 року у справі № 640/12716/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108855875> (дата звернення: 01.02.2024 року)
13. Григор'єва Х. А. Загроза зникнення АТ «Аграрний фонд»: закономірна еволюція чи небезпечна правова тенденція? *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічно-*

го права в умовах сучасних викликів і загроз: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 року) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2023. С. 46–49.

14. Про Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві: Закон України від 04.11.2021 року. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 6. Ст. 42.

15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сільського господарства та експорту агропродукції під час воєнного стану № 8025 від 13.09.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40438> (дата звернення: 01.02.2024 року)

16. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників № 8051 від 19.09.2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40464> (дата звернення: 01.02.2024 року)

17. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо додаткового забезпечення підтримки виробників сільськогосподарської продукції № 8411 від 01.02.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41283> (дата звернення: 01.02.2024 року)

18. Проект Закону про внесення змін до статті 18 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо стимулювання суб'єктів агропромислового комплексу у створенні робочих місць для осіб з інвалідністю, в тому числі внаслідок війни № 10185 від 24.10.2023 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43037> (дата звернення: 01.02.2024 року)

19. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 21. Ст. 252.

20. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10 (121). С. 41–45.

21. Віхрова І. О. Адміністративно-господарські санкції як заходи господарсько-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2015. Вип. 2. С. 151–155.

22. Григор'єва Х. А. Шляхи реформування законодавства щодо оподаткування аграріїв у контексті вимог МВФ. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 266–269.

23. Григор'єва Х. А. Правові засади оподаткування аграріїв: сучасний стан та перспективи реформування. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 131–136.

24. Григор'єва Х. А. Реформування законодавчих засад оподаткування сільськогосподарських товаровиробників: агропротекційний вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 42. С. 146–150.

25. Григор'єва Х. А. Особисті селянські господарства в контексті продовольчої безпеки: аналіз законодавчих тенденцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 66.

26. Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 року № 1218-р. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 4.

Анотація

Григор'єва Х. А. Аналіз розвитку агропротекційного законодавства України в умовах воєнного стану. – Стаття.

У статті проведено аналіз розвитку агропротекційного законодавства України в умовах воєнного стану (з лютого 2022 по лютий 2024 року). Враховуючи специфічні умови воєнного стану, законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства представлено у вигляді трьох блоків: реальна, втрачена та потенційна державна підтримка. Реальна підтримка сільського господарства демонструє такі правові особливості: статичність спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»; поява агропротекційних механізмів у загальному законодавстві про розвиток підприємництва; обмежений характер державної підтримки; поглиблення діджиталізації в агропротекційних відносинах; трансформація інституційної системи. Втрачена державна підтримка сільського господарства втілюється в прямих скороченнях видатків на фінансування програм, а також в інституційних втратах. Потенційна державна підтримка сільського господарства характеризується, з одного боку, позитивним започаткуванням роботи Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві, а з іншого боку – низьким рівнем законопроектної роботи. Проведений аналіз поданих проектів законів демонструє їх сукупний

низький потенціал для удосконалення агропротекційного законодавства, оскільки жоден із них не виконує завдань щодо створення ефективної системи агропротекційних заходів, яка би одночасно задовольняла необхідність підтримки тисяч сільськогосподарських товаровиробників в їхніх актуальних потребах в умовах воєнного часу, а також урахувала би обмежені можливості державного бюджету кризового періоду. Найбільш перспективний за таких умов напрям державної підтримки – податковий – не лише ігнорується законодавцем, але й принципово відкидається навіть у тому вигляді, в якому він функціонував протягом багатьох років.

Ключові слова: державна підтримка, сільське господарство, сільськогосподарські товаровиробники, протекціонізм, агропротекційне законодавство, аграрне право, діджиталізація.

Summary

Hryhorieva K. A. Analysis of the development of agricultural protection legislation of Ukraine under the conditions of martial state. – Article.

The article analyzes the development of agricultural protection legislation of Ukraine under martial law (from February 2022 to February 2024). Taking into account the specific conditions of the martial law, the legislative provision of state support for agriculture is presented in the form of three blocks: real, lost and potential state support. Real support for agriculture demonstrates the following legal features: the static nature of the special Law of Ukraine “On State Support for Agriculture of Ukraine”; emergence of agricultural protection mechanisms in the general legislation on the development of entrepreneurship; limited nature of state support; deepening of digitalization in agro-protection relations; transformation of the institutional system. Lost government support for agriculture is reflected in direct reductions in program funding expenditures, as well as in institutional losses. Potential state support for agriculture is characterized, on the one hand, by the positive start of the work of the Fund for Partial Guarantee of Credits in Agriculture, and on the other hand, by the low level of legislative work. The analysis of the submitted draft laws demonstrates their overall low potential for improving agricultural protection legislation, since none of them fulfills the tasks of creating an effective system of agricultural protection measures that would simultaneously satisfy the need to support thousands of agricultural producers in their urgent needs in wartime conditions, as well as take into account limited possibilities of the state budget during the crisis period. Under such conditions, the most promising direction of state support – tax – is not only ignored by the legislator, but also fundamentally rejected even in the form in which it functioned for many years.

Key words: state support, agriculture, agricultural producers, protectionism, agricultural protection legislation, agrarian law, digitization.

УДК 351.741

DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v34.2024.7>

І. В. Козубенко

ВПЛИВ ЕФЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ НА ПРОФЕСІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Постановка проблеми. Інтеграція нашої країни до європейської спільноти зумовлює реформування важливих сфер держави. Реформи покликані докорінно змінити діяльність усіх гілок влади на службі суспільству.

Центральним органом виконавчої влади, який слугує суспільству шляхом забезпечення захисту прав і свобод людини, боротьби зі злочинністю та підтримання громадської безпеки і порядку, є Національна поліція України.

Набуття поліцейськими навичок ефективного спілкування та досконале володіння всім спектром професійних засобів спілкування як у службовій діяльності, так і з громадянами та представниками ЗМІ є необхідною умовою виконання Національною поліцією України покладених на неї завдань із захисту прав людини, свободи та боротьби зі злочинністю, забезпечення публічної безпеки та порядку.

Ефективне вирішення професійних завдань у контексті виконання службової діяльності працівниками Національної поліції України передбачає наявність у них певного рівня психологічних знань, умінь і навичок, а також розвиток професійно важливих якостей особистості. Однією з істотних особистісних характеристик, що відображає рівень професіоналізму працівника правоохоронних органів, є його комунікативна компетентність, тобто вміння впевнено та ефективно спілкуватися, насамперед, із суб'єктом службової діяльності, з громадянами, колегами, представниками ЗМІ [9].

Для поліцейських комунікація є інструментом виконання функціональних завдань та основним засобом реалізації всіх сторін правоохоронної діяльності. Тому працівники поліції повинні знати як загальні закономірності спілкування, так і особливості їх проявів у певних умовах службової діяльності, володіти комунікативними навичками, вміти ефективно взаємодіяти з іншими в системі міжособистісних стосунків.

Плідна співпраця співробітників поліції та громадян є запорукою забезпечення належного рівня громадської безпеки у суспільстві. Володіння співробітниками поліції навичками ефективного спілкування та досконалого володіння всім спектром професійних засобів комунікації як у служ-

бовій діяльності, так і з громадянами та представниками засобів масової інформації є необхідною умовою виконання Національною поліцією України поставлених перед нею завдань з метою забезпечення захисту прав і свобод людини, боротьби зі злочинністю та підтримання суспільної безпеки та порядку.

Комунікативна компетентність поліцейських в сучасних умовах набуває принципово нової якості, оскільки поєднує в собі знання, досвід та особисті характеристики, що забезпечують соціальну відповідальність за результати прийнятих рішень. Крім того, комунікативна компетентність є основою професіоналізму, оскільки, по-перше, вона є ключовою компетентністю, а по-друге, впливає на професійну діяльність, яка передбачає постійні контакти, співпрацю, спільну діяльність, взаємодію у чітко регламентованих чи особливо складних умовах [1].

Дослідженню комунікативної проблематики в різні часи приділяли увагу такі вітчизняні та зарубіжні вчені як: В. Г. Андросюк, П. С. Вербицький, В. М. Козаков, Т. В. Крашеніннікова, О. І. Кудерміна, Т. В. Матієнко, Ю. О. Михайлов, О. О. Новікова, С. В. Оніщук, К. В. Пономаренко, О. В. Романенко, О. М. Скрябін, О. Ю. Самофалова, О. М. Цільмак, В. М. Щербина, С. В. Венідіктов, Е. Бернейс, Т. Хант, Р. Харлоу та ін.

Мета та завдання статті. Висвітлення різних наукових підходів щодо проблеми комунікативної компетентності поліцейського та впливу ефективної комунікації на професійну діяльність працівника поліції. Відповідно до мети окреслено завдання дослідження: 1) з'ясувати сутність поняття комунікативної компетентності та комунікації; 2) визначити складові комунікативної компетентності поліцейського; 3) окреслити шляхи вдосконалення ефективної комунікації в професійній діяльності поліцейського.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність працівників поліції потребує навичок та вміння ефективно спілкуватися як у своєму колективі, так і з громадянами у повсякденному житті та в екстремальних ситуаціях. Тому рівень комунікативної компетенції, досвід та індивідуальний стиль міжособистісної взаємодії мають бути на належному рівні.

Зважаючи на багатогранність функціональних завдань поліцейських, вони повинні постійно контактувати з різними групами населення. За цих умов професійна комунікативна компетентність працівників правоохоронних органів є необхідним фактором ефективної професійної діяльності [2]. Комунікативний характер роботи поліції в цілому визначає упереджену поведінку її працівників. Адже комунікація – це не просто передача будь-якої інформації, а й спонукання до дії [1].

Розкриваючи психологічний потенціал комунікативної компетентності можна виокремити соціальний інтелект людини як її інтегративні соціально-пізнавальні властивості, а також сукупність інших психологічних утворень, які забезпечують успішність спілкування [6].

О. Власова визначає такі основні чинники комунікативної компетентності як: вміння прогнозувати соціально-психологічну ситуацію комунікації, враховувати її унікальність, використовувати та керувати цією ситуацією. Зрозуміло, що такі складні завдання складно ефективно вирішувати без відповідного вивчення соціально-нормативних способів реагування, адап-

тації їх до власних стильових особливостей взаємодії з іншими та врахування соціально-психологічних особливостей партнера по спілкуванню [4].

Необхідною умовою інтеграції України у світовий інформаційний простір та утвердження її як впливового суб'єкта глобальних інформаційних відносин є формування та ефективна реалізація комунікаційної стратегії органів державної влади, спрямованої на вирішення таких основних завдань:

- створення цілісної та ефективної системи інформування суб'єктів суспільства про поточну та перспективну діяльність органів державного управління;

- регулярний моніторинг громадської думки, узагальнення результатів соціологічних досліджень проблем та діяльності органів державного управління в єдиному інформаційному просторі;

- формування ефективної системи «зворотного зв'язку» соціальних суб'єктів та органів державного управління [8]. Враховуючи демократичний шлях розвитку суспільства та орієнтацію України на європейські стандарти, активне залучення громадськості до співпраці з Національною поліцією (Community Policing) та ефективна професійна комунікація поліцейських стає одним із важливих напрямків їх професійної діяльності. Комунікація відіграє важливу роль як регулятор відносин між поліцейським і громадянином [10].

Виходячи з цього, можна виділити основні необхідні комунікативні якості, якими повинен володіти співробітник правоохоронних органів, а саме:

- вміння слухати інших людей;
- здатність долати психологічні бар'єри в комунікації;
- вміння швидко встановлювати психологічний контакт із незнайомими людьми та наближати їх до себе;
- емоційна стриманість та терпіння;
- здатність психологічно впливати на людей при здійсненні оперативно-службової діяльності;
- рольові компетенції [7].

П. С. Вербицький, досліджуючи соціально-комунікативні особливості медіа-контенту про поліцію, зазначає, що будь-який вид комунікації поліції з громадськістю може містити повідомлення про надійність поліції в усіх аспектах її функціонування (правова легітимність, професіоналізм, етичність) тощо, але водночас будь-які дії поліції, здійснені за моделлю процесуального правосуддя, можуть свідчити про те, що поліція діє принаймні правильно. Прикладом ефективної комунікації є комунікація, в якій офіційні представники поліції справедливо ставляться до суспільства, поділяють з ним спільні цінності та є повноправним учасником суспільного життя, втіленням верховенства права [3, с. 138–139]

О. М. Цільмак під комунікаційною компетентністю слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України розуміє здатність особи обирати та технологічно ефективно застосовувати відповідний спосіб усного та письмового спілкування. Складовими комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування вчена називає: знання (загальні та спеціальні знання); навички (загальні та специфічні комунікативні нави-

чки слідчого); навички – лексико-граматичні, фонетичні, мелодійно-інтонаційні, темпоритмічні, виразне читання, письмо тощо; комунікативні здібності – індивідуально-психологічні особливості людини, що забезпечують ефективну комунікативну взаємодію та адекватне взаєморозуміння між людьми в процесі комунікації чи професійної діяльності; професійно важливі комунікативні якості (розвиненість, комунікабельність, контактність, доступність, дипломатичність); професійно-психологічна готовність до комунікації – налаштованість слідчого на комунікативну взаємодію, процес допиту, одночасний допит двох і більше осіб, службове комунікація тощо [13, с. 91].

Поліцейське комунікація – це складний процес встановлення та розвитку контактів з іншими людьми при виконанні професійних завдань, що полягає в обміні інформацією та обумовлений необхідністю спільної професійної діяльності та взаєморозуміння у процесі міжособистісної взаємодії.

Спілкування – це суб'єкт-суб'єктний процес, у якому кожен учасник передбачає діяльність свого партнера. Передаючи інформацію іншій людині, ми маємо враховувати її мотиви, цілі, відносини, настрої тощо. буд. Крім того, інформація має бути не тільки відчутною для партнера зі спілкування, але також зрозумілою та змістовною.

У професійній діяльності поліцейська комунікація найчастіше пов'язана з психологічним впливом та опором впливу, нав'язуванням власної поведінки та захистом власних інтересів. Успіх комунікації забезпечується здатністю ініціатора комунікативного акту – співробітника поліції – врахувати все це та використовувати для вирішення професійних завдань.

Способи і зміст комунікації визначаються соціальними функціями людей, що спілкуються, їх становищем у системі соціально-правових відносин, приналежністю до певної спільноти, моральними і правовими нормами.

Структура комунікації визначається конкретним видом діяльності. Тому поліцейський повинен знати основні функції професійного спілкування.

Перцептивна функція пов'язана зі сприйняттям і розумінням, оцінкою психічних станів та інших проявів індивідуальних особливостей співрозмовників.

Комунікативна функція включає передачу різноманітної інформації, обмін думками та почуттями в процесі спілкування.

Існує також інтерактивна функція комунікативного акту, тобто взаємовплив, корекція поведінки інших [11].

Для встановлення психологічного контакту в професійному спілкуванні поліцейському необхідно створити психологічні умови для комунікації, навчитися попереджати та усувати негативні емоції, знижувати психологічну напругу у стосунках, розвивати психологічну культуру спілкування. Специфіка спілкування в кожному окремому випадку залежить від службового завдання, а також від психології співрозмовника, його професії, віку, статі, соціальної приналежності, стану здоров'я, національності, ставлення до поліції, а також умов, за яких відбувається комунікація.

Професійна комунікативна компетентність – складне психологічне утворення, що формується на базі комунікативного потенціалу людини

в умовах конкретної фахової діяльності, що можна уявити у вигляді системи значущих для працівника відносин, умінь і навичок спілкування.

Ефективність професійного спілкування визначається рівнем комунікативної компетентності його учасників і, насамперед, самого працівника поліції. Для належного рівня комунікативної компетентності необхідно мати розвинені перцептивні здібності та навички, тобто вміння та навички правильно сприймати оточуючих людей: хоча б у загальних рисах визначати характер людини, її стан, настрій, внутрішній стан в конкретній ситуації взаємодії і, виходячи з цього, шукати відповідний стиль і тон спілкування в кожному конкретному випадку. Також необхідно, щоб поліцейський володів уміннями ефективної комунікації в різних ситуаціях з людьми похилого віку, вагітними жінками та особами з різними фізичними вадами [12].

Ще однією важливою складовою комунікативної компетентності правоохоронця є його комунікативна культура. Культура поведінки працівника поліції має набувати системних ознак і сприйматися крізь призму загальнолюдських цінностей та інтересів держави, яка стежить за законами.

Культура спілкування працівника поліції є конкретизацією культури особистості взагалі, яку можна уявити як єдність зовнішньої та внутрішньої культури.

Під внутрішньою культурою розуміють духовне багатство особистості, її знання та почуття, переконання та погляди, її світогляд та ідеали, принципи, цілеспрямованість тощо.

Під зовнішньою культурою ми розуміємо ступінь та форму їх реалізації у службовій діяльності та повсякденних взаєминах. Важливу роль відіграє зовнішній вигляд, культура спілкування, певні вміння, навички, прийоми діяльності та поведінки. Це, нарешті, рівень вихованості людини, її вміння належним чином поводитись як у професійному середовищі, так і поза ним.

Суворе дотримання правил ввічливості є важливою умовою високої культури поведінки як під час служби поліцейського, так і поза нею. Зовнішній вигляд поліцейського важливий і впливає на ставлення до нього громадян. Часто поліцейському не вдається встановити контакт з людиною саме тому, що первісна неприязнь пов'язана з її зовнішнім виглядом – неохайним або невідповідним діловим стосункам, а також неприємною поведінкою. На першій зустрічі поліцейського оцінюють з точки зору його поведінки та зовнішнього вигляду. На підставі такої оцінки йому може бути присвоєна як позитивна, так і негативна характеристика. Для поліцейських у взаємодії з громадянами, злочинцями, порушниками, колегами важливо все: вираз обличчя, фігура, зачіска, одяг, вільна постава, позитивний настрій тощо [9].

Велику роль у роботі співробітника Національної поліції відіграють безпосередньо мовлення та його стиль. Тембр, інтонація, чіткість мовлення, чуйність голосу – це фактори, які психологічно діють на співбесідника, викликають у нього повагу, симпатію або, навпаки, негативно забарвлені емоційні переживання. Безперечно, розвиток названих аспектів комунікативної компетентності не може відбуватися ізольовано. У сукупності вони

передбачають роботу з розвитку особистості працівника правоохоронних органів, зокрема формування у нього ряду психічних якостей, характерологічних рис, особливостей сприйняття, мислення, пам'яті, специфічних соціальних налаштувань і комунікативної компетентності. Тобто це якості, необхідні для комунікації, для ефективної реалізації професійної діяльності співробітника Національної поліції [5].

Висновки. Отже, комунікація працівників правоохоронних органів є однією з найважливіших характеристик їх загальної професійної компетентності, оскільки, по-перше, є ключовою компетентністю, по-друге, опосередковує їх специфічну діяльність, яка передбачає постійні контакти, співробітництво, спільну діяльність, взаємодію у чітко регламентованих або особливо важких умовах.

Перспективи подальших досліджень наукових розробок даної проблеми ми вбачаємо у емпіричному дослідженні психологічних особливостей вербального компоненту комунікативної компетентності працівників Національної поліції в процесі їх професійної діяльності.

Література

1. Андросюк, В. Г. Зарубіжний досвід ефективної комунікації поліцейських. Аналітичний огляд / В. Г. Андросюк [та інш.]. Київ, 2018. 31 с.
2. Бондаренко В.В. Компоненти професійної компетентності працівників підрозділів патрульної служби Національної поліції України / В.В. Бондаренко // Юридична психологія. Юридичні науки. 2016. № 2. С. 81–88.
3. Вербицький, П. С. Соціально-комунікативні особливості медійного контенту про поліцію : дис. канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.01 / П. С. Вербицький. Дніпро, 2019. 193 с.
4. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія / О.І. Власова. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 308 с.
5. Dainton, M., Zelle, E. D. (2019). Applying communication theory for professional life: A practical introduction. 4th ed. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications.
6. Козубенко І.В. Комунікативна складова професійної діяльності поліцейського. *Юридична психологія*. 2022. № 2 (31). С. 122–129. DOI: <https://doi.org/10.33270/03223102.122>.
7. Кудерміна, О.І. (2019). Психологічні особливості професійного спілкування суб'єктів правоохоронної діяльності. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. № 12. С. 538–547. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2011-12%р>.
8. Police Communications Operator / National LEARNING Corporation, 2019. 206 P.
9. Романенко О.В. Формування навичок медіації в майбутніх правоохоронців. *Юридична психологія*. 2022. № 2(31). С. 10–112. DOI: <https://doi.org/10.33270/03223102.106>.
10. Robinson, Lawrence; Segal, Jeanne; Smith, Melinda (2015-09-18). «Improving Communication Skills in Your Work and Personal Relationships». PDResources. Retrieved 2019-09-05
11. Soltes V., Kubas J., Velas A., Michalk D. Occupational safety of municipal police officers: Assessing the vulnerability and riskiness of police officers' work. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. No. 18 (11). doi: 10.3390/ijerph18115605.
12. Ta V. P., Lande B., Suss J. Emotional reactivity and police expertise in use-of-force decision-making. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2021. No. 36 (3). P. 513–522. doi: 10.1007/s11896-020-09428-5
13. Цільмак, О. М. Складові комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування національної поліції України / О. М. Цільмак // матеріали всеукр. наук.-практ. конференції Формування громадянського суспільства в Україні : виклики та колізії, Дніпро, 15.05.2020. С. 90–94.

Анотація

Козубенко І. В. Вплив ефективної комунікації на професійну діяльність поліцейського. – Стаття.

Метою даного наукового дослідження є наведення аргументу необхідності формування та розвитку комунікативної компетентності та її впливу на ефективність професійної діяльності працівників Національної поліції. У цій роботі проаналізовано наукові підходи різних вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо контролю комунікативної компетентності поліцейських. Отже, комунікативна компетентність тлумачиться як складна інтегративна професійно важлива якість людини, яка виявляє здатність та готовність встановлювати, підтримувати та розвивати ефективну міжособистісну взаємодію в різних ситуаціях професійного спілкування. У статті згадуються основні фактори, що визначають розвиток та вдосконалення професійної компетентності, від яких залежать хід та результати ефективного комунікативного процесу, отже, успіх професійних завдань. У статті викладено основні шляхи формування працівника Національної поліції як професіонала. Сформульовано комплекс вимог до професійної компетентності та професіоналізму поліцейських. Формування готовності поліцейських до професійної діяльності вимагає розвитку їх комунікативної компетентності як складової загальної професійної компетентності. Рівень його сформованості визначає здатність фахівця конструктивно діяти в конкретних ситуаціях у міжособистісній взаємодії, пов'язаних із особливостями його роботи. У статті наведено аргумент щодо специфіки професійної діяльності поліцейських, важливості формування та розвитку комунікативної компетентності у їх професійній діяльності, готовності та здатності ефективно спілкуватися з громадянами у повсякденному житті та екстремальних ситуаціях. Перспективи подальшого дослідження розглянутої проблеми ми бачимо в емпіричному дослідженні психологічних особливостей вербального компоненту комунікативної компетентності працівників Національної поліції в процесі їх професійної діяльності.

Ключові слова: поліцейський, комунікативна компетентність, комунікація, комунікативна культура, професійна діяльність.

Summary

Kozubenko I. W. The influence of effective communication on the professional activity of a police officer. – Article.

The purpose of this scientific research is to provide an argument for the need for the formation and development of communicative competence and its impact on the effectiveness of the professional activities of the National Police. This paper analyzes the scientific approaches of various domestic and foreign researchers regarding the control of the communicative competence of police officers. Therefore, communicative competence is interpreted as a complex integrative professionally important quality of a person, which shows the ability and willingness to establish, maintain and develop effective interpersonal interaction in various situations of professional communication. The article mentions the main factors that determine the development and improvement of professional competence, which depend on the course and results of an effective communication process, therefore, the success of professional tasks. The article describes the main ways of forming a National Police employee as a professional. A set of requirements for the professional competence and professionalism of police officers has been formulated. The formation of policemen's readiness for professional activity requires the development of their communicative competence as a component of general professional competence. The level of its formation determines the specialist's ability to act constructively in specific situations in interpersonal interaction related to the specifics of his work. The article provides an argument regarding the specificity of the professional activity of police officers, the importance of the formation and development of communicative competence in their professional activity, readiness and ability to effectively communicate with citizens in everyday life and extreme situations. We see the prospects for further research of the considered problem in the empirical research of the psychological features of the verbal component of the communicative competence of National Police employees in the course of their professional activities.

Key words: police officer, communicative competence, communication, communicative culture, professional activity.

UDC 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/npuola.v34.2024.8>*I. V. Lagutina***INTERNATIONAL LABOUR STANDARDS AND DIGITAL TRANSFORMATION OF LABOUR RELATION**

Formulation of the problem. There is nothing new about the need for change in the labour market. Change is and always has been the norm. More recently, however, there has been a sharper edge to things. Competition sets international standards.

Modern international labour standards are based on the following fundamental provisions: 1) the labour rights of the employee as personal goods are inalienable, they are based on the principles of freedom, equality, prohibition of discrimination in labour. In this sense, labour rights should be considered as natural rights. On the other hand, the scope and content of labour rights are determined by the state; 2) approval and enforcement of human labour rights is the responsibility of the state, which must create appropriate conditions for the implementation of human rights in the field of labour; 3) the system of labour rights consists of individual and collective labour rights, is dynamic, is able to change and expand; 4) collective labour rights are inseparable from individual labour rights, they should not contradict the latter, limit the legal status of the individual; 5) the exercise of labour rights and freedoms should be based on social dialogue based on the principle of tripartism.

International labour standards are a normative substance of international labour law, which reflected the results of the activities of states to introduce social values into the market economy, the development by the efforts of the world community of social policy tools acceptable to its states.

As stated in the Statute of the International Labour Organisation, the general and long-lasting peace can be established without the condition that it is based on social justice, it is also stated that unsatisfactory conditions of labour, which stipulate injustice, evil and imprisonment for a large number of people, can cause such great disturbances that peace and harmony in the world will be put under threat.

The **purpose of this article** is to study the impact of international standards of labour rights on digital transformation of labour relations, paying special attention to the future of telework and hybrid work.

Analysis of recent research and publications. In the legal literature, research on the impact of international standards of labour rights on digitalization on labour relations has already been subjected to scientific analysis by such domestic and foreign scientists as L. Addati, V.M. Andriyev, M. Arena, J. Angelici, M. Bai, M. Belizon, R.T. Blanpain, M.I. Baru, N.B. Bolotina, V. Burak, G.R. Carroll, A. Chapman, L. Chang, K. Donovan, R. Epstein, P. Gal, J. Geary, J. Golden, L. Gonsalves, T.W. Greer, C. Freudenberg, W. Leidecker, L.F. Losma, N.B. Kurland, D. McCann, U. Menz, G. Nicoletti, B. Pangert, S.C. Payne, L. Pauls, P.D. Pylypenko, S.M. Prylypko, C.A. Profeta, V.F. Puzyrnyi, P. O'Reilly, B. Rogers, C. Schuchart, A. Spurgeon, M. Vartiainen, O.M. Yaroshenko and others.

Presentation of the main material of the study. Exploring the problems of international labour regulation, one can come to an understanding that labour rights are human rights. They were subject to international regulation much earlier than other rights.

Human rights are, in fact, an interpretation of the ideals of humanism: freedom, equality, solidarity, justice, but the interpretation of a special kind – ethical-political-legal. This has caused the complex nature of human rights, which are an integral phenomenon without the quiet tasks, in the name of which they appeared – the protection of the present and future of man.

In the meantime it is decent work is recognised as the first step towards greater social integration, creating conditions for the comprehensive development of the individual.

Also, decent work is a reflection of people's aspirations in the field of labour. It includes opportunities for productive and fairly paid work, achieving workplace safety and ensuring social protection of families, better opportunities for personal development and social integration, freedom to express personal beliefs, freedom to unite and participate in decisions that affect their lives, as well as equal opportunities and equal treatment of women and men.

The concept of “decent work” includes components that directly relate to the mechanism for ensuring labour rights, namely: the establishment of equal opportunities and equal treatment in the field of employment, ensuring safe work.

From the very beginning of the ILO's activities, its acts were not adopted within the framework of any centralised plan, but as a result of discussions of individual problems at the International Labour Conference [1, p. 13–14]. Over time, a large corpus of conventions and recommendations was formed, which, although it was called the international labour code in the early period of the ILO's activities, was never such. New conventions and recommendations were adopted to replace the old ones on the same issue.

The reasons for the origin of international legal regulation of labour and the reasons for the emergence of national labour legislation are the same. International labour regulation should be considered as a type of international protection of human rights, the purpose of which is to contribute to the improvement of the working conditions of workers. The emergence of the first norms of labour legislation is primarily related to the legal regulation of working hours.

The special importance of the institution of working time was already confirmed in the preamble to the Charter of the International Labour Organisation, where in as a priority task was indicated regulation of working hours, including setting the maximum duration working day and working week.

International labour standards are in fact the quintessence of world experience in the legal regulation of such relations. The use of approaches and concepts recognised on a global scale and adopted by most countries as a mandatory minimum of the rights and obligations of subjects of labour relations allows use in national law solutions that have repeatedly proved their expediency, while avoiding mistakes and deliberately abandoning ineffective directions of development of domestic labour law.

In recent years, a rapid change not only in equipment and technology, but also in labour relations are observed, and, as a result, the transformation of the system of labour rights. In these conditions, it is necessary to pay attention to trends that affect and will affect labour legislation in the future. The introduction of new technologies, “cloud work” requires daily acquisition of new knowledge, development of new competencies by employees. In addition, new technologies contribute to the fact that we have not been working 40 hours a week for a long time, and are in touch with the employer almost all the time. Although this problem is not new, the first convention of the International Labour Organisation was Convention № 1 “On Working Time in Industry” (1919), today it receives a different expression. Some of the main problems in this area have remained important since the beginning of the industrial era: too long working hours and the need to protect the health and safety of workers by limiting working hours. However, many factors in recent years have led to new trends and changes in both working hours and labour organisation.

Today’s trends are also: outsourcing of employees, various forms of “non-standard” employment (parttime work, expanding the possibilities of concluding fixed-term employment contracts, not including an employee in the staff of the organisation), the employer’s reluctance to recognise the relationship as labour, reducing access to social protection.

It is necessary to pay attention to the following changes related digital transformation of labour relations that affect legislation in the sphere of labour:

Involvement of employees and employers to work on “cloud platforms” not only in the service sector, but also in various sectors of gygmony. Creation of so-called ecosystems for interaction between employees and employers, training, additional education, professional development, job search. This makes it possible for the employer to unite employees who have several specialties and own several professions to solve a variety of problems. Such systems operate in many countries of the world. For example, on July 15, 2021, Ukraine adopted the Law “On Stimulating the Development of the Digital Economy in Ukraine”, which provides for the creation of such an ecosystem on the cloud platform “Diia City” [2]. the law is the legal basis for IT companies and employees who want to work on a cloud platform. According to the developers of the law, the platform has several advantages, including

options for involving staff in the platform, providing information on changes in work permit requirements for foreign workers. Among the key innovations – the “gig contract” – a combination of freelance and an employment contract – a completely new model of interaction for the Ukrainian market. Such an innovation should give employees all labour rights. Before the adoption of the law, no employment contracts were concluded with such employees, 90% of those working in this industry were self-employed and did not receive all the guarantees established by labour legislation and social security legislation. However, the law did not provide an opportunity to conclude an employment contract.

All this indicates the need to comply with the norms of national labour legislation, and, moreover, international labour standards. In this case, we are talking about the observance of the right of employees to decent work. However, the concept of “decent work” in its traditional sense has also changed over several years of the pandemic and under the influence of digitalisation. For example, today the concept of “decent work” includes the right to disconnect.

In brief, the right to disconnect has three main elements: 1) the right of an employee to not routinely perform work outside normal working hours; 2) the right to not be penalised for refusing to attend to work matters outside of normal working hours; 3) the duty to respect another person’s right to disconnect (e.g., by not routinely emailing or calling outside normal working hours). The “right to disconnect” goes beyond recognising that employees should not be contacted whatever the time. The “right to disconnect” not only removes the need for immediate response, but also protects employees against any detriment for being unreachable. Instead of management simply not expecting a response from workers outside normal working hours, workers are actively encouraged not to respond outside their regular hours. The “right to disconnect” can benefit both individual employees and organisations as a whole. Establishing an effective work-life balance for employees is likely to reduce staff burn-out and overload, leading to a more productive workforce during working hours.

There is no doubt that decent work deficits persist, with considerable heterogeneity across regions and groups. The decline in unemployment rates obscures a significant lack of decent employment opportunities. The jobs gap stood at nearly 435 million in 2023. Moreover, many individuals in employment are confronted with several barriers to decent work, including declining real wages, elevated levels of informal employment and deteriorating working conditions. In other instances, barriers to labour market participation persist, notably for women, and for youth, who also continue to be confronted with higher levels of unemployment. Together, these factors are undermining long-run progress to improving decent work and social justice [3, p. 28].

It is worth remembering that hybrid forms of work are likely to become the norm for a substantial proportion of employees in the coming years

Hybrid work is a type of “flexible work”, in contrast to permanent, fixed work arrangements such as “office work”, “remote work and telework” and similar concepts. From the viewpoint of employers and employees, flexibility

is a controversial issue, as it can represent different things to different parties. For employers, flexible working is usually an asset of productivity or efficiency and a strategic alignment in the organisation and management of production and service processes and people as human resources. For employees, flexibility is often seen as enabling individual or team autonomy and self-management and leadership at work and as a way to reduce conflicts between work and family and enhance work-life integration. These two perspectives have been referred to as the organisational perspective and the worker perspective.

Hybrid work can be thought of as a way of organising work and is implemented in practice by referring to the intersection between telework or remote work and on-site work. Synthesising findings from recent literature and definitions used during the pandemic, hybrid work can be interpreted as a form of work organisation which results from the interplay of four main elements: physical, temporal, virtual and social. Each of these elements is composed of different sub-elements that interact with each other and can be combined in many different forms.

There are some advantages to the hybrid working model for employers including better staff retention and reduced overheads. However, for it to work effectively, there are some legal and practical factors that they will need to address. These include: reviewing existing policies and implementing new policies that clearly set out the arrangements and conditions for remote working; tailoring standard employment contract clauses to include hybrid working; taking the necessary measures to protect personal data and confidential information; considering the health and safety implications and completing a risk assessment; deciding whether any special equipment should be provided to employees; considering whether any specific planning or insurance agreements are needed; what arrangements need to be made to manage and supervise hybrid employees; identifying tax implications for hybrid working; cost considerations during the energy crisis and whether extra support should be given to cover the cost of heating and to some extent the electricity [4].

The response to the hybrid challenge to successfully manage the shift to hybrid work, organisations need to consider rearchitecting work, unleashing the workforce, and adapting the workplace around three factors: human, digital, and physical. The human factor: taking human-machine collaboration to the next level by enabling workers to enhance their capabilities through technology while enjoying greater flexibility through hybrid ways of working

The digital factor: creating an engaging and inspiring digital collaboration that enhances human interaction, creativity, and the employee experience.

The physical factor: transforming how people engage with their workspaces – no matter where or how they are working – by seamlessly combining virtual and physical workplaces.

Responding to this new necessity, organisations started to ‘up their game’ and invested in expanding their digital capabilities to offer a seamless experience for employees as they collaborate with colleagues and interact with the organisation virtually.

While organisations have benefited from improved efficiency, enhanced digitalization, and lower operating costs under new hybrid work models, many employees have reported feelings of fatigue and high levels of anxiety. A study from 2022 found that 40% of workers across 31 global markets were considering leaving their jobs [5]. Of the 68.9 million workers who indeed left their jobs in 2021, 70% quit voluntarily [6].

The hybrid work model can take different forms depending on the organization and the type of work being done.

These are the four most common hybrid work models:

1. Flexible hybrid work model. Employees choose their location and working hours based on their priorities for the day. For example, if they need to spend time focusing on a project, they can choose to work from home or in a coffee shop. If they want a sense of community, need to meet with their team, attend a training session or join a town hall, they can choose to go into the office. Cisco is leveraging this model and offering its employees the option to choose where they work on any given day.

2. Fixed hybrid work model. The organisation sets the days and times employees are allowed to work remotely or go into the office. For example, it could be that certain teams go into the office on Mondays and Wednesdays, while others go in on Tuesdays and Thursdays. Or an organization could allow everyone to work from home on predetermined days each week. American Express is an example of an organization that has adopted a fixed hybrid work model.

3. Office-first hybrid work model. Employees are expected to be on-site but have the flexibility to choose a few days a week to work remotely. Google plans to adopt this type of model where employees work in the office three days a week but have the option to choose two days for working remotely.

4. Remote-first hybrid work model. Employees work remotely most of the time with occasional visits to coworking spaces or the office for team building, collaboration, and training. In this model, the company may not have an office space and instead relies on team members in the same area to get together when they see fit. Twitter adopted this remote-first model and will allow all employees to work from home [7].

It is necessary to distinguish hybrid work and working from home. Remote workers work from home all the time and may not have the option to go into the office. While hybrid workers will spend a portion of their time working from home, they also have the flexibility to choose where and when they work. According to research, 49% of remote workers feel isolated, 37% encounter more distractions, and 35% find it hard to connect with their colleagues. Hybrid work provides options for employees to decide which days they want to go into the office. If a person is feeling a sense of isolation, wants to remove themselves from a distracting environment, or connect with colleagues, they have the option to go into the office.

Hybrid work was less common in other sectors, such as accommodation and food services, construction, agriculture, manufacturing and mining.

There might also be some negative impacts on the health and the well-being of hybrid workers (headaches and eyestrain (fatigue, anxiety and virtual

presenteeism (working from home when one is sick although not to an extent that precludes working) associated with heavy workloads and continuous connectivity).

Whether or not the extra work is directly triggered by out-of-hours communication, many surveys indicate that a high share of workers work additional hours remotely, with negative implications for their health and well-being. In a representative French study, 69% of respondents claimed to have worked at least occasionally outside their regular working hours [8]. A survey commissioned by the Labour Institute of the Greek General Confederation of Labour in Greece found that among those working remotely during the pandemic 65% reported an increase in working hours. Around 55% indicated that this had been detrimental to their mental health and 52% reported a negative impact on their personal lives [9]. The following data gathered on behalf of the Hellenic Federation of Enterprises highlight the main benefits of teleworking: 79% of respondents recorded a reduction in time spent commuting to work, 40% welcomed having additional time to spend with their family and 40% indicated that they had a better work-life balance. However, 59% reported a potential blurring of boundaries between paid work and personal life, and 29% reported that it was more difficult to balance work and private life [10].

If the future of telework and hybrid work is left to the market, there is a risk that the needs and wants of the actors with greater negotiating power will prevail. Such a result may not necessarily favour a healthy and productive work environment. By contrast, if the needs of employers and employees, but also of society in general, are taken into consideration in the various areas of possible intervention – from legislation and regulation to day-to-day practice – it is more likely that the future of telework and hybrid work will contribute to sustainable work, better individual and collective performance, and a healthier and more productive society with greater social cohesion [11, p. 36].

Even if organisations have flexible work policies, the organisational culture may still discourage employees from working remotely if physical presence is considered a sign of productivity [12, p. 1079] and if remote work is perceived as risky from the perspective of career advancement [13, p. 258]. Therefore, organisational culture significantly influences employees' willingness to telework. Specific cultural characteristics such as trust [14, p. 35], a culture that supports change and innovation [15, p. 1482] and a culture that recognises the legitimacy of remote work [16, p. 98] have been identified as important cultural characteristics supporting the adoption of telework. Telework also requires additional effort from management to establish and maintain social ties within the team and the willingness and skills to engage in the remote monitoring, mentoring, and managing of employees [17, p. 113].

Conclusions. International labour standards are given special attention in the legal doctrine, which has not yet reached a consensus on the understanding of the essence of this legal concept. The points of view presented in the legal literature allow for the formation of three main approaches, by which international labour standards are defined as: rules, orienting standards, norms

in the field of labour, enshrined in international legal acts; a set of sources of international legal regulation of labour; the minimum level of labour rights guaranteed by the state in the performance of its international obligations.

It is necessary to consider international labour standards in a broad sense as standards that are expressed not only in ILO conventions and recommendations, but also in other international legal instruments.

Finally it is important to mention that the Ukrainian social partners should be able to promote the digital labour right – “right to disconnect” that would make it possible to counter the deleterious effects of digital technologies (e.g. blurred work-life boundaries) and the organisational changes related to hybrid work. Generally speaking, the challenge of combining flexibility and safety penetrates collective bargaining systems, and related balancing efforts have increasingly often unraveled to the benefit of flexibility. Ensuring fairness in the workplace is vital.

Bibliography

1. ILO. The Impact of International Labour Conventions and Recommendations. Geneva, 1976. P. 13–14.
2. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 1667-IX. Офіційний вісник України. № 65, Ст. 4103.
3. World Employment and Social Outlook: Trends 2024. International Labour Office. Geneva: ILO, 2024. 116 p.
4. The laws around hybrid working explained. URL: <https://employmentlawservices.com/the-laws-around-hybrid-working-explained/>
5. Deloitte (2022). Arbeit im Wandel: Hybrid Work, Workation und das Büro der Zukunft. URL: https://ao_psy.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_ao_psy/files/Flexible_Working_Studie_2022.
6. Deloitte (2022). From Great Resignation to Great Reimagination. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/gx-the-great-reimaginationreport>.
7. What is hybrid work? URL: <https://www.webex.com/what-is-hybrid-work.html>
8. Ugiect-CGT. Enquête tñlñtravail 2021. Montreuil. 2021.
9. GSEE (Greek General Confederation of Labour) (2021). Labour market sentiment indicator. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/66c5ac2c-en/1/3/2/19/index.html?itemId=/content/publication/66c5ac2c-en&csp_=9b4ecb1aafc11518f34da944ee244a5b&itemIGO=oecd&itemContentType=book
10. SEV (Hellenic Federation of Enterprises) Telework in Greece during the Covid-19 pandemic: A preliminary review of evidence, Athens. 2020.
11. The future of telework and hybrid work. Publications Office of the European Union, 2023, Luxembourg. 60 p.
12. Gonsalves L. From facetime to flex time: The role of physical space in worker temporal flexibility. *Administrative Science Quarterly*. 2020. Vol. 65. № 4, PP. 1058–1091.
13. Mello J.A. Managing telework programs effectively. *Employee Responsibilities and Rights Journal*. 2007. Vol. 19, № 4. PP. 247–261.
14. Offstein E.H., Morwick J.M., and Koskinen L. Making telework work: Leading people and leveraging technology for competitive advantage. *Strategic HR Review*. 2010. Vol. 9. № 2. PP. 32–37.
15. Pñrez M.P., Sñchez A.M., de Luis Carnicer P., Jimñez M.J. The differences of firm resources and the adoption of teleworking. *Technovation*. 2005. Vol. 25, № 12, PP. 1476–1483.
16. Greer T.W., Payne S.C. Overcoming telework challenges: Outcomes of successful telework strategies. *The Psychologist-Manager Journal*. 2014. Vol. 17, № 2, PP. 87–111.
17. Kurland N.B., Cooper C.D. Manager control and employee isolation in telecommuting environments. *The Journal of High Technology Management Research*. 2002. Vol. 13. № 1. PP. 107–126.

Summary

Lagutina I. V. International labour standards and digital transformation of labour relations. – Article.

The article examines that the ILO addresses digitalisation through a wide range of topics including digital labour platforms, digital skills knowledge, employability, artificial intelligence, automation and data governance – and more broadly, the future of work.

The impact of digitalisation on society and the world of work is growing and will only become more pervasive. But the transformation is a multifaceted one. We are simultaneously witnessing the emergence of new business models, such as platform and gig work, and the expansion of digital marketplaces and service providers with extraordinary market power (such as Amazon). Both evolutions entail profound changes to certain industries and to labour relations. At the same time, the introduction of AI in the workplace presents new issues with regards to surveillance and health and safety.

Remote work refers to any type of work arrangement where workers work remotely, away from the employer's premises (or a fixed location), using information and communications technologies (e.g. networks, laptops, mobile phones and the Internet).

Telework is a subcategory of remote work when remote work involving ICT is performed from home (or more rarely in out-of-the-home-based office spaces dedicated to teleworking). It includes, by definition, only work that entails a formal relationship between an employer and an employee.

Hybrid work is a combination of telework and work at the employer's premises. In this form of work, an employee may work both from the office and from home (or from an out-of-the-home-based office space dedicated to telework or another location such as a café, means of transport, etc.). In practice, hybrid work is mainly performed both from home (telework) and at the employer's premises. The weekly distribution of the teleworking and on-site work periods varies widely (e.g. one, two or more days of telework per week). As teleworkers, hybrid workers use digital technologies and an Internet connection for work "always" or "almost all of the time, whichever the location of work.

Digitalisation has accelerated changes in the distribution of bargaining power, leading to the emergence of enterprises with very strong market power. Representatives from the trade union world and experts in the field will explain the various challenges and opportunities for collective bargaining in this new world.

Indeed, the stakes are high. If ILO constituents consent, a future instrument can break new ground, amongst other things, by extending certain protections, like maximum working hours, to all platform workers regardless of employment status, or by giving concrete shape to self-employed workers' collective rights in the platform economy. The boundaries that are shifted in this regard could serve as a precedent in future decades.

Key words: decent work, digital technologies, labour market, labour rights, human resources.

Анотація

Лягутіна І. В. Міжнародні трудові стандарти та цифрова трансформація трудових відносин. – Стаття.

У статті досліджується, що МОП розглядає цифровізацію через широкий спектр тем, включаючи цифрові платформи праці, знання цифрових навичок, можливості працевлаштування, штучний інтелект, автоматизацію та управління даними – і ширше, майбутнє праці.

Вплив цифровізації на суспільство та сферу праці зростає та ставатиме все більш поширеним. Але трансформація багатогранна. Ми одночасно є свідками появи нових бізнес-моделей, таких як платформи та концерти, а також розширення цифрових ринків і постачальників послуг із надзвичайною ринковою владою (таких як Amazon). Обидві еволюції спричиняють глибокі зміни в певних галузях промисловості та трудових відносинах. Водночас запровадження штучного інтелекту на робочому місці створює нові проблеми щодо нагляду, здоров'я та безпеки.

Віддалена робота стосується будь-якого типу робочої організації, коли працівники працюють віддалено, поза межами приміщення роботодавця (або фіксованого місця), використовуючи інформаційні та комунікаційні технології (наприклад, мережі, ноутбуки, мобільні телефони та Інтернет).

Дистанційна робота – це підкатегорія віддаленої роботи, коли віддалена робота із застосуванням ІКТ виконується з дому (або рідше в офісних приміщеннях поза домом, призначених для дистанційної роботи). Він включає, за визначенням, лише роботу, яка передбачає офіційні відносини між роботодавцем і працівником.

Гібридна робота – це поєднання дистанційної роботи та роботи на території роботодавця. У цій формі роботи працівник може працювати як з офісу, так і з дому (або з офісного приміщення поза домом, призначеного для дистанційної роботи, або з іншого місця, наприклад кафе, транспортного засобу тощо). На практиці гібридна робота в основному виконується як вдома (дистанційна робота), так і на території роботодавця. Тижневий розподіл періодів дистанційної роботи та роботи на місці значно змінюється (наприклад, один, два або більше днів дистанційної роботи на тиждень). Будучи дистанційними працівниками, гібридні працівники використовують цифрові технології та підключення до Інтернету для роботи «завжди» або «майже весь час, незалежно від місця роботи».

Цифровізація прискорила зміни в розподілі переговорної сили, що призвело до появи підприємств з дуже сильною ринковою владою. Представники профспілкового світу та експерти в цій галузі зазначають різноманітні проблеми та можливості для ведення колективних переговорів у цьому новому світі.

Дійсно, ставки високі. Якщо трьохсторонні учасники МОП досягають згоди, майбутній документ може відкрити новий шлях, серед іншого, розширивши певний захист, як-от максимальну тривалість робочого часу, на всіх працівників платформи, незалежно від статусу зайнятості, або надавши конкретної форми колективним правам самозайнятих працівників у економіці платформи. Межі, які порушуються в цьому відношенні, можуть стати прецедентом у наступні десятиліття.

Ключові слова: гідна праця, цифрові технології, ринок праці, трудові права, людські ресурси.

УДК 321.01;340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v34.2024.9>*І. Й. Магновський*

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Виходячи з реалій сучасності, враховуючи стрімке поширення різного виду інформації у межах планетарного масштабу, вплив у тій чи іншій мірі глобалізації як одного із ключових факторів сьогодення на розвиток суспільно-політичних, соціально-економічних, національно-культурних, правових відносин у процесі державотворення як такого, хочимо ми цього чи ні, є неминучим. Наразі нині осмислення ролі, особливостей та значення глобалізації, з урахуванням позитивних та негативних чинників даного процесу, заслуговує на особливу увагу у розбудові власних національних держав, подолання кризових явищ, вирішення загальнолюдських проблем, належне дотримання прав і свобод людини, участь у формуванні міжнародного безпекового сектору тощо.

Тому важливість і доцільність даного дослідження викликана теперішністю й актуалізує дану проблематику та потребує відповідних напрацювань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі результати досліджень указаної тематики відобразили у своїх працях такі вітчизняні вчені: А. І. Балаклицький, Я. О. Бариська, Ю. П. Битяк, Р. В. Войтович, О. Г. Данильян, С. В. Джолос, В. В. Дудченко, В. С. Журавський, В. В. Завальнюк, С. В. Кухтик, І. А. Куян, В. В. Лемак, О. О. Нігреева, Ю. М. Оборотов, Н. М. Оніщенко, Н. Пархоменко, В. М. Співак, С. Г. Стеценко, Л. Г. Удовика, М. Г. Хаустова, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко та інші, творчі доробки котрих містять корисний за обсягом фактичний матеріал і сприяють до новітніх наукових розвідок щодо вирішення загально-правових проблем державотворення у контексті глобалізаційних процесів.

Формулювання цілей. Метою даної статті є висвітлення у теоретико-правовому аспекті особливостей сутності глобалізації як складової сучасного державотворення.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі відзначають, що актуальність проблематики розвитку сучасної держави пов'язана зі змінами, що відбуваються у національній державі в епоху глобалізації та пов'язані, серед іншого, з інформатизацією та індивідуалізацією суспільства. Зокрема, це питання прозорості державних кордонів, фінансових контрак-

тів, розвитку електронної торгівлі, використання мережевих комунікацій в організації та діяльності держави тощо [1, с. 361].

Натомість у сучасній юридичній літературі, поняттю глобалізації відповідає безліч різних, інколи суперечливих явищ, процесів, тенденцій, що різною мірою поширюються у глобальних масштабах. Звідси – різноманіття інтерпретацій та відповідних наукових поглядів на це поняття. Така розмаїтість наукових підходів пояснюється, з одного боку, складністю й специфікою феномена глобалізації, а з іншого боку – усе різноманіття термінології, що використовуються, є проявом не лише наукових цілей, а виражає, по суті, авторське відношення до цього процесу [2, с. 59].

Відтак широке осмислення глобалізації відображене у дослідженні М. Г. Хаустової, під якою розуміється системна, багатоаспектна і різноманітна інтеграція різних існуючих у світі державно-правових, економіко-фінансових та суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-політичних матеріальних й інших цінностей, різноманітних відносин; безперервний об'єктивно існуючий загальносвітовий процес, який охоплює усі без винятку сфери суспільного життя, всі процеси та явища, що відбуваються у світі, обумовлює виникнення взаємозв'язків та взаємозалежності між суб'єктами глобалізації, сприяє уніфікації регулювання таких взаємовідносин і може мати як позитивні, так і негативні наслідки [3, с. 117–118].

Своєю чергою С. Шергін указує на глобалізацію як об'єктивний процес створення цілісної глобальної економіки, міжнародно-політичного оформлення цієї цілісності та прагнення транснаціональних еліт скористатися її можливостями для налагодження системи глобального управління й контролю. Глобалізація як комплексне геополітичне, економічне та соціокультурне явище впливає на всі сторони життєдіяльності та функціонування залучених до цього процесу суспільних і політичних систем [4, с. 31].

Зарубіжні дослідники наголошують, що глобалізація у широкому розумінні пов'язується із розвитком насамперед економічної та політичної взаємозалежності країн і регіонів світу, на рівні якої стає можливою і необхідною постановка питання про створення єдиних світових нормативно-правових стандартів та органів соціально-економічного й політичного управління; із глобальною взаємозалежністю держав, економік, культур [5, с. 4].

Л. Г. Удовика відзначає об'єктивну та суб'єктивну сторону глобалізації, де об'єктивна викликана економічними, культурними й іншими об'єктивними чинниками сучасної дійсності та відображає відповідні процеси довгострокового характеру, які в підсумку ведуть до становлення глобальної системи людського суспільства й розвитку різноманітних підсистем, що забезпечують його життєдіяльність та функціонування (наука, освіта, політика тощо). При цьому глобалізація як об'єктивний процес, як потреба людського співтовариства в єднанні, як тенденція всесвітнього розвитку сучасності, продукт глобальної інформатизації та зміни ролі фінансів, визначається не лише позитивними здобутками, а й процесами, які мають негативні наслідки: екологічними проблемами, стрімким зростанням населення планети, нерівномірним розподілом ресурсів та ін. Суб'єктивний

аспект глобалізації, навпаки, відображає прагнення окремих учасників світової економіки і політики використати об'єктивні глобалізаційні процеси та їх наслідки у власних інтересах, спрямувати їх у бажаному для себе напрямі. Суб'єктивна глобалізація виражає ідеологію ринку, зміст і правила якої нав'язують Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк, промислово розвинені держави, олігархічні клани тощо [2, с. 63].

У цьому аспекті С. Г. Стеценко та Л. О. Васечко позначають той факт, що глобалізаційні процеси на сьогодні значно відрізняються від подібних процесів, які відбувалися, скажімо, століття тому – темпи життя пришвидшилися, обмін інформацією у різних куточках світу відбувається майже миттєво – відповідно більш інтенсивними стали і процеси глобалізації [6, с. 9]. А також вони зауважують, що глобалізацію неможливо перервати, наприклад, шляхом відігравання менш значної ролі в цьому процесі або навіть повної ізоляції. Участь у глобалізаційних процесах кожного суб'єкта може бути різною – активною (безпосередній вплив на розвиток глобалізації), пасивною (не вживати будь-яких особливих заходів, проте приєднуватися до цих процесів) або активно протидіяти подальшому розвитку глобалізації, зокрема, шляхом мінімальної участі у світових відносинах та процесах або власної міжнародної ізоляції. Однак, як акцентують дослідники, якою б не була участь та ставлення окремих суб'єктів глобалізації, у тому числі держав до цього явища, цей загальносвітовий процес від того не припиниться, а може бути лише призупинений в окремо взятій державі. Припинення ж глобалізації можливе лише у разі створення єдиної світової держави або шляхом знищення всіх можливих зв'язків між суб'єктами глобалізації, що, принаймні, на сьогодні є неможливим [6, с. 19–20].

Відтак ознакою глобалізації є її неперервність, яка означає, що жодна держава світу не може бути повністю ізольована від наслідків процесу глобалізації [7, с. 43].

У зв'язку із цим, глобалізація у найбільш загальному значенні – це сукупність процесів, які призводять до формування єдиного, цілісного та універсального соціуму, в основу якого закладені зміни економічних, географічних та соціально-культурних чинників, що призводять до глобального розширення сучасної світової системи [8, с. 140]. Звісно, у цьому контексті не можливо оминати і сучасні тенденції поглиблення та поширення правових факторів задля унормування даних процесів.

Із цього приводу потребує виокремлення правова глобалізація, котра, за визначенням українських науковців, являє собою безперервний, об'єктивно існуючий, загальносвітовий процес, який поширюється на правовідносини у всіх без винятку сферах суспільного життя, що мають світове значення, обумовлює виникнення взаємозв'язків та взаємозалежності між суб'єктами таких правовідносин, сприяє уніфікації, стандартизації норм права, а також створенню єдиного правового простору, де сутністю правової глобалізації є максимальне наближення законодавства окремих країн у сфері регулювання найважливіших світових суспільних відносин до єдиного стандарту, до уніфікації [6, с. 22–24].

А. І. Балаклицький зазначає, що особлива значущість сучасної правової (юридичної) глобалізації обумовлюється багатьма об'єктивними чин-

никами, серед яких, насамперед, виділяє універсальний, всезагальний та загальнообов'язковий характер права як особливого соціального регулятора, котрий забезпечує необхідний нормативно-організуючий вплив на суспільство. Ураховуючи вказані чинники, констатує, що правова глобалізація у тій чи іншій мірі охоплює собою практично всі правові галузі та інститути на національному і міжнародному рівнях [9, с. 48].

Зі свого боку П. В. Мироненко зауважує, що глобалізація перевіряє на міцність державні інститути кожної країни, будучи своєрідним «випробувачем» адаптаційних можливостей конкретної модифікації певної форми державного правління до викликів часу. Глобалізація як мега-тенденція сучасного державно-правового розвитку показує, наскільки кожна конкретна держава з її особливою моделлю форми правління у змозі сформулювати й сприяти розвитку якісно нових політичних, соціальних, економічних інститутів [10, с. 30–31].

Щодо цього В. В. Лемак, Я. О. Бариська та С. О. Болдіжар вважають, що належна доктринальна оцінка форми державного правління в умовах глобалізації повинна включати в себе такі елементи: 1) спосіб створення конституційного правопорядку, на підставі якого функціонує феномен форми правління; 2) участь «народу» в наданні повноважень органам публічної влади; 3) спосіб прийняття рішень стосовно делегування частини суверенних прав держав на наднаціональний рівень; 4) механізм взаємодії владних інститутів в межах різних правопорядків; 5) роль судової влади для забезпечення дієвості моделі відносин суб'єктів верховної влади [11, с. 190–194].

Зважаючи на вплив глобалізації і на форму державного устрою, як складову форми держави, Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний відзначають, що його зміст складають чотири складові: 1) територіальна організація населення; 2) розподіл держави на основні складові; 3) правове положення територіальних складових держави; 4) принципи побудови взаємовідносин центра та регіонів [12, с. 135].

Попри всю специфіку окремих форм державного устрою, В. Л. Толстенко виокремлює певні універсальні тенденції деконцентрації (передача повноважень центральних органів держави місцевим органам держави на більш низький рівень), децентралізації (делегування повноважень державних органів органам місцевого самоврядування) та деволуції (масштабний перерозподіл повноважень зі зміною статусу територіальних одиниць або утворення особливих територій), які даються взяти у глобалізованому світі, коли зростання рівня складності організації і функціонування державного організму зумовлює потребу пошуку нових форм організації публічної влади в частині співвідношення повноважень центральних та місцевих органів державної влади, а також кореляції процесів державного управління та місцевої (локальної) самоорганізації [13, с. 94–95].

Оскільки у сучасній науковій літературі відзначається, що в умовах глобалізації надзвичайно популярними стають і набувають значного поширення ідеї демократизації та верховенства права, утім нерідко за демократичними гаслами криються приховані політичні, економічні та інші інтереси

певної держави чи групи держав, проте світова і передусім європейська та американська практика їх сучасного розвитку в умовах глобалізації свідчить про розповсюдження демократії у світі [14, с. 82].

З огляду на зазначене, Р. В. Войтович наголошує про формування глобальної демократії, коли окремі міжнародні спільноти чи організації намагаються впроваджувати свою систему цінностей демократичного розвитку, засобом реалізації яких виступає технологія колективного прийняття рішень, яка зорієнтована на реалізацію спільних інтересів у межах всієї спільноти і являє собою політику функціонування глобального відкритого суспільства [15, с. 115].

Як наголошує А. І. Балаклицький, глобалізація лише тоді матиме корисний ефект для людської спільноти, коли вона буде відбуватися у чітко визначеному правовому руслі з урахуванням історично обумовлених закономірностей розвитку певного суспільства, виключаючи при цьому будь-яке суб'єктивне втручання певних найбільш розвинених та могутніх держав або наднаціональних структур у реалізацію цього процесу [16, с. 9–12]. І чим більший рівень соціально-економічного та політичного розвитку національної держави, зауважує дослідник, тим більше відповідні національні держави можуть певним чином впливати на процеси глобалізації, спрямовуючи їх у певний напрям, що найбільше відповідає їх національним інтересам, а також дієво відстоювати власну автономію у прийнятті конкретних внутрішніх, а також міжнародних або міждержавних рішень [17, с. 84–91].

У теперішній час, як зазначає В. М. Співак, помітною є тенденція до об'єднання держав. Такі об'єднання існують на всіх континентах, а в окремих випадках простежується тенденція переростання їх у політичні союзи. Глобалізаційні процеси призводять до того, що держава змушена поступитися своїми повноваженнями наднаціональним інститутам – міждержавним та міжнародним організаціям [18, с. 155]. При цьому науковець стверджує, що на сьогодні передчасно говорити про суттєве юридичне обмеження державного суверенітету в майбутньому чи його поступове зникнення взагалі внаслідок глобалізаційних процесів. Аргументом на користь цього факту є, зокрема те, що будь-яка держава незалежно від рівня свого економічного розвитку має суверенітет нарівні з іншими державами, і це є результат багатовікової історії, а не продукт міжнародного права чи його окремих суб'єктів. Таким чином, національна держава і надалі зберігатиме центральні позиції і переваги у вирішенні таких внутрішньодержавних завдань як: а) надання соціальних послуг; б) забезпечення внутрішнього порядку й обороноздатності; в) регулювання ринку; г) підтримка транспортної інфраструктури; д) регулювання процесу міграції; е) вирішення внутрішніх етнічних проблем; є) контроль над видобутком природних ресурсів тощо [18, с. 168].

Разом із тим, указує О. О. Нігреєва, в умовах глобальних змін, яких зазнає сучасний міжнародний правопорядок, визначення сутності та змісту суверенітету, а також пошук відповідей на питання щодо можливості його обмеження та передачі іншим суб'єктам міжнародної системи, є вкрай важливим [19, с. 378].

На думку Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка, вступ певної держави до міжнародної організації або до організації наддержавного характеру, підписання міжнародного договору щодо членства в такій організації, не веде до автоматичного обмеження державного суверенітету, оскільки держави є суверенними і самі за своєю волею вступають у міжнародні організації, свідомо і добровільно передаючи їм на період дії міжнародного договору право реалізації частини своїх функцій і прав, а точніше – залучаючи їх до спільної реалізації таких функцій. При цьому держави самостійно розробляють та укладають між собою такі договори, а тому їх підписання або приєднання до них юридично не призводить до позбавлення держави переданих за договором прав реалізації окремих суверенних повноважень. Таку передачу власного права здійснення функцій і компетенції слід вважати одним із способів реалізації державою своїх суверенних прав у формі добровільного самообмеження своєї юрисдикції [20, с. 131–132].

До того ж, статтею 54 Віденської конвенції про право міжнародних договорів передбачено суверенне право держав одностороннього виходу (денонсації) з міжнародного договору, що реалізується відповідно до визначеної процедури. Правомірність денонсації базується на тому, що право на неї має бути передбачено в самому договорі або в угоді, що додається до нього [21].

Щодо цього, О. Г. Данильян та С. В. Джолос підкреслюють, що передача державою деяких своїх функцій і суверенних прав наднаціональним об'єднанням і структурам означає не обмеження їх суверенітету, а тільки одну із форм здійснення ними своїх повноважень у рамках правової концепції державного суверенітету. При цьому така передача частини суверенних прав означає, що ці об'єднання, у свою чергу, приймають на себе певні зобов'язання по відношенню до відповідної держави. Отже, йдеться не про ліквідацію державного суверенітету, а про взаємозалежність, взаємовплив суверенітету держав і повноважень наднаціональних (наддержавних) об'єднань та організацій [22, с. 13–14; 23, с. 54–56].

Водночас, як зауважують І. А. Куян, Б. Б. Глотов та Л. О. Калинюк, зміст державного суверенітету завдяки процесам глобалізації суттєво збагачується та оновлюється. За будь-яких умов суверенітет держави залишається тим засобом, що утримує баланс інтересів індивідуального і колективного, публічного і приватного як на рівні національної держави, так і в царині міжнародних відносин [24, с. 555; 25, с. 13].

Ба більше, жодна глобальна система не буде життєздатною, акцентують Б. Б. Глотов, Л. О. Калитюк та О. О. Джураєва, якщо не буде відкритою національним інтересам, не буде побудована на взаємодії національних держав, оскільки сам національний інтерес не є чимось чужорідним глобальному, а є синтезом внутрішніх та зовнішніх чинників. В основі глобальної відповідальності суб'єктів міжнародних відносин – врахування і реалізація національних інтересів. Глобалізація і національні інтереси держав та їх суверенітет – не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі структурні елементи глобального міжнародного порядку. Зміцнення позицій держави в системі міжнародних відносин є неминучим, оскільки і в умовах високорозвиненого громадянського суспільства її існування є необхідним [25, с. 72; 26, с. 27–28].

Стосовно правових систем, Л. Г. Удовика слушно вказує не тільки на їх зміну під впливом глобалізації, а також зазнають змін і форми їхньої взаємодії між собою та з іншими соціальними системами, що орієнтує їх теоретичне осмислення на визначення фундаментальних трансформацій сучасних правових систем на засадах нових методологічних підходів, репрезентованих постнекласичною раціональністю, постмодернізмом, плюралістичним праворозумінням [27, с. 57].

Серед трьох основних форм взаємодії правових систем в умовах глобалізації: конвергенція, асиміляція та інтеграція, за переконанням більшості вітчизняних та зарубіжних вчених найбільш значущою формою такої взаємодії є саме їх конвергенція, тобто процес наближення усіх структурних елементів правових систем до одного уніфікованого виду [28, с. 124–126; 29, с. 78].

С. Г. Стеценко та Л. О. Васечко до основних напрямів конвергенції правових систем відносять такі: 1) наближення правових систем «перехідного типу» до найбільш поширеного типу правових систем – романо-германського; 2) зближення джерельної бази права у правових системах різних типів – підвищення ролі нормативно-правового акта у країнах з англосаксонською системою права і, навпаки – визнання судового прецеденту як джерела права у державах, що належать до романо-германської правової сім'ї; 3) вплив наддержавних правових систем на національні правові системи; 4) уніфікація правового регулювання певного кола суспільних відносин, насамперед запровадження єдиних стандартів щодо забезпечення прав і свобод людини [6, с. 88–89].

І дійсно, на теперішній час, із впевненістю констатує А. І. Балаклицький, доречно вести мову насамперед про конвергенцію національних правових систем на основі апробованих життєм принципів та норм, які сприймаються відповідними суб'єктами не як нав'язані ззовні, а як вільно обрані ними самими. Це, в свою чергу, означає, що тенденція зближення правових систем між собою в умовах глобалізації повинна мати поступовий, еволюційний характер, що дозволить зберегти, принаймні, певну автономність та своєрідність кожної національної правової системи. У жодному разі зазначений процес не має зводитися до примусового імпорту відповідних правових стандартів однієї держави в інші [30, с. 13–18].

Унаслідок цього В. М. Співак зазначає, що під впливом глобалізації змінюється не лише сутність права, його зміст і призначення, а й процес правотворчості, джерела права, правова культура, правосвідомість, правозастосування тощо. Адже право стало виразником не лише класових, а й інших, загальнолюдських інтересів. Національна складова у внутрішньодержавному праві поступово витісняється глобальною складовою. Відповідно внутрішньодержавні правові стандарти, які визначають формально-юридичний та інший зміст національного права, в силу розвитку інтеграційних процесів поступово витісняються наддержавними, глобальними стандартами. Зокрема, у зв'язку із утворенням та поширенням ЄС збагатилися різновиди джерел регіонального права: значного поширення у різних галузях права набуває договір як джерело права [18, с. 192].

У даному ракурсі, виходячи з українських реалій, Конституцією України як Основного Закону держави, передбачено, що: з одного боку, зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18); а з іншого, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9) [31]. Варто додати, що з урахуванням загального правила, якщо нормами міжнародного договору, ратифікованого Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, котрі передбачені національним законодавством, то застосовуються правила міжнародного договору.

До речі у науковій літературі вказується, що зростання даної тенденції – розвиток національних правових систем в умовах глобалізації, – зовсім не є стихійним чи випадковим, а зумовлений процесом історичної еволюції та пошуку найоптимальніших державно-правових форм організації суспільного життя. Одночасно поява та еволюція зазначеної тенденції зумовлені цілеспрямованим пошуком найадекватніших і найефективніших засобів регулювання суспільних відносин, які виникають на відповідному етапі розвитку держави і суспільства [18, с. 194].

Висновки. Отже, глобалізація, включаючи всю складність, багатоаспектність та багаторівневість, є об'єктивно-суб'єктивним процесом даного феномену, що вирізняється за своєю природою універсальним характером, стрімко долає міждержавні кордони й проникає у всі сфери суспільного життя та накладає так чи інакше відбиток на розвиток державотворення. Таким чином, в умовах глобалізації окреслення перспектив та визначення шляхів державно-правового розвитку будь-якого соціуму потребує розуміння і виділення основних чинників указанного процесу задля їх ефективного впровадження у стале піднесення країн, зумовлюючи та спонукаючи, тим самим, необхідність об'єднання спільних зусиль національних держав на подолання негативних явищ світового масштабу, уникаючи при цьому неприйнятних аспектів для власного державотворення.

Література

1. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2015. 488 с.
2. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: монографія. Харків: Право, 2011. 552 с.
3. Хаустова М. Г. Феномен глобалізації, різноаспектність визначення. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*: зб. наук. статей за матеріалами наук. конф. (м. Харків, 24 трав. 2016 р.) / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, В. І. Самощенко та ін. Харків: Право, 2016. С. 110–119.
4. Шергін С. Сучасний вимір глобалізації: концепції і реальність. *Світогляд*. 2008. № 4. С. 26–33.
5. Featherstone M. *Global Culture: An Introduction*. Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity / ed. by M. Featherstone. London: Sage, 1990. P. 1–15.
6. Стеценко С. Г., Васечко Л. О. Глобалізація та право: національний вимір: монографія. Київ: Атіка, 2011. 132 с.
7. *Globalization, Growth and Poverty: Building an Inclusive World Economy* / ed. by P. Collier, D. Dollar. New-York: World Bank Publications; Oxford University Press, 2002. 174 p.

8. Сунегін С. О. Глобалізація. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 140.
9. Балаклицький А. І. Еволюція основних ознак держави в умовах глобалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 221 с.
10. Мироненко П. В. Форма правління: політичні трансформації на зламі століть: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 220 с.
11. Лемак В., Бариська Я., Болдіжар С. Вплив глобалізації на форму правління сучасної держави: до питання коригування обсягу поняття. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 188–195.
12. Теорія держави та права: підручник / Є. О. Гада, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: ФОРМ О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.
13. Толстенко В. Л. Форма державного устрою як складова поняття форми держави: до методології дослідження. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 2 (41). С. 91–97.
14. Кухтик С. В. Трансформація держави під впливом глобалізації (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 199 с.
15. Войтович Р. В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз): монографія / за ред. В. М. Князева. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. 680 с.
16. Балаклицький А. І. Еволюція державної влади та її апарату в контексті сучасних глобалізаційних процесів: загальнотеоретичний аспект: Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 жовт. 2015 р.). Харків: Асоціація аспірантів-юристів, 2015. С. 9–12.
17. Балаклицький А. І. Держава в умовах глобалізації: контекст трансформації. *Альманах права*. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини. 2020. Вип. 11. С. 84–91.
18. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: монографія. Київ: Логос, 2011. 416 с.
19. Нігреева О. О. Суверенітет як обов'язок: нове розуміння концепту. *Альманах права*. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. 2012. Вип. 3. С. 378–382.
20. Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми: монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Харків: Право, 2010. 272 с.
21. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text
22. Данильян О. Г. Деякі проблеми державного суверенітету в умовах глобалізації та формування наднаціональних організацій. *Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 берез. 2009 р.) / редкол. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. Харків: Видавель ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. С. 12–14.
23. Джолос С. В. Проблема державного суверенітету в умовах глобалізації: загальнотеоретичний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 56–54.
24. Куян І. А. Суверенітет: проблеми теорії і практики: конституційно-правовий аспект: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 560 с.
25. Готов Б., Калитюк Л. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: український контекст. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 4 (15). С. 6–14.
26. Джураєва О. О. Теоретико-правовий аспект суверенітету сучасної держави. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: «Юридичні науки». 2015. Вип. 2. Т. 1. С. 25–28.
27. Удовика Л. Г. Правова система України: глобалізаційні трансформації: монографія. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2014. 320 с.
28. Волошенюк О. В. Процеси конвергенції в сучасних правових системах. *Форум права*. 2009. № 3. С. 123–128.
29. Журавський В. С., Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / за заг. ред. В. С. Журавського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 296 с.
30. Балаклицький А. І. Правова система держави в умовах глобалізації: особливості розвитку в контексті сучасних реалій. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2019. № 2. С. 13–18.
31. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

Анотація

Магновський І. Й. Глобалізація як складова сучасного державотворення: теоретико-правовий аспект. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню у теоретико-правовому аспекті осмислення сутності глобалізації у контексті сучасного державотворення. Акцентовано увагу на ролі, особливостях та значенні глобалізації, з урахуванням позитивних та негативних чинників даного процесу у розбудові власних національних держав. Відзначено різноманіття інтерпретацій та відповідних наукових поглядів стосовно поняття глобалізації, у зв'язку зі складністю й специфікою даного феномену. Зосереджено увагу на об'єктивну та суб'єктивну сторону глобалізації, де об'єктивна викликана економічними, культурними й іншими чинниками сучасної дійсності та відображає відповідні процеси довгострокового характеру, які в підсумку ведуть до становлення глобальної системи людського суспільства й розвитку різноманітних підсистем, що забезпечують його життєдіяльність та функціонування (наука, освіта, політика тощо); натомість суб'єктивний аспект глобалізації, навпаки, відображає прагнення окремих учасників світової економіки і політики використати об'єктивні глобалізаційні процеси та їх наслідки у власних інтересах, спрямувати їх у бажаному для себе напрямі. Указано таку важливу ознакою глобалізації як її безперервність, котра означає, що жодна держава світу не може бути повністю ізольована від наслідків процесу глобалізації. Підкреслюється особлива значущість сучасної правової (юридичної) глобалізації як особливого соціально-правового регулятора, котрий забезпечує необхідний нормативно-організуючий вплив на суспільство, де надзвичайно популярними стають і набувають значного поширення ідеї демократизації та верховенства права. Підсумовується, що глобалізація є складним, багатоаспектним та багаторівневим процесом, який вирізняється за своєю природою універсальним характером, стрімко долає міждержавні кордони й проникає у всі сфери суспільного життя та накладає відбиток на розвиток державотворення. Констатовано, що в умовах глобалізації окреслення перспектив та визначення шляхів державно-правового розвитку будь-якого соціуму потребує розуміння і виділення основних чинників указанного процесу задля їх ефективного впровадження у сталі піднесення країн, зумовлюючи та спонукаючи, тим самим, необхідність об'єднання спільних зусиль національних держав на подолання негативних явищ світового масштабу, уникаючи при цьому неприйнятних аспектів для власного державотворення.

Ключові слова: глобалізація, правова (юридична) глобалізація, державотворення, правова система, національна держава, міжнародний правопорядок.

Summary

Mahnovskyi I. Y. Globalization as a component of modern state formation: theoretical and legal aspect. – Article.

The article is devoted to the theoretical and legal aspect of understanding the essence of globalization in the context of modern state formation. Attention is focused on the role, features and significance of globalization, taking into account the positive and negative factors of this process in the development of one's own national states. The diversity of interpretations and corresponding scientific views regarding the concept of globalization, due to the complexity and specificity of this phenomenon, is noted. Attention is focused on the objective and subjective side of globalization, where the objective side is caused by economic, cultural and other factors of modern reality and reflects the corresponding processes of a long-term nature, which ultimately lead to the formation of a global system of human society and the development of various subsystems that provide its life activity and functioning (science, education, politics, etc.); instead, the subjective aspect of globalization, on the contrary, reflects the desire of individual participants of the world economy and politics to use the objective processes of globalization and their consequences in their own interests, to direct them in the desired direction. Such an important feature of globalization is indicated as its continuity, which means that no country in the world can be completely isolated from the consequences of the globalization process. The special significance of modern legal (legal) globalization as a special socio-legal regulator, which provides the necessary regulatory and organizing influence on society, where the ideas of democratization

and the rule of law are becoming extremely popular and widely spread, is emphasized. It is concluded that globalization is a complex, multi-faceted and multi-level process, which is distinguished by its universal nature, rapidly overcomes international borders and penetrates into all spheres of social life and leaves an imprint on the development of state formation. It has been established that in the conditions of globalization, outlining the prospects and determining the ways of state-legal development of any society requires an understanding and selection of the main factors of the specified process for their effective implementation in the sustainable rise of countries, thereby conditioning and encouraging the need to unite the joint efforts of national states to overcome negative phenomena of a global scale, while avoiding unacceptable aspects for their own state formation.

Key words: globalization, legal (legal) globalization, state formation, legal system, national state, international legal order.

УДК 342.511.1:342.36:342.382
DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v34.2024.10>

В. М. Мельник

ВІД «ЦЕЗАРЯ» ДО «ПОНТИФІКА»: СВИТОГЛЯД ЮЛІАНА ВІДСТУПНИКА ТА РИМСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Вступ. Син Юлія Констанція та Василини на ім'я Флавій Клавдій Юліан (*Flavius Claudius Iulianus*) народився в 331 р. у Новому Римі (Константинополі) [1, pp. 21–22]¹. Він став першим римським імператором, народженим у столиці, побудованій Святим Константином I [1, p. 22]. Отже, майбутній «Відступник» (грецькою: «Апостат») виявився ще й провісником абсолютно нового часу, нової доби – константинопольського місцеперебування імператорів-домінусів. У цьому контексті, Юліан Апостат, звичайно ж, окреслив початковий «*топос*» східноримських (тобто «візантійських») правителів («августів» у публічно-правовій термінології) наступних одинадцяти століть [2]².

У маленькому віці Юліан встиг побачити константинопольську різанину 337 р., коли прихильники вінценосних братів Констанція II, Константина II і Константа знищили велику кількість його родичів [3, Julianus. Epist. Athen. 273 B]. Серед загиблих виявився і єдинокровний брат Святого імператора Константина I, батько Юліана – Юлій Констанцій [4, Libanius. Or. XVIII. 31]. З подальших виступів і праць Юліана стає ясно, що, незважаючи на юний вік, імператор добре запам'ятав драматичні події 337 року [3, Julianus. Epist. Athen. 270 D, 273 B]. Зрештою, значну частину життя Юліан Апостат присвятив якраз підготовці помсти учасникам і всім опосередковано причетним до тієї розправи.

Як і більшості сучасників, Юліану Відступнику було дуже важко зрозуміти та прийняти мотивацію Констанція II Аріанина (337–361). Головне – Юліан не розумів, навіщо йому самому та братові Галлу зберегли життя. Хоча Галла і стратили в 354 р. «за надмірну жорстокість стосовно підданих і підготовку узурпації» [5, Amm. Marc. XIV. 11. 23], але впродовж 351–354 pp. Галл усе-таки вважався імператором-цезарем [6, Φιλοστόργιος,

¹ Роки життя Юліана: 361–363. Загинув у бою під час перського походу в червні 363 р.

² Східна Римська імперія проіснувала до 29 травня 1453 року, коли Константинополь впав під османськими ударами.

IV. 1)³. Цей політичний крок августа Констанція досить важко пов'язати зі стереотипом його майже девіантної ненависті щодо родичів Святого Константина, приписаним Констанцію вже під час правління Юліана [7]. Всупереч усталеним міркуванням, Констанцій навіть видав за Галла власну сестру Константину (351). Саме її згубний вплив врешті-решт згубив політичну кар'єру та життя Галла, якщо довіряти хроністу Амміану Марцелліну [5, *Amm. Marc. XIV. 1. 2*].

Так чи інакше, Констанцій II, Константин II і Констант у 337 році зберегли життя Галлу та Юліану, що автоматично зафіксувало останніх у переліку потенційних претендентів на престол [8, р. 98]. Зрештою, під час управлінської кризи Констанцій II звернувся саме до Галла за підтримкою, надав йому титул «другої людини» Імперії та руку власної сестри [9, *Theoph. AM5842*]. Складно сперечатися з тим, що своїм політичним піднесенням Галл був зобов'язаний Констанцію II. Аналогічно Констанцій розраховував і на «подяку» брата Галла Юліана, оскільки, після смерті Галла, Апостав отримав (у 355 р.) той самий статус – «цезар-імператор» [5, *Amm. Marc. XV. 8*].

Виклад основного матеріалу. Світогляд Юліана. Вбивство батька Галла і Юліана – Юлія Констанція привело майбутніх співправителів до будинку аріанського єпископа Євсевія Нікомедійського [10, р. 44]. До речі, саме єпископ Євсевій охрестив і висповідав на смертному одрі імператора Константина I Великого (22 травня 337 року) [11, *Eusebius. Vita Constantini. IV, 64*]. Цей же Євсевій у перші роки нового імператорства очолив релігійно-політичну аріанську партію, котра гаряче підтримала претензії Констанція II на статус «єдиного августа-домінуса» [7]. Отже, Констанцію II не треба було шукати Галла та Юліана для того, щоб знищити їх. Правлячому імператору для цього було достатньо лише попросити свого головного прихильника Євсевія «видати» законній владі потенційних «ворожих» претендентів на трон.

Враховуючи тісне спілкування августа-імператора та аріанської придворної партії, роблю висновок: Констанцій II сам передав дітей свого дядька Юлія Констанція на виховання аріанському єпископу, який тоді очолював новоримську (константинопольську) кафедру. Про що це свідчить? Насамперед, про реальність змови Юлія Констанція та інших родичів у 337 р. супроти Константина I Великого [6, *Φιλοστόργιος, II. 47*]⁴. Можливо, Константин дізнався про цю змову перед смертю і все розповів

³ Система «тетрархії» («четверовладдя»), запроваджена в юридичній площині імператором Діоклетіаном (284–305), передбачала наступне: на чолі Римської імперії мали перебувати двоє верховних імператорів, яким мусили допомагати молодші за рангом співправителі. Кожен «верховний імператор» мав титул «августа», тоді як кожен «молодший співправитель» користувався званням «цезаря». Всі четверо вважалися законними «імператорами». Уже за часів Константина Святого (306–337) титул «августа» перейшов до рук єдиного правителя. Після його смерті, сини Константина теж вважалися рівними «августами», але згодом владу перейняв єдиний «верховний імператор» Констанцій II Аріанин (337–361). Практика ж призначення «цезарями» імператорських синів або молодших родичів збереглася. «Цезаріанство» виконувало функцію почесної відзнаки та свідчило про претензії її носія на імператорський трон у разі загибелі «августа».

⁴ Саме помстою за плановану змову Констанцій II пояснював репресії та різанину в Константинополі в 337 році.

своєму сповіднику – єпископу Євсевію. Останній же звернув увагу ново-спеченого верховного правителя Констанція II на потенційну загрозу інтересам «Династії» синів Константина. На мою думку, в такій інтерпретації приховане справжнє пояснення подій у Константинополі на початку літа 337 р. [4, Libanius. Or. XVIII. 31]. Я впевнений, що Констанція до рішучих заходів змусила не стільки вроджена кровожерність або патологічна ненависть стосовно членів родини, скільки передсмертне повідомлення про запланований батьком Галла і Юліана переворот [6, Φιλοστόριος, II. 16]. Таким чином, можна порівняно адекватно пояснити факт збереження життів Галлу та Юліану в той момент, коли всі інші потенційні претенденти на трон загинули. (Євсевій Нікомедійський міг порадити зберегти життя малолітнім, як «крок до прощення гріхів»).

Єпископ Євсевій робив усе, щоб надати Галлу та Юліану максимально аріанське виховання [5, *Antt. Magc.* XXII. 9. 4]. Однак, вже в ранньому віці Юліан (у більшій мірі ніж Галл) потрапив під вплив домашнього вчителя – євнуха Мардонія [12, pp. 15–16]. Він викладав дітям давньогрецьку мову, але, мабуть, вмонтував у свій «курс» також розповіді про міфологію, історію, філософію еллінів. Більшість хроністів і дослідників пов'язують яскравий панелліністичний світогляд Юліана Відступника з початковим впливом цього талановитого євнуха.

Цікаво, що Галла та Юліана часто перевозили з місця на місце. Основними «резиденціями» юнаків вважалися Константинополь і малоазійська Нікомедія. В останній, юний Юліан, не без сприяння Мардонія, зацікавився ораторською майстерністю ритора – знаменитого юриста Лібанія [4]. Слуги приносили промови Лібанія Юліану в сувоях. Він їх уважно вивчав, робив позначки, деякі навіть вивчав напам'ять. Під впливом Лібанія, Юліан і сам почав позиціонувати себе ритором – «майстром красномовства» [4, Libanius. Or. XVIII. 15].

Ритор Лібаній став фундаментом юліанового ідеалу освіченої людини. По-перше, Лібаній був одним із небагатьох філософів, юристів і риторів, хто відкрито виступав проти тотальної християнізації, здійсненої аріаніном Констанцієм. По-друге, сирієць Лібаній проповідував філософський синтез давньоримської республіканської етики та античної полісної філософії греків. Юліан, як і багато майбутніх християнських мислителів, почав спиратися на понятійно-категоріальний апарат Лібанія, його авторську філософську термінологію. По-третє, Юліана захоплювала ідеалізація Лібанієм постаті Александра Македонського⁵, котрий колись «завоював світ» [4].

Згідно зі вказівками аріанських кліриків, Юліану та Галлу заборонили спілкуватися з «язичницькими філософами» [3, Julianus. Epist. Athen. 271 C]. На Галла це справило неабияке враження. Під тиском Євсевія він врешті-решт став послідовником аріанського символу віри. Інформація про досить ревне виконання обов'язків і добре знання Святого Письма відіграла далеко не останню роль в призначенні Флавія Клавдія Галла «цезарем-імператором для Сходу» в 351–354 рр. [6, Φιλοστόριος, III. 27]. Що ж стосується Юліана, то він, протидіючи аріанському тиску, почав

⁵ Роки життя: 356–323 рр. до н. е.

комунікувати з філософами неоплатонічного спрямування. Спершу Юліан проголосив себе послідовником філософа Ямвліха (роки життя: 245–330). Перебуваючи в Ефесі та Пергамі, майбутній Апостат зблизився з філософом Едесієм Каппадокійським (роки життя: 280–355), а через нього і з мислителем Максимом Ефеським (роки життя: 310–372) [12].

В момент політичного піднесення Констанція II Аріанина, коли той завдав поразки західному узурпатору Магнусу Магненцію [14, р. 474], а також під час правління Флавія Клавдія Галла в сирійській Антіохії (351–354) [5, *Amm. Marc. XV. 2. 7*], Юліан мріяв про кар'єру філософа [13, Рр. 38–63]. Близько 353 року Юліан остаточно став на бік нечисленною, але досить високопоставленою язичницької партії східних провінцій [3, *Julianus. Epist. Alex. 47*]. Під «язичництвом» Апостат розумів «еллінство», що мало привести Римську імперію не стільки до відродження давньоримського міфорелігійного світогляду, скільки до прийняття та політичного відтворення принципів елліністичного світогляду доби Александра Македонського (336–323 рр. до н. е.) і війн діадохів (321–281 рр. до н. е.) [12].

Намагаючись не підставляти свого брата Галла, Юліан напоказ слухняно виконував вказівки аріанських наставників і навіть відвідував церкви, де «ревно молився» [15, *Sozom. Hist. Eccl. V. 2*]. Еллінські філософи закликали Юліана не демонструвати антихристиянські погляди надто відкрито. Відтак, про поведінку Юліана почали приходити «втішні» відгуки в міланську ставку августу Констанція II. Від такого тактичного ходу Юліан отримав украй дієвий стратегічний результат – в 355 р. Констанцій II, не маючи спадкоємця, нагородив його титулом «цезар-імператор» [5, *Amm. Marc. XV. 8*].

Цезар і юридична проблема федератства. Страта Галла в 354 р. сильно вплинула на Юліана і, можливо, стала останньою краплею, схиливши ваги на користь антихристиянської лінії поведінки [3, *Julianus. Epist. 276 CD*]. Проте психологічні переживання жодним чином не зламали політичних амбіцій. Юліан радо прийняв усі пропозиції августу та посів місце свого страченого брата. Констанцій II видав за Юліана свою іншу сестру на ім'я Олена [6, *Φιλοστόργιος, IV. 2; 15, Sozom. Hist. Eccl. V. 2*]⁶. Спершу дружина повинна була стати важливим інструментом нагляду за діяльністю нового цезаря. З часом, як відомо, Олена у всіх починаннях почала підтримувати цезаря. Можливо, що дружина Юліана, будучи відкритою і справді віруючою християнкою аріанського обряду, додатково обмежувала прояви елліністичних вподобань чоловіка. Без Олени Юліан Апостат цілком був здатний проявити справжнє ество ще під час перебування на посту командувача галльської польової армії (356–361).

Наприкінці 355 р. цезар Юліан прибув до Галії [16, *Zosim. Historia Nova. III. 3. 2*], де разом із дружиною влаштував свою ставку в Лютеції Паризіорум (сучасний Париж). Аж до 361 р. Лютеція залишалася резиденцією цезаря. Своїй адміністративній владі Юліан підпорядкував Британію, Бельгію, Галлію [1]. Крім того, Юліан поставився вкрай лояльно до політико-юридичної практики колишнього західного імператора Констан-

⁶ Олена була водночас тіткою Юліана.

та – надання федератського статусу германським варварським племенам [7]. Юліан вважав подібну діяльність досить ефективною протидією варварським вторгненням. Проте, станом на 355–356 рр., враховуючи деградацію бюрократичного апарату переможеного Констанцієм узурпатора Магненція, реальна військово-політична ситуація на рейнському кордоні залишалася загрозливою. Якщо Юліану Відступнику і вдалося укласти федератські угоди з франками та свевами, то з іншими германцями – алеманнами – цезар отримав тривалий військовий конфлікт [17, с. 15].

Поновлення прикордонної війни 356–360 рр. пояснювалося внутрішніми сварками всередині союзів германських племен. Коли правовий режим *lex foedus* надавався одним племінним союзам, це означало, що інші племінні союзи могли його не отримати. Тобто угоди з франками чи свевами прямо передбачали обов'язок франків і свевів захищати конкретні ділянки римсько-германського кордону («лімесу»). Відповідно, франки і свеви перетворювалися на ворогів для алеманнів, які зазвичай займалися розбійними нападами в межах рейнського лімесу.

Надаючи імперські милості та платню одним народам, цезар Юліан автоматично знаходив ворогів в інших етнічних групах – серед сусідів новоспечених федератів. Таким чином, на рейнському кордоні відбувався безперервний «колообіг» угод Риму з федератами та локальних конфліктів усередині варварського співтовариства, що виникали на ґрунті змагань за федератський статус. Як наслідок, від часів кризи III ст. н. е., конфлікти зробили прикордонні райони непридатними для мирного життя римських громадян. Поступово продовжувалася колонізація галло-германських теренів окремими племенами варварів-федератів [18].

Юліан вимушено змирився з новою етнокультурною реальністю та не соромився спиратися на франків у боротьбі проти алеманнів [5, Амт. Марс. XVI. 3]. Так, у серпні 357 р. відбулася грандіозна битва галло-франко-свевської армії цезаря Юліана з алеманнським союзом [5, Амт. Марс. XVI. 12]. Дружини Юліана перемогли угруповання варварів, що прорвалося до Галлії через лімес. Далі, за підтримки федератів, цезар вигнав ворогів західніше Рейну та розгорнув глибокі військові операції в алеманнському тилу [5, Амт. Марс. XVII. 11. 2]. В цей момент (357–360 рр.) можна припустити реальність розповсюдження політичного впливу Апостата аж до знаменитого Тевтобурзького лісу.

Незважаючи на специфіку політичної «співзалежності» імператора та франксько-свевських елементів у процесах управління новоспеченими федератами, Юліан все ж таки зумів підпорядкувати римській адміністрації понад сорок варварських городищ на правобережжі Рейну [3, Julianus. Epist.]. Цей значний успіх стався вперше від часів Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.), негативно вплинувши на оточення августя Констанція II Аріаніна.

Заколот Юліана. Правлячий дядько Юліана поставився до перемоги племінника з неабиякою недовірою [8]. Юліан завдав великої поразки алеманнам і, паралельно, уклав союзню угоду з войовничими франками. Рейтинги Констанція II значно впали в межах галло-британських діоцезів, що могло призвести до чергової узурпації влади – вже не Галлом, а Юліаном [7].

У той час Династія Сасанідів вела проти Риму війну під гаслами повного відторгнення Близького Сходу [5, *Amm. Marc.* XVIII. 7. 1-11]. Навіть Константинополь Сасаніди вважали «своїм» на підставі історичних прав володіння Босфорською протокою стародавньою Династією Ахеменідів (559–330 рр. до н. е.) [5, *Amm. Marc.* XVII. 5. 5–6]. Ось чому Констанцій II Аріанин зважився одним ударом ліквідувати обидві загрози – дати генеральну битву Сасанідам у Месопотамії, але для цього викликати на Схід основні військові сили Юліана. Загальновідомо, що в межах східних провінцій Констанцій II користувався набагато сильнішим авторитетом, аніж у Галлії чи Британії.

Юліан сприйняв імператорський рескрипт про загальний виступ усіх сил на Схід як аналогію виклику Галла в імператорську ставку (354), за підсумками чого Галла стратили. Важливу роль у реакції Юліана зіграла і дружина Олена. Зрештою, Юліан ретельно підготував громадську думку Галлії для проявів відкритого невдоволення [16, *Zosim. Historia Nova.* III. 9]. Галльська польова армія не хотіла вирушати у тривалий військовий похід на Близький Схід [4, *Libanius. Or.* XVIII. 95]. Після чергової «маніфестації», галльські командири публічно запропонували цезарю Юліану Відступнику прийняти титул «августа-імператора» [3, *Julianus. Epist.* 284 BC]. В 360 р. Юліан і Олена здійснили обряд коронації «августом» і «августою». Галлія вітала «нових найясніших правителів» [10, pp. 56–57]. Почалися масштабні свята, в епіцентрі яких перебувала ставка цезаря – Лютеція Паризіорум.

Намагаючись виграти час, Юліан написав Констанцію II особистого листа, в якому висловив упевненість, ніби «те, що сталося», «ніяк» не позначиться на їхніх відносинах. Апостат запевнив Констанція II у «відданості» і власному «гарячому» бажанні «правити спільно». Цезар-узурпатор навіть підкреслив, буцім «не хотів» приймати корону від «повсталих» легіонів і начебто вимушено «виконав волю армії», щоб «випередити можливий бунт» [5, *Amm. Marc.* XX. 8. 18]. У відповідь, роздратований Констанцій II Аріанин написав свій власний текст, де попросив Юліана публічно зректися імператорського звання. Після отримання образливих вказівок Констанція II, Юліан виступив перед військом і оголосив про необхідність походу на Новий Рим (Константинополь).

Формально громадянська війна почалася в 360 р., але основні дії Юліана припадають на 361 р. Законний правитель Констанцій II на той момент збирав війська в Малій Азії і готувався вступити до Сирії для запобігання перському удару. Слід віддати належне: коли Констанцій II Аріанин отримав відомості про публічне оголошення війни з боку Юліана, то не припинив підготовку кампанії проти персів [5, *Amm. Marc.* XX. 11]. Август очолив основні сили та, відновивши контроль над прикордонними сирійськими районами, вступив у межі Месопотамії. Звільняючи раніше окуповані іранськими сатрапами прикордонні райони, Констанцій II раптово захворів важкою формою лихоманки. В передчутті кінця, август написав офіційний заповіт, де назвав Юліана «єдиним законним імператором». Констанцій II Аріанин помер 3 листопада 361 року в кілійському місті Тарс [5, *Amm. Marc.* XXI. 15. 2].

Констанцію II вистачило державного мислення, аби перед смертю визнати необхідність передачі верховної влади молодому Юліану [3, Julianus. Epist. 30, 60]. Очевидно, імператор-август вчинив так, оскільки не хотів вручати Сасанідам ініціативу на зовнішньому театрі бойових дій (у Сирії, Вірменії, Месопотамії).

Юліан Апостат почав рух до босфорської столиці лише отримавши звістку про хворобу Констанція. Спочатку він здійснив легкий марш Північною Італією. В листопаді 361 р. Відступник повністю підпорядкував собі Паннонію, Далмацію, Іллірик, встиг влаштуватися в паннонійському Наїссі (тепер сербське місто Ніш). Готуючись до затяжної громадянської війни, узурпатор планував штурм рідного Константинополя. Однак, саме в Ніші Юліан отримав звістку про смерть Констанція II та несподіване визнання себе законним імператором [5, Amm. Marc. XXI. 15].

Константинопольські Едикти Юліана. 11 грудня 361 р. Юліан Відступник увійшов до Константинополя [10, р. 60]. Новий імператор отримав законне затвердження на посаді від Новоримського Сенату [5, Amm. Marc. XXII. 2. 4]. Знову пройшла церемонія коронації – цього разу справжня. На той час його дружина Олена вже померла від хвороби і Юліан вживав активних заходів для її «обожнення».

Відразу після позитивних для себе рішень Константинопольського Сенату, Юліан опублікував *Едикт про відродження релігійної рівності* (362) [4, Libanius. Or. XVIII. 1. 26; 5, Amm. Marc. XXII. 5. 2]. Особливу увагу едикт 362 р. приділяв «еллінству» та «етиці давнини» [12]. Юліан оголошував себе захисником усіх найдавніших вірувань, звичаїв і обрядів [10, р. 62–63]. Також скасовувалися заборони Констанція II на громадські язичницькі жертвопринесення [4, Libanius. Or. XII. 80. 2, XVIII. 1. 27]. Першу акцію здійснив сам Юліан, принісши жертвоне м'ясо до статуї Фортуни в стінах однієї з церков. Імператору належала ідея проводити язичницькі «служіння» прямо в християнських храмах, що, на його думку, свідчило «про відсутність сили у Галілейського Бога».

Далі Юліан Відступник опублікував *Рескрипт про еллінську релігійну ієрархію*, де йшлося про принципи організації «язичницького кліру». Язичницькі т. зв. «служителі культу» зобов'язувалися Юліаном до творення суворої системи взаємного підпорядкування. На чолі міських і сільських громад встановлювався інститут язичницьких («еллінських») першосвященників. Керувати ними мала головна рада («синкліт») у Константинополі. Цей «синкліт» Апостат планував перетворити на уряд всієї Імперії [1, р. 71].

Паралельно Відступник намагався відновити особливу роль Сенату (*Cod. Theod.* IX.2.1), що після реформи Святого Константина (330 рік) засідав у Константинополі [19, pp. 221–235]. Проте, на противагу позиції Юліана, сенатори здебільшого підтримували християнство різних напрямів (ортодоксальне або аріанське). Мовчазний саботаж антихристиянської політики зі сторони Сенату примусив новоспеченого августва більше уваги приділяти організації язичницького «Синкліту». Еллінський синкліт мусив у перспективі «відсунути» на другий план сенаторську аристократію [20, pp. 207–244]. Цей момент у діяльності імператора, на мій погляд, справді

відзначався особливим потягом до реформаторства, так як від часів 509 р. до н. е., жодний законний консул, принцепс або домініс Риму ніколи не ставив під сумнів необхідність збереження найвищого колективного законодавчого органу влади.

Серед перших рескриптів 362 р. слід зазначити *Акт Юліана про врегулювання еллінських служінь*, за яким усі язичники отримували «літургію» встановленого зразка. В цьому контексті, август Юліан практично повністю копіював традиційні християнські інститути, викликавши чимало подиву серед сучасних йому Отців Церкви. Згідно з циркуляром, «служіння язичників» будувалося на зразок християнських літургій, включало піснеспіви, виконання хором еллінських гімнів. Юліан навіть ставив «служителям» за обов'язок читання публічних проповідей етичного змісту. Імператор впровадив у межах поняття «еллінства» суто християнські уявлення про «гріх», «мораль», «покаяння». Передбачалося навіть позбавлення «сану» тих язичницьких «служителів», які відзначилися «неналежною поведінкою» [20, pp. 207–244].

Едикт про відродження релігійної рівності 362 р. зобов'язував християнські громади повернути язичникам усі будівлі та землі, конфісковані чи захоплені з метою будівництва церков [1]. Також християнські єпископи отримували фіксований термін для повернення реквізованого раніше язичницького майна. Крім того, Юліан Апостат у тексті Едикту проголосив «повну толерантність» до будь-яких напрямів і «шкіл» самого християнства. Як вважають хроністи, імператор, знаючи про численні сварки між антагоністичними течіями християн, розглядав імператорську підтримку найбільш радикальних і антиортодоксальних угруповань як єдиний ефективний засіб боротьби проти християнського світогляду. План був зрозумілий сучасникам: спочатку Відступник хотів роз'єднати Християнську Церкву змістовними догматичними суперечками зсередини і лише після цього завдати адміністративних ударів [10].

В будь-якому випадку, більшість рескриптів імператора від 362 року спрямовувалися до надання субсидій і пільг, підвищення суспільного стану для тих християн, які зречуться своєї віри і приймуть «вірування стародавніх предків». Юліан Апостат намагався йти не дорогою переслідування християн, а шляхом винагород віровідступникам, заохочуючи всілякі ересі чи ідеологічні звороти в надрах Християнської Церкви. Втім, перський похід 363 р. завадив Юліану перейти до повноцінного намагання зруйнувати імперське християнство [21].

Концепція релігійної рівності. Згідно з нормами Едикту і супутніх рескриптів 362 року, Юліан проводив політику рівноправності грецького та римського язичництва, а також, що дуже важливо, юдаїзму. Особливо цікаво, що Юліан публічно заявив про намір відбудувати за рахунок імператорської скарбниці Єрусалимський храм [5, *Ann. Marc.* XXIII. 1. 3].

Термін «рівноправність» у нормативно-правових актах 362 р., як і в Міланському Едикті 313 р., стверджував неоднаковість грецької, римської і єврейської віри. «Еллінство» і «римство» вирізнялися імператором як різні релігійні культури, всупереч стандартним язичницьким ідеям об'єднання римського та грецького пантеонів [12]. Перебуваючи в Константи-

нополі, Юліан найбільше уваги приділяв реставрації «еллінства», що отожднювалося з абстрактною давньогрецькою «мудрістю» [20]. Впродовж декількох місяців Відступник був надзвичайно близький до платонівських принципів «правління філософів», де сама філософія, по суті, постулювалася здатною посісти місце релігії.

Якщо на Сході август вважав своїм обов'язком підтримувати еллінство і єврейство, то в західних провінціях Імперії Юліан розпорядився агітувати християн переходити до поклоніння давньоримським культам Юпітера та Марса. З подальших подій і відгуків церковних хроністів стає очевидно: як на Сході, так і на Заході подібна пропаганда мала швидше зворотний ефект. Проблемою «реформ» Юліана стала їхня несерйозність з погляду залученості адміністративно-бюрократичного апарату та провінційних еліт, котрі вже зробили релігійно-політичний вибір за часів Констанція II [21].

В тому ж 362 р. Юліан видав рескрипт про освіту, заборонивши викладати філософію, право, риторику та граматику всім вчителям, які не шанують «давніх богів» публічно [22, рр. 172–206]. Окрема норма свідчила, що звання вчителя тепер міг надавати кандидатам лише імператор (особисто!). Підставами мали бути розгляд письмового подання та детальне вивчення біографії людини. Головною перевагою передбачалося щире дотримання «кандидатом» давньогрецького, давньоримського або юдейського способу життя [10, р. 67].

Антіохійський період і понтифікат Юліана. Влітку-восени 362 р. Юліан знаходився в Антіохії, поступово готуючи чергову кампанію в багаторічній війні (337–363 рр.) проти іранських Сасанідів [1, р. 95]. Там август спробував закрити кафедральну християнську церкву [23, Socrates Scholasticus. III. 18]. Заходи імператора спричинили вибух народного обурення. В запалі релігійного фанатизму, нерозбірливий натовп примудрився розграбувати і саму церковну кафедру. Зрештою, радикально налаштовані християни влаштували великий заколот, що супроводжувався знищенням ідолів і жертвних комплексів. Декілька хвиль взаємної різанини язичників і християн прокотилися східними провінціями. Нападів зазнавали також юдеї, котрих звинувачували в «магічному впливі на імператора». Хоча Юліан заборонив фізичну ліквідацію християнських кліриків, його мало хто слухав. Внаслідок серії погромів, традиція церковної історії отримала можливість говорити про юліанове гоніння. Втім, необхідно розуміти: в 362 р., на відміну від діоклетіанового гоніння 302 р., християни діяли проти язичників не як слабкі групи пригнічених мирних жителів, а як високоорганізована сила, котра характеризувалася чисельною перевагою та політичною підтримкою впливової сенаторської аристократії [10, рр. 67–73].

Як видно, через політичну недалекоглядність Юліана та його радників, закриття Антіохійської церкви і спроба конфіскувати єпископське майно, обернулися проти імператора на стратегічному рівні.

В текстах філософських праць, надиктованих у 362 р., Юліан намагався сформулювати цілісну та несуперечливу політеїстичну релігійну систему, близьку до церковної організації [24, рр. 245–266]. Фундаментом побудови «релігії, заснованої на віруваннях і божественних силах предків», Апостат

вважав культ Непереможного Сонця (*Sol Invictus*) [21]. Прикметно, що цей культ сформувався ще за часів режиму принципату під сильним впливом перського зороастризму. Де-факто, культ Непереможного Сонця був реформованим римським мітраїзмом.

Спіраючись на культ *Sol Invictus*, Юліан Відступник прагнув оформлення юридичного статусу імператора-першосвященника. Втім, на відміну від Константина I Святого чи Констанція II Аріаніна, йшлося про функції єдиного першосвященника для *всіх* стародавніх *релігій* Римської імперії. Юліан Відступник розраховував повернути колишнє значення одній із своїх формальних імператорських посад – «понтифікату».

Як Верховний Понтифік Римської Республіки, будь-який август-імператор зобов'язувався займатися повним спектром релігійних питань. Формальний набір повноважень характеризував понтифіка захисником давньоримської етики, а також зовнішніх форм і внутрішнього змісту римського життя. Однак, Юліан Відступник, як і всі імператори від часів Септимія Севера (193–211), робив ставку на поєднання греко-римського світогляду зі східними культурами [12]. Мітраїзм, солярний культ, юдейство, еллінство зливалися в еклектичний набір ідей і філософем, очевидно неспівставних одна з одною, обрамлених неоплатонічною термінологією Ямвліха та Максима Ефеського [13, pp. 38–63].

Висновки. Орієнтальні преференції Юліана зробили його надто далеким від світогляду язичницького населення провінцій Заходу. Жителі західних теренів просто не розуміли релігійного фанатизму в культах Зевса чи Геліоса, тоді як християнізована Констанцієм II Аріаніном бюрократія дуже негативно ставилася до релігійно-еклектичних вправ Апостата. Початкова підтримка інтронізації 360 р. з боку західних еліт вже в 362 р. обернулася нерозумінням і байдужістю.

В 363 р. Юліан Відступник вирушив у похід на Ктесифон – столицю Сасанідського Ераншахру. Ця подія стала найважливішим етапом в історії міжнародної правосуб'єктності Римської імперії, зумовила трансформацію геополітичної стратегії. Похід розпочався в березні, а вже 1 червня 363 р. об'єднана імперська армія досягла Ктесифона, де завдала поразки іранським силам. Втім, 26 червня, під час атаки проти персів, Юліан Відступник отримав поранення в самій гушавині битви і помер. Його загибель зламала римське військо та призвела до укладення новим імператором Іовіаном (363–364) Нісібійського миру з іранцями. Всі реформи августа-неоязичника були скасовані Іовіаном та його наступниками – правителем Заходу Валентиніаном I (364–375) і правителем Сходу Валентом II (364–378).

Література

1. Bowersock G. W. *Julian the Apostate*. London: Duckworth, 1978. XII+135 pp.
2. Diehl Charles. *Études byzantines*. Paris: Picard, 1905. VIII+437 pp.
3. *Emperor and Author: The Writings of Julian the Apostate*. / Edited by Nicholas Baker-Brian and Shaun Tougher. Swansea: Classical Press of Wales, 2012. XXI+384 pp.
4. Pellizzari Andrea. *Maestro di retorica, maestro di vita: le lettere teodosiane di Libanio di Antiochia*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2017. 584 pp.

5. Ammianus Marcellinus. Das römische Weltreich vor dem Untergang. / Sämtliche erhaltene Bücher. Übersetzt von Otto Veh. Eingeleitet und erläutert von Gerhard Wirth. Zürich und München: Artemis, Die Bibliothek der Alten Welt, 1974. XXX+950 s.
6. Philostorgios. Kirchengeschichte. Bd. 1: Einleitung, Text und Übersetzung. Ediert, übersetzt, kommentiert von Br. Blackmann und M. Stern. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015. LXXIII+439 s.
7. Cuneo Paola Ombretta. La legislazione di Costantino II, Costanzo II e Costante (337–361). Milano: Giuffrè, 1997. CXVIII+518 pp.
8. Bleckmann Bruno. From Caesar to Augustus: Julian against Constantius. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 97–123.
9. Theophanis Chronographia. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bd. 40. Editio emendatio et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1839. LIV+786 p.
10. Hunt David. Julian. // The Cambridge Ancient History: The Late Empire. A.D. 337–425. Vol. XIII. Edited by Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Pp. 44–77.
11. Eusebius. Life of Constantine. Introduction, translation, and commentary by Averil Cameron and Stuart G. Hall Cameron. New York: Oxford University Press, 1999. XV+395 pp.
12. Athanassiadi Polymnia. Julian: An Intellectual Biography. London, New York: Routledge, 2014. XXII+249 pp.
13. Nesselrath Heinz-Günther. Julian's Philosophical Writings. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 38–63.
14. Potter David S. The Roman Empire at Bay: AD 180–395. New York: Routledge, 2004. XXII+762 pp.
15. The Ecclesiastical History of Sozomen: From AD 324 to AD 425. / Christian Roman Empire series. Translated by Edward Walford. Merchantville, NJ: Arx Publishing, 2018. 412 pp.
16. Zosimus. New History. / Editor & Translator: Ronald T. Ridley. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, 1982. XV+263 pp.
17. Мельник В. М. Римсько-візантійський правовий режим *lex foedus* у політичній історії алеманнів. // *Juris Europensis Scientia*. 2023. №1. С. 13–21.
18. Musset Lucien. Les Invasions: les vagues germaniques. Paris: Presses universitaires de France, 1965. 330 p.
19. Gheller Viola. Costantino, Giuliano e il Senato di Costantinopoli nella Storia Nuova di Zosimo. // *Rivista Storica dell'Antichità*. 2021. Numero LI. Pp. 221–235.
20. Wiemer Hans-Ulrich. Revival and Reform: The Religious Policy of Julian. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 207–244.
21. Smith R. B. E. Julian's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate. London and New York: Routledge, 1995. XVII+300 pp.
22. Vissing Konrad. The Value of a Good Education: The School Law in Context. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 172–206.
23. The Ecclesiastical History of Socrates, surnamed Scholasticus, or the Advocate. London: H. Bohn, 1853. XX+475 pp.
24. Riedweg Christoph. Anti-Christian Polemics and Pagan Onto-Theology: Julian's Against the Galilaeans. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 245–266.

Анотація

Мельник В. М. Від «цезаря» до «понтіфіка»: світогляд Юліана Відступника та римські концепції правосуб'єктності. – Стаття.

Стаття розкриває особливості формування політико-правового світогляду Юліана Відступника (361–363) на ранньому етапі, а також реформаторські зусилля імператора в 362 році. Охарактеризовано витоки неоязичницьких поглядів імператора. Велика увага приділяється ставленню Юліана Відступника до імператора Констанція II (337–361). Фундаментом для юридичних реформ антихристиянського штибу слід вважати пам'ять Юліана про константинопольські вбивства 337 року. Тоді загинув батько Юліана, котрого звинуватили

в підготовці замаху проти синів Константина Великого (306–337). Незважаючи на загибель більшої частини великої родини, Юліан і його брат Галл залишилися живими. Новий імператор Констанцій II видав наказ передати Юліана та Галла на навчання аріанському єпископу Євсевію. Під контролем священників, Юліан і Галл вивчали теологію та основи права. Врешті-решт, Юліан потрапив під вплив талановитого адвоката і риторів Ліванія. Галл залишився добропорядним християнином і певний час обіймав посаду молодшого співправителя (так званого «цезаря») біля особи Констанція. Страта Галла за звинуваченнями в зловживаннях відкрила дорогу до трону Юліану. В період 355–361 рр. Юліан формально обіймав посаду молодшого співправителя. В цій якості він завдав ряд нищівних поразок германським варварам і зробив неабиякий внесок у розробку юридичної практики режиму *lex foedus*. Вже в 360 році Юліан підняв заколот проти Констанція II. Незважаючи на конфлікт, напередодні власної смерті, Констанцій II у заповіті назвав Юліана спадкоємцем. Того ж таки 361 року Константинопольський Сенат обрав Юліана імператором. Правління тривало два роки та завершилося катастрофічною поразкою римського війська під час походу в Іран. Тим не менше, 362 рік став одним із найбільш плідних в юридичній історії Римської імперії. Юліан підтвердив авторитет Сенату та опублікував декілька важливих едиктів. Особливе значення мав едикт Юліана про релігійну рівність, контекст якого досліджено в тексті статті. Зокрема, робиться спроба систематизувати основні положення едикту та рескриптів Юліана 362 року з позицій концепцій правової суб'єктності, пануючих у римському суспільстві. Мається на увазі розуміння правосуб'єктності держави як особливого та унікального авторитету римського способу життя.

Ключові слова: Римська імперія, Сенат, едикт, рескрипт, тетрархія, август, цезар, *lex foedus*, рівність.

Summary

Melnyk V. M. From “Caesar” to “Pontifex”: Ideology of the Julian the Apostate and Roman Concepts of Legal Personality. – Article.

The article reveals the peculiarities of the formation of the political and legal ideology of Julian the Apostate (361–363 AD) at an early stage, as well as the emperor's reform efforts in 362 AD. The origins of the emperor's neo-pagan views are characterized. Great attention is paid to the attitude of Julian the Apostate to Emperor Constantius II (337–361 AD). Julian's memory of the Constantinople murders in 337 AD should be considered as the foundation for the anti-Christian legal reforms in 362 AD. In 337 AD Julian's father was accused of preparing a rebellion against the sons of Constantine the Great (306–337 AD). Despite the death of most of the extended family, Julian and his brother Constantius Gallus remained alive. The new emperor Constantius II gave the order to transfer Julian and Gallus to the Arian bishop Eusebius for education. Under the supervision of the priests, Julian and Gallus studied theology and the basics of law. Eventually, Julian fell under the influence of the talented lawyer and rhetorician Libanius. Gallus remained a decent Christian and for some time held the position of junior co-ruler (so-called “Caesar”) near the person of Constantius. The execution of Gallus on charges of abuse in Antiochia opened the way to the throne for Julian. In 355–361 AD period, Julian formally held the post of junior co-ruler. In this capacity, he inflicted several devastating defeats on the Germanic barbarians and made a considerable contribution to the development of the legal practice of the *lex foedus* regime. Already in 360 AD, Julian raised a rebellion against Constantius II. Despite the conflict, on the eve of his death, Constantius II named Julian as his heir. Then Constantinople Senate elected Julian as emperor. The reign lasted two years and ended with the catastrophic defeat of the Roman army during the campaign in Iran. Nevertheless, 362 AD became one of the most fruitful times in the legal history of the Roman Empire. Julian confirmed the authority of the Senate and published several important edicts. Julian's edict on religious equality was of special importance. So, in this article, an attempt is made to systematize the main provisions of Julian's edict and rescripts of 362 AD from the standpoint of the prevailing Roman concepts of legal subjectivity. This implies the understanding of the legal personality of the state as a special and unique authority of the Roman way of life.

Key words: Roman Empire, Senate, edict, rescript, tetrarchy, Augustus, Caesar, *lex foedus*, equality.

UDC 342.32

DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v34.2024.11>

N. V. Mishyna

**EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS' JUDGEMENTS
IMPLEMENTATION BY LOCAL AND REGIONAL AUTHORITIES:
ANALYZING ANNUAL EXECUTION REPORTS 2007–2022¹**

Problem statement and its connection with important scientific or practical tasks. The European Court of Human Rights (ECtHR) plays a pivotal role in safeguarding human rights across the Council of Europe's member states. Its judgments, often addressing systemic issues of human rights violations, hold significant implications for national and local authorities responsible for implementing them (implementation encompasses both the execution of judgments and any voluntary activities aimed at promoting and utilizing ECtHR case law). While much attention has been devoted to analyzing states' compliance with ECtHR judgments, less emphasis has been placed on the role of local and regional authorities in this process.

Not much attention is typically given to local and regional authorities when analyzing the implementation of ECtHR judgments. To test the hypothesis that they may play significant roles in certain cases, it is interesting to analyze the annual execution reports.

Since 2009, the Committee of Ministers has annually produced reports titled "Supervision of the Execution of Judgments and Decisions of the European Court of Human Rights". These reports serve as comprehensive assessments of the progress made in implementing the Court's judgments by member states of the Council of Europe.

The Execution Department of the Committee of Ministers is responsible for preparing these reports. This department plays a crucial role in overseeing the implementation of the Court's judgments, ensuring that member states fulfill their obligations under the European Convention on Human Rights. It collaborates closely with national authorities, international organizations, and other stakeholders to monitor compliance with Court decisions and address any challenges or obstacles that may arise during the execution process.

The annual reports are important for several reasons. Firstly, they provide a transparent and systematic overview of the status of execution of judgments

---

¹ Funded under the EU's Marie Skłodowska-Curie Actions «MSCA4Ukraine» (individual project 'The role of local authorities in the implementation of the judgments of the European court of human rights').

across member states, highlighting areas of progress and areas requiring further attention. Secondly, they serve as a mechanism for accountability, allowing for scrutiny of member states' compliance with their obligations under the Convention. Lastly, they contribute to the ongoing dialogue and cooperation between the Council of Europe and its member states, fostering a culture of respect for human rights and the rule of law throughout the continent.

Analysis of recent research and publications, which initiated the solution of this problem and on which the author relies, highlighting previously unresolved parts of the overall problem to which the article is devoted. The doctrinal sources in this field aren't very diverse. In general, the authors who analyze the execution of the ECtHR judgements, don't mention the execution reports "Supervision of the Execution of Judgments and Decisions of the European Court of Human Rights" (see [1–6], for example). This article, therefore, exclusively relies on these reports for its analysis.

The aim of the article is to examine the frequency of references to "local," "regional," and "municipal" government in the annual reports, as well as the usage of the relevant adjectives and the citation of the ECtHR judgements, related to local and regional authorities. This analysis aims to test the hypothesis that local and regional authorities play a significant role in the realm of human rights and, consequently, in the implementation of judgments by the European Court of Human Rights (ECtHR). Statistical data collected from all available reports will be utilized to explore this hypothesis.

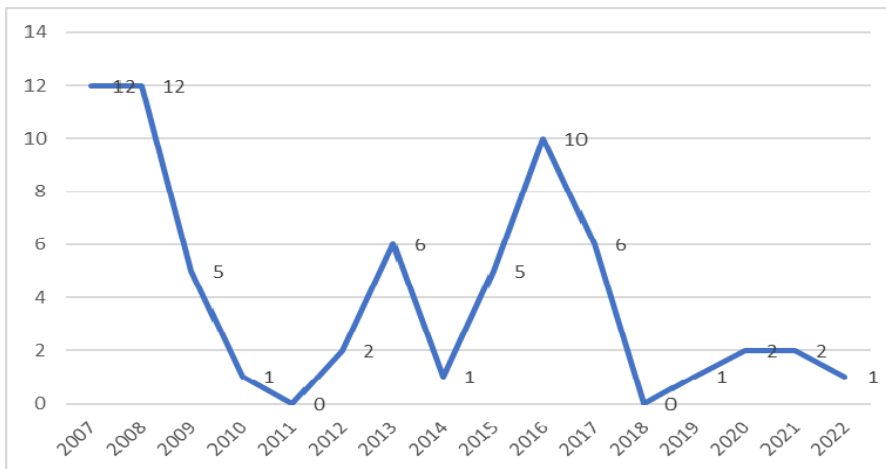
This article seeks to fill this gap by examining the implementation of ECtHR judgments by local and regional authorities, focusing on the analysis of annual execution reports. These reports, compiled by the Committee of Ministers of the Council of Europe, provide valuable insights into the progress and challenges encountered in executing ECtHR judgments at the local and regional levels.

By analyzing data from these annual reports, this study aims to shed light on the extent to which local and regional authorities comply with ECtHR judgments and the factors influencing their implementation efforts.

Furthermore, this research contributes to the broader understanding of the dynamics between supranational human rights institutions, such as the ECtHR, and local and regional governance structures. It underscores the importance of effective cooperation and coordination between national, regional, and local authorities in upholding human rights standards and ensuring the effective execution of ECtHR judgments.

Through empirical analysis and critical examination of annual execution reports, this article aims to provide valuable insights into the role of local and regional authorities in implementing ECtHR judgments, thereby contributing to scholarship on human rights enforcement mechanisms and multi-level governance systems within the Council of Europe.

The main text. As for March, 2024, there are 16 annual reports, 2007–2022 available at the Official web site of the Council of Europe. Analysing their text, the relevant information was collected and generalized in the graphs and diagrams below.

Graph 1. The frequency of mentions of ‘local authorities’ in the annual reports from 2007 to 2022

Based on the provided data, we can make several conclusions:

Firstly, about the trend over time. There seems to be fluctuation in the number of mentions of local authorities over the years. While there was a relatively high number of mentions in 2007, 2008, and 2009, there was a decline in subsequent years, with occasional spikes in certain years.

Secondly, there has been a recent increase in the number of mentions from 2016 onwards, with peaks in 2016, 2017, and 2019. This trend could indicate a growing focus on local authorities in the context of human rights issues. Since 2018, when local authorities weren’t last mentioned in the annual report, they have been consistently referenced every year.

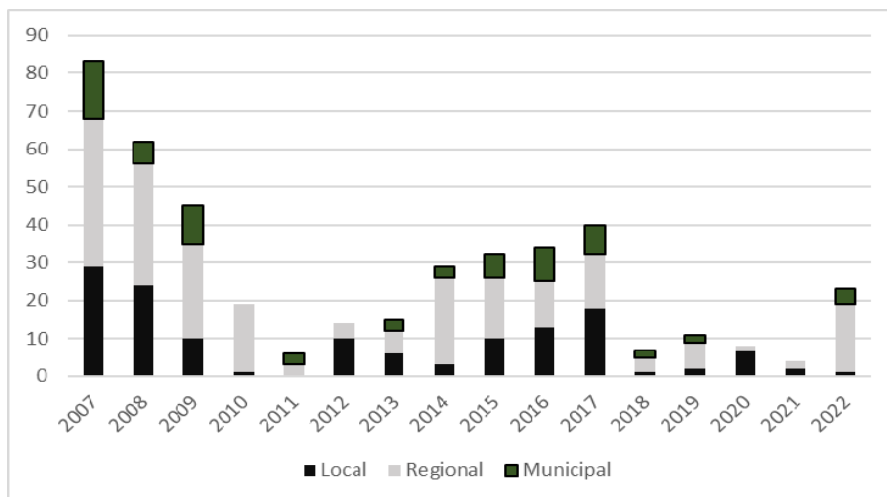
Thirdly, it is important to pay attention to the overall importance. Despite fluctuations, the consistent presence of mentions across the years suggests that local authorities are a recurring topic of discussion in the annual reports. This underscores their importance in the implementation of the ECtHR judgements.

Certainly, further analysis could delve into the reasons behind the fluctuations and peaks in mentions, such as significant legal cases or policy changes affecting local authorities during those years. However, for the purpose of this study, the focus is on providing an overview of the frequency of mentions rather than conducting deeper analyses. Therefore, let’s proceed to the next graph for a comprehensive understanding of the data.

Based on the provided graph, we can draw several conclusions.

As for the variation over time – there is noticeable variation in the frequency of mentions of these adjectives across different years. For example, in 2007 and 2008, “local” and “regional” are mentioned significantly more frequently compared to other years.

As for the consistency: despite fluctuations, the adjectives “local,” “regional” and “municipal” are consistently mentioned in the reports, indicating their

Graph 2. The frequency of usage of adjectives ‘local’, ‘regional’ and ‘municipal’ in the annual reports from 2007 to 2022

ongoing relevance in discussions related to the implementation of the ECtHR judgements.

As Graph 2 covers 3 adjectives, it is important to underline the differential focus. “Regional” appears to be the most frequently mentioned adjective across most years, followed by “local” and then “municipal”.

‘Municipal’. The adjective “local” typically refers to anything relating to or occurring within a specific locality or general area, such as a town or community. On the other hand, the adjective “municipal” specifically pertains to matters concerning the local government of a city or municipality. While both adjectives can be used to describe aspects of local governance, “municipal” is more narrowly focused on the administrative functions and policies of a specific municipal government, whereas “local” can encompass a broader range of entities or issues within a particular geographic area (see [7]).

The explanation for the infrequent usage of the adjective “municipal” lies in its limited prevalence within the official documents of the Council of Europe, particularly within the Congress of Local and Regional Authorities. For instance, the European Charter of Local Self-Government of 1985 primarily employs the term “local authorities” and does not explicitly reference concepts such as “municipal property” or “municipal services.”

Similarly, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 does not utilize the adjective “municipal.” However, it is rather wide-spread in the documents of the Council of Europe’s bodies. For example, as of March 2024, there have been 1661 judgments by the European Court of Human Rights that include this adjective. Among these judgments, Croatia, with 343 cases, the Russian Federation, with 262 cases, and Bulgaria, with 111 cases, are the top three countries in terms of frequency. Serbia follows closely behind with 102 cases. The most common

violations cited in these judgments are related to Article 6 (619), Article 6-1 (529), and Article 8 (223). To conclude this part of the data analysis, the data on the usage of the adjective 'municipal' in ECtHR judgments highlights notable variations across countries and violations. These findings underscore the importance of further examination into the legal frameworks and practices surrounding municipal governance, particularly in countries with higher frequencies of mentions.

'Regional'. The finding that "regional" is mentioned more often than "local" in the annual reports may be explained by the broader scope and legal recognition of regional authorities within the European Charter of Local Self-Government of 1985. Article 13 of the Charter stipulates that the principles of local self-government apply to all categories of local authorities within the territory of the Party (signatory state). However, each Party has the discretion to specify the categories of local or regional authorities to which it intends to confine or exclude the scope of the Charter. Additionally, Parties may include further categories of local or regional authorities within the scope of the Charter by subsequent notification to the Secretary General of the Council of Europe.

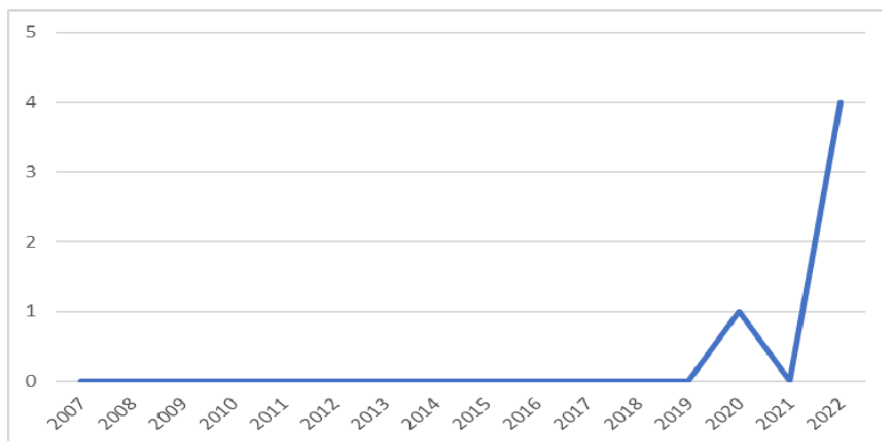
This means that while all local authorities fall within the ambit of the ECLSG, some Parties may choose to emphasize regional authorities in their implementation and reporting processes. As a result, the term "regional" may be more frequently mentioned in the annual reports due to the specific focus or recognition afforded to regional authorities by certain member states.

This suggests that regional aspects may receive more attention in the context of the researching how the ECtHR judgements are (and might be) implemented at the local level.

Based on the data presented in both graphs, it can be concluded that there is a noticeable variation in the frequency of mentions of local and regional authorities across different years in the annual reports. Despite this variation, these adjectives are consistently mentioned, indicating their ongoing relevance in discussions related to human rights implementation. Further analysis could explore the reasons behind these fluctuations and the specific roles and challenges faced by different levels of government in this context.

At last, one should pay attention to the data from the annual reports pertaining to the implementation of judgments by local and regional authorities of the European Court of Human Rights concerns the number of cases described in these reports that specifically mention the involvement of local government in the execution process.

Prior to 2020, there were no mentions of judgments, that specifically mention the involvement of local government in the execution process. However, in 2020, there was one mention, and this number increased to four mentions in 2022. This suggests a growing recognition of the role and involvement of local authorities in human rights-related issues, particularly in the implementation of judgments and decisions of the European Court of Human Rights. The increase in mentions may indicate a heightened focus on the actions and responsibilities of local authorities in addressing human rights concerns within their jurisdictions.

Graph 3. The number of judgements, that specifically mention the involvement of local government in the execution process, in the annual reports from 2007 to 2022

Further analysis could explore the specific judgements mentioned in the reports, as well as the nature of the issues addressed. Additionally, it would be valuable to investigate any factors contributing to the observed increase in mentions in recent years.

Conclusions. Based on the data presented in the graphs, there is a noticeable variation in the frequency of mentions of local and regional authorities relevant to judgments' execution across different years in the annual reports. Prior to 2020, there were no mentions of judgments specifically mentioning the involvement of local government in the execution process. However, from 2020 to 2022, there was a significant increase, with mentions rising from one to four.

This suggests a growing recognition of the role and involvement of local authorities in human rights-related issues, particularly in the execution of judgments of the European Court of Human Rights. The increase in mentions may indicate a heightened focus on the actions and responsibilities of local authorities in addressing human rights concerns within their jurisdictions. Despite fluctuations in the number of mentions, these adjectives are consistently present, underscoring their ongoing relevance in discussions related to human rights implementation. Further analysis could explore the reasons behind these fluctuations and the specific roles and challenges faced by different levels of government in this context. Additionally, examining the specific cases mentioned in the reports and the extent of potential of the local authorities, when it comes about the execution of the ECtHR judgments and using the ECtHR case law (implementation of the judgements).

Bibliography

1. Lambert E. Execution of Judgment: European Court of Human Rights (ECtHR) / Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law (MPEiPro). 2018. 40 p.

2. Lambert Abdelgawad E. Dialogue and the Implementation of the European Court of Human Rights' Judgments. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2016. № 34 (4). P. 340–363.

3. Qaracayev C. Local Self-government in the Republic of Azerbaijan: Problems of the Administrative Supervision. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 24–27.

4. Qaracayev C. Axiological Function of The Constitutional Court of The Republic of Azerbaijan. *Juris Europensis Scientia*. 2022. №3. С. 135–138.

5. Mishyna N. European court of human rights' judgements implementation by local and regional authorities: relevant publications on the topic. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2023. Т. 33. С. 52–57.

6. Mishyna N. V. Role of local and regional authorities in the implementation of ECtHR judgments: bibliographical review. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 146–151.

7. Мішина Н.В., Фельдман Е. А. Місцеве самоврядування: понятійно-термінологічний склад у теорії та законодавстві. *Юридичний вісник*. 1999. № 4. С. 99–101.

Summary

Mishyna N. V. European Court of Human Rights' judgements implementation by local and regional authorities: analyzing annual execution reports 2007–2022. – Article.

The aim of the article is to examine the frequency of references to “local,” “regional,” and “municipal” government in the annual reports, as well as the usage of the relevant adjectives and the citation of the ECtHR judgements, related to local and regional authorities. This analysis aims to test the hypothesis that local and regional authorities play a significant role in the realm of human rights and, consequently, in the implementation of judgments by the European Court of Human Rights.

Based on the data presented in the graphs, there is a noticeable variation in the frequency of mentions of local and regional authorities in relevance with the judgements' execution across different years in the annual reports. Prior to 2020, there were no mentions of judgements, that specifically mention the involvement of local government in the execution process, but from 2020 to 2022, there was a significant increase, with mentions rising from one to four.

This suggests a growing recognition of the role and involvement of local authorities in human rights-related issues, particularly in the execution of judgments of the European Court of Human Rights. The increase in mentions may indicate a heightened focus on the actions and responsibilities of local authorities in addressing human rights concerns within their jurisdictions. Despite fluctuations in the number of mentions, these adjectives are consistently present, underscoring their ongoing relevance in discussions related to human rights implementation. Further analysis could explore the reasons behind these fluctuations and the specific roles and challenges faced by different levels of government in this context. Additionally, examining the specific cases mentioned in the reports and the extent of potential of the local authorities, when it comes about the execution of the ECtHR judgments and using the ECtHR case law (implementation of the judgements).

Further analysis could explore the specific judgements mentioned in the reports, the nature of the issues addressed. Additionally, it would be valuable to investigate any factors contributing to the observed increase in mentions in recent years.

Key words: local self-government, local and regional authorities, human rights, implementation of the ECtHR judgments, execution of the ECtHR judgments, grassroots approach, municipalization of human rights.

Анотація

Мішина Н. В. Виконання постанов Європейського суду з прав людини органами місцевого та регіонального самоврядування: аналіз річних звітів про виконання 2007 – 2022 років. – Стаття.

Метою статті є дослідити частоту посилань на «місцеве», «регіональне» та «муніципальне» самоврядування, управління, органи публічної влади у річних звітах, а також використання відповідних прикметників та кількісний аналіз постанов ЄСПЛ, виконання яких було пов'язано з органами місцевого самоврядування. Цей аналіз має на меті перевірити гіпотезу про те, що органи місцевого самоврядування можуть відігравати значну роль

у виконанні постанов Європейського суду з прав людини та імплементації прецедентного права цього Суду на місцевому рівні.

Виходячи з даних, наведених на графіках, уміщених у статті, спостерігається помітна різниця в частоті згадок місцевих і регіональних органів влади, пов'язаних з виконанням постанов ЄСПЛ, за різні роки в річних звітах. До 2020 року не було жодної згадки про судові рішення, щодо яких органи місцевого самоврядування брали участь у виконавчому процесі, але з 2020 по 2022 рік відбулося значне зростання – з однієї згадки до чотирьох.

Це свідчить про зростаюче визнання ролі та участі органів місцевого самоврядування у питаннях, пов'язаних з правами людини, зокрема у виконанні постанов Європейського суду з прав людини. Збільшення кількості таких згадок може свідчити про підвищену увагу до дій органів місцевого самоврядування у вирішенні проблем з правами людини в межах їх юрисдикції. Перспективи подальших творчих розвідок у цьому напрямі полягають у дослідженні причини цих коливань, а також конкретної ролі та викликів, з якими стикаються органи місцевого самоврядування різних рівнів в цьому контексті. Крім того, вивчаючи конкретні випадки, згадані у звітах, і ступінь потенціалу місцевої влади, коли йдеться про виконання постанов ЄСПЛ та імплементації практики ЄСПЛ (тобто, більш широкий підхід). Також одним з напрямів подальшого аналізу може стати дослідження конкретних постанов ЄСПЛ, згаданих у звітах, характеру розглянутих питань. Крім того, було б корисно дослідити будь-які фактори, що сприяли спостережуваному збільшенню згадок про «місцеві», «регіональні», «муніципальні» органи тощо за останні роки.

Ключові слова: місцеве самоврядування, місцеві та регіональні органи влади, права людини, виконання постанов ЄСПЛ, підхід «знизу вгору», муніципалізація прав людини.

УДК 341.123:336.743:004.4
DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v34.2024.12>

Я. О. Редченко

ЗАСТОСУВАННЯ ЦИФРОВИХ ВАЛЮТ ТА БЛОКЧЕЙНУ В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ЯК ЕЛЕМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ГУМАНІТАРНИХ ІНІЦІАТИВ

Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що цифрова валюта – дуже складне явище і на сьогодні не повністю врегульована законодавством. Багато країн уже розробили та впровадили відповідні правила, що регулюють діяльність із цифровими валютами, які приносять нові податкові надходження до державного бюджету. Водночас більшість країн ще не визначилися з остаточним правовим статусом цифрових і віртуальних активів. Однак цифрова валюта і блокчейн як явище вже виступають важливими інструментами для надання гуманітарної допомоги, запроваджених ООН.

Дослідженням багатьох окремих аспектів цієї тематики займалися такі науковці, як: А. Н. Бегер, Н. П. Варфоломєєва, Н. Ю. Голубева, О. І. Зайцева, О. В. Железов, А. В. Квітка, В. А. Кутирін, К. Г. Некіт, К. В. Нікітін, К. В. Сомік да та інші.

Метою статті є аналіз використання та становлення цифрових валют, як важливих елементів гуманітарних ініціатив Організації Об'єднаних Націй, та блокчейну, як засобу, який активно використовується у Програмі ООН з довкілля (ЮНЕП).

Насамперед варто зазначити, що Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) і Stellar Development Foundation (SDF), некомерційна організація, що підтримує зростання і розвиток блокчейн-мережі Stellar, оголосили про першу у світі роздачу цифрових грошей внутрішньо переміщеним особам (ВПО) та іншим жертвам війни в Україні.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) у співпраці з постачальником технологічних рішень ООН, Міжнародним обчислювальним центром ООН (UNICC), стало першим рішенням з виплати готівки на основі Stellar.

Перший етап проєкту розроблений спеціально для України, але може бути адаптований в усьому світі, при цьому УВКБ ООН перевіряє право на отримання допомоги та використовує доларові монети Circle Internet Financial (1 USDC еквівалентний 1 стабільній монеті USD). Допомога

розподіляється безпосередньо серед одержувачів через «Vibrant» – цифровий гаманець. Це забезпечує безпечне місце для зберігання і транспортування USDC і стабілізує їхню вартість, даючи змогу людям подорожувати країною і перетинати кордони без необхідності носити з собою готівку [1].

Програма вже діє в Києві, Львові та Вінниці й буде поширена на інші міста та селища України. Кошти надаються як гуманітарна допомога найбільш вразливим і постраждалим від війни верствам населення для задоволення базових потреб, таких як квартплата, харчування, медичне обслуговування та опалення.

Ця блокчейн-ініціатива доповнює мету УВКБ ООН щодо подальшого розширення систематичного і швидкого використання грошових коштів: з 2016 року, коли УВКБ ООН оголосило про свою першу політику щодо грошових коштів, агентство ООН у справах біженців надало близько 5 мільярдів доларів США готівкою приблизно 35 мільйонам осіб у 100 країнах.

Крім того, Binance, одна з найбільших у світі криптовалютних бірж, запустила картку біженця Binance Refugee Card для українців, вимушених мігрувати в Європейську економічну зону (ЄЕЗ). Картка дасть змогу українцям, вимушеним мігрувати, оплачувати й отримувати криптовалюту, а також оплачувати покупки в магазинах, що приймають карткові платежі в Європейській економічній зоні. Крім того, карта дасть змогу українцям отримувати допомогу від Binance та інших благодійних організацій.

Переміщені українці, які пройшли перевірку місцевими некомерційними організаціями і подали заявку на отримання криптовалютної картки, отримуватимуть 75 BUSD, що еквівалентно 75 доларам США на місяць, протягом трьох місяців, відповідно до рекомендованих УВКБ ООН рівнів пожертвувань. Криптовалюта BUSD автоматично конвертується в місцеву валюту при оплаті карткою [1].

Можна зазначити що криптовалюти можуть бути визначені як іноземний або законний платіжний засіб, або як валюта країни відповідно до чинного законодавства, оскільки вони не мають матеріального представлення, характерного для традиційних грошей. Криптовалюти не можна розглядати як електронні гроші, оскільки вони не мають законного випуску і не дорівнюють за масою фіатним грошам. Криптовалюти характеризуються відсутністю документа зі встановленими реквізитами, такими як підтвердження грошових або майнових прав. Зокрема, у цьому контексті це, з погляду гнучкості, простоти отримання та подальшої доступності, можна розглядати як важливий фактор для реалізації та надання гуманітарної допомоги.

Відносно використання блокчейну у соціально-правових, гуманітарних та продовольчих ініціативах, фахівці програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) вважають, що технологія блокчейн може допомогти в боротьбі зі зміною клімату та може бути активно застосована як технологія обліку гуманітарної допомоги.

По-перше, це прозорий і надійний спосіб розрахунку інвестицій у «зелені» проекти, а також заходів, які країни вживають для зменшення шкідливих викидів.

По-друге, блокчейн може сприяти більш активному використанню відновлюваних джерел енергії, таких як вітер і сонце. Оскільки ці ресурси за своєю суттю нестабільні та децентралізовані, технологія блокчейн може стати платформою для більш ефективного управління ними та створення нових ринків чистої енергії [2].

До речі, ця технологія неодноразово використовувалася в цій сфері. Наприклад, канадська платформа CarbonX аналізує показники скорочення викидів парникових газів тими чи іншими компаніями, перетворює ці показники на криптовалюту, яку можна купувати і продавати, і таким чином надає виробникам і споживачам фінансовий стимул для того, щоб відповідально ставитися до навколишнього середовища. Наприклад, фонд «Ethereum», який підтримує існування однойменного блокчейну та криптовалюти, зараз розробляє новий спосіб перевірки транзакцій, який дозволить скоротити енерговитрати на кожну угоду на 99,95 відсотка. Водночас багато гравців криптовалютного ринку намагаються перейти на виключно «зелене» споживання енергії. У квітні 2021 року ряд фінансових і екологічних установ підписали «Криптовалютну угоду» з метою скорочення викидів вуглекислого газу в глобальній криптоіндустрії та досягнення нульових викидів до 2030 року.

Щодо правової інтеграції цифрової валюти та блокчейну як елемента гуманітарної ініціативи, то слід проаналізувати подальші спроби регулювання відносин у цій сфері та дати можливість законодавцям врахувати зарубіжний і міжнародний досвід. Наприклад, у Концепції державної політики у сфері віртуальних активів до 2021 року, поданій у проєкті наказу міністра України від 25 жовтня 2018 року, вже використовується термін «віртуальна валюта» замість «криптовалюта» та дається наступне визначення: «цифрове представлення вартості, що не випускається або не гарантується центральним банком чи державним органом, не обов'язково пов'язане з законодавчо встановленою валютою та не має правового статусу валюти або грошей, але приймається фізичними чи юридичними особами як засіб, який може бути використаний для обміну валютними активами на валюту». Крім того, концепція вводить поняття «віртуальні активи» і вперше в українському законодавстві дає його визначення: «означає будь-який запис у децентралізованому реєстрі у формі даних, використання яких, як очікується, призведе до економічної вигоди в майбутньому».

Закон України «Про віртуальні активи» №2074 ІХ від 17.02.2022 року було прийнято в умовах дефіциту теоретичних досліджень правової природи криптовалют не лише у вітчизняній правовій науці, але і на міжнародному рівні. Дискусійність кваліфікації криптовалюти в якості об'єкта цивільних прав, спори щодо господарського призначення цього технологічного інструменту, його функцій, допустимих правочинів з криптовалютами дають підстави для повторного обговорення цивільно-правової концепції, закладеної в основу закону, і доцільності зміни поглядів держави на дану правову і економічну проблему [6].

В міжнародній практиці термін «віртуальний актив» використовувався під впливом Групи розроблення фінансових заходів боротьби з від-

миванням грошей (ФАТФ) [3], яка проводила плідне дослідження, щоб переконатися, що криптовалюти не використовують для фінансування тероризму та відмивання грошей. У жовтні 2019 року в Рекомендацію ФАТФ, ухвалена 22 лютого 2013 року «Методологію оцінювання дотримання й ефективності заходів із боротьби з відмиванням грошей, фінансуванням тероризму та поширенням зброї масового знищення» було змінено, зокрема, у Директиві 2015/849/EU, що змінює Директиву про запобігання використанню фінансової системи з метою запобігання відмивання коштів та відмиванню коштів, а також в Директиві 2015/849/EU про запобігання відмиванню коштів. Відтоді цей термін використовується в міжнародному праві, наприклад, у Директиві 2015/849/EU, що змінює Директиву про запобігання використанню фінансової системи в цілях відмивання грошей і фінансування тероризму, і в Директивах 2009/138/EC і 2013/36/EU Європейського парламенту та Ради, що змінюють Директиву 2018/843/EU (П'ята директива по боротьбі з відмиванням грошей, 5AMLD EU) [4].

Правове забезпечення та визначення цифрових валют в ЄС здійснює Європейська організація з цінних паперів і ринків (ESMA), яка готує низку стандартів і керівних принципів для реалізації регулювання відносин на ринках криптоактивів. Основну увагу приділено практиці зворотного запиту і критеріям кваліфікації криптоактивів як фінансових інструментів. На даний час ESMA опублікувала два консультаційні документи, що стосуються регулювання цифрових та криптовалютних активів відповідно до законопроекту MiCA. Перший документ зачіпає питання практики зворотного запиту [7], а другий стосується кваліфікації криптоактивів як фінансових інструментів [8].

В Україні наразі панує підхід щодо віднесення криптовалюти до нематеріальних активів. Окрім того, в нормативно-правових актах нашої країни, він відображений не тільки в прийнятому парламентом профільному законі, але фігурує і в чинних законодавчих актах щодо боротьби з корупцією та протидії відмиванню коштів, отриманих злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму і розповсюдження зброї масового знищення [5].

Закон України № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового ураження», прийнятий 6 грудня 2019 року, у п. 13 ст. 1 закріплює наступне визначення віртуальних активів: «це цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей» [5].

Визначення віртуальних активів, закріплене в національному законодавстві, повністю відповідає визначенню, рекомендованому ФАТФ, тож можна стверджувати, що під час формування засад правового регулювання у сфері віртуальних активів український законодавець спирався на передовий міжнародний досвід відповідного регулювання у цій сфері.

Аналізуючи можливість виконання криптовалютою функцій грошей, слід окремо зупинитися на концепції сучасних грошей як «законного засобу платежу». У сучасній науці, а надто у нормативній практиці та правоза-

стосовчій діяльності суб'єктів владних повноважень, прийнято ототожнювати ці поняття, підкреслюючи визначальну роль держави у регулюванні економічних процесів.

Слід зазначити, що на сучасному етапі під законним платіжним засобом розуміють фіатні гроші, тобто гроші, які набули статусу універсального засобу платежу за боргами, обов'язкового для всіх фізичних та юридичних осіб відповідно до законодавства. У класичному розумінні гроші є як обов'язковим, так і добровільним засобом виконання фінансових зобов'язань, і в суспільстві склався консенсус щодо їхньої прийнятності як засобу обігу та платежу з правових і соціально-економічних причин. Іншими словами, гроші – ширше поняття, ніж законний платіжний засіб.

Слід зауважити, що криптовалюта є унікальним фінансовотехнологічним явищем і повне співпадіння її характерних рис з одним з існуючих об'єктів цивільних прав відсутнє. Криптовалюта поєднує в собі риси готівкових та безготівкових грошей. На користь першого говорить відсутність для здійснення платежу потреби у посередництві з боку особи, яка веде рахунок платника, на користь другого – нематеріальна форма об'єкта. Тому у даному випадку, з урахуванням технічної архітектури даного явища, буде правильним говорити про особливу форму існування грошей – цифрову готівкову. В подальшій перспективі використання криптовалюти та блокчейну, як одного з найефективніших засобів здійснення гуманітарної допомоги та ініціатив буде активно поширюватись, та допоможе в короткі строки та минаючі коло бюрократичних процедур реалізувати гуманітарні та благодійні проекти та заходи.

Література

1. How does the UN use blockchain and cryptocurrency? URL: <https://news.un.org/ru/story/2021/07/1405802>
2. Блокчейн-технології можуть допомогти у боротьбі з кліматичною кризою – ООН. URL: <https://prn.ua/blokcheyn-tekhnolohii-mozhut-dopomohy-u-borotbi-z-klimatichnoiu-kryzoiu-onn/>
3. FATF Methodology for assessing compliance with the FATF Recommendations and the effectiveness of AML/CFT systems. URL: <https://www.fatfgafi.org/en/publications/mutualevaluations/documents/fatfmethodology.html>
4. Тапскотт А., Тапскотт Д. Технологія Блокчейн – те що керує фінансовою революцією сьогодні. Видавництво: Ексмо. 2017. 550 с.
5. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 25, ст. 171, поточна редакція – від 01.01.2024
6. Закон України «Про віртуальні активи» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2023, № 15, ст. 51., поточна редакція від 01.01.2024
7. Technical Standards specifying certain requirements of Markets in Crypto Assets Regulation(MiCA) URL: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2024-01/ESMA3518723302761619_Consultation_Paper_on_the_draft_guidelines_on_reverse_solicitation_under_MiCA.pdf?utm_source=coinspaidmedia&utm_medium=referral&utm_campaign=crypto-may-be-recognized-financial-instruments-eu
8. Technical Standards specifying certain requirements of Markets in Crypto Assets Regulation(MiCA) second consultation paper. URL: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/202401/ESMA7545312870052_MiCA_Consultation_Paper__Guidelines_on_the_qualification_of_cryptoassets_as_financial_instruments.pdf?utm_source=coinspaidmedia&utm_medium=referral&utm_campaign=crypto-may-be-recognized-financial-instruments-eu

Анотація

Редченко Я. О. Застосування цифрових валют та блокчейну в організації об'єднаних націй як елемент реалізації гуманітарних ініціатив. – Стаття.

У статті досліджено генезис використання та становлення криптовалют (віртуальних активів) в якості інструменту реалізації гуманітарних ініціатив. Проаналізовано можливість реалізації політики ООН щодо подальшого розширення систематичного і швидкого використання цифрових валют в процесі допомоги біженцям. Також в статті зазначено розгляд інноваційного механізму використання блокчейну у соціально-правових, гуманітарних та продовольчих ініціативах, програм з навколишнього середовища, наприклад в боротьбі зі зміною клімату та як технологія обліку гуманітарної допомоги.

Зазначено, що нормативно-правові акти що торкаються відносин у сфері цифрових валют та активів на даний час активно розробляються і даний час представлені Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового ураження» та Законом України «Про віртуальні активи». Також наразі в Європейському Союзі активно реалізується закон «Regulation of Markets in Crypto-assets» (MiCA), котрий регулюватиме європейську індустрію цифрових валют, щоб боротися з відмиванням грошей, фінансуванням тероризму і захищати користувачів та інвесторів. MiCA встановлює правила реєстрації для бірж цифрових валют, і публікацію даних про нові валюти до того, як вони з'являться на ринках.

Акцентовано увагу на можливості використання віртуальних активів в різних сферах реалізації програм громадських організацій та благодійних фондах. Також визначено що що важливим кроком, насамперед у визначенні віртуальних активів став Закон України «Про запобігання та протидію легалізації фінансування доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та розповсюдженню зброї масового знищення» який відповідає визначенню міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (ФАТФ).

Ключові слова: гуманітарна ініціатива, цифрова валюта, криптовалюта, блокчейн, віртуальний актив.

Summary

Redchenko Ya. O. Application of digital currencies and blockchain in the United Nations organization as an element of the implementation of humanitarian initiatives. – Article.

The article examines the genesis of the use and development of cryptocurrencies (virtual assets) as a tool for the implementation of humanitarian initiatives. The possibility of implementing the UN policy on the further expansion of the systematic and rapid use of digital currencies in the process of helping refugees has been analyzed. The article also mentions consideration of the innovative mechanism of using blockchain in socio-legal, humanitarian and food initiatives, environmental programs, for example in the fight against climate change and as a technology for accounting for humanitarian aid.

It is noted that legal acts affecting relations in the field of digital currencies and assets are currently being actively developed and are currently represented by the Law of Ukraine “On Prevention and Counteraction of Legalization (Laundering) of Criminal Proceeds, Financing of Terrorism, and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction “ and the Law of Ukraine “On Virtual Assets”. Also, the European Union is currently actively implementing the law “Regulation of Markets in Crypto-assets” (MiCA), which will regulate the European industry of digital currencies to fight money laundering, terrorist financing and protect users and investors. MiSA establishes registration rules for digital currency exchanges, and the publication of data on new currencies before they appear on the markets.

Attention is focused on the possibilities of using virtual assets in various areas of implementation of programs of public organizations and charitable foundations. It was also determined that an important step, primarily in the definition of virtual assets, was the Law of Ukraine “On prevention and countering the legalization of the financing of proceeds of crime, the financing of terrorism and the proliferation of weapons of mass destruction”, which corresponds to the definition of the International Anti-Money Laundering Group (FATF).

Key words: humanitarian initiative, digital currency, cryptocurrency, blockchain, virtual asset.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v34.2024.13>*О. О. Сурілова*

ТРИО АСОЦІАЦІЇ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Постановка проблеми. Початок ХХІ століття ознаменувався подіями, які становлять загрозу існуванню людства в межах сучасного цивілізаційного розвитку, заснованому на гуманістичних демократичних цінностях. У світі посилюється безпекова нестабільність, зростає кількість воєнних конфліктів, в які втягується все більше країн в різних регіонах Земної кулі. Триває агресія РФ проти нашої країни. Світове співтовариство, незважаючи на всі спроби, все ще не спромоглося знайти механізми припинення конфлікту. Європейські народи об'єднують свої зусилля з надання воєнної, політичної, фінансової, гуманітарної допомоги нашій державі. Зокрема, Європейський Союз підтримав євроінтеграційні прагнення України, надавши їй статус кандидата на вступ до ЄС. Разом з Україною ще дві держави регіону – Молдова та Грузія підтвердили бажання вступити до ЄС та отримали статус кандидатів, що свідчить про високу оцінку з боку ЄС роботи, проведеної цими державами з провадження в суспільне життя високих демократичних європейських стандартів. На сьогодні ці три країни пов'язані спільною метою та разом йдуть до набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Запорукою успіху є створення науково – теоретичного підґрунтя подальшого розвитку інтеграції до ЄС країн – партнерок: України, Молдови та Грузії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Робота базується на доробку таких фахівців, як О. Близняк; А. Шараськін; О.С. Кваша; А.В. Синякова; Д.Т. Сухіашвілі; В.С. Біловол; Н. Стецюк; І.І. Жовква та ін. Визнаючи їх роль у дослідженні правових підвалин євроінтеграції цих країн, зазначимо, що вони не розглядали питання у контексті єдності трьох країн, не виділяли механізми співробітництва тріо асоціації у досягненні спільної мети – вступу до ЄС.

Метою статті є простеження генези правових механізмів співробітництва України, Молдови, Грузії з ЄС та між собою з метою отримання повноправного членства в Європейському Союзі.

Виклад основного матеріалу Наприкінці ХХ сторіччя на світовій мапі внаслідок розвалу Радянського Союзу з'явилися молоді незалежні держави – Україна, Молдова Грузія, перед якими постало питання цивілізаційного вибору та шляхів подальшого розвитку. Ці три країни мають багато

спільного в історичному, політичному, культурному аспектах та виявили схильність до європейської цивілізації та європейських демократичних цінностей. Україна, Молдова Грузія заявили про свої євроінтеграційні прагнення та бачення свого майбутнього у європейській сім'ї народів у складі Європейського Союзу. Вступ до Європейського Союзу розглядається як гарантія стабільності, миру, та територіальної цілісності. Підтримка Європейського Союзу є також гарантією проведення успішних реформ з метою досягнення відповідності копенгагенським критеріям членства у ЄС.

Зв'язок трьох народів розвивався протягом віків. Всі вони існували в умовах колоніального поневолення з боку московії та набули незалежності у 1991р. Вони підтвердили свій демократичний вибір, виступивши проти узурпації влади та встановлення диктатури під час революції троянд в Грузії, помаранчевої революції та революції гідності в Україні, Твіттер – революції в Молдові. Вони стикнулись з воєнною агресією з боку рф, під час якої зазнали окупації частини території, людських та економічних втрат¹. В цих трьох країнах продовжує існувати потужне проросійське лобі, яке всіма силами при підтримці рф намагається загальмувати поступ до Європейського Союзу. Ситуація ускладняється тим, що Європейський Союз знаходиться у кризовому становищі, коли посилюються європесимістичні настрої, а окремі країни – члени розхитують єдність ЄС зсередини. В цих умовах і ЄС розраховує на підтримку з боку України, Молдови, Грузії. Їх євроінтеграційні прагнення та рішучість у досягненні цілі наочно демонструють економічну, політичну, воєнну, технологічну могутність Європейського Союзу, життєздатність його політики. Вступ їх до Європейського Союзу здатний посилити позиції ЄС у регіоні, його вплив на геополітичну ситуацію у світі.

Процес євроінтеграції України, Молдови Грузії почався майже 30 років тому підписанням угод про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом кожною з трьох країни та поглиблювався з часом.

Цілями такого партнерства були забезпечення політичного діалогу між Сторонами; сприяння розвитку торгівлі, і гармонійних економічних відносин між Сторонами та сталому розвитку; створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного, науково-технічного та культурного співробітництва; підтримка зусиль України по зміцненню демократії і розвитку її економіки та завершенню переходу до ринкової економіки.

У 2003 р. з метою сприяння демократії та стабільності була ініційована Європейська політика сусідства, яка визначила пріоритети співпраці з 16 країнами сусідами ЄС та охоплювала країни Середземномор'я, Східної Європи та Кавказького регіону. Двостороннє співробітництво з більшістю країн-сусідів оформлювалося спільними документами що укладалися між країною-партнером, ЄС та його державами-членами та встановлювали політичні та економічні пріоритети співпраці.

Пріоритети були адаптовані до особливостей та еволюції регіонів. Крім належного управління, демократії, верховенства права та прав людини,

¹ Молдова – 1992 р.; Грузія – 2008 р.р.; Україна з 2014 р. до сьогоднішнього дня.

було визначено три такі пріоритети як: 1) економічний розвиток та стабільність; 2) безпека 3) міграція та мобільність. Кожен з них охоплював низку секторів співпраці [1]. На основі спільних документів були укладені багаторічні індикативні програми, що визначали стратегії співробітництва на період 2021–2027 рр. [2]. Вони конкретизували пріоритети співпраці та перетворили спільні з країнами-партнерами пріоритети в конкретні проекти для підтримки геополітичного порядку денного, а також реалізації цілей сталого розвитку ООН і подолання глобальних наслідків агресії Росії проти України.

Була створена група підтримки України (SGUA – Support Group for Ukraine), яка є координаційним центром Європейської Комісії щодо реформ на протязі перехідного періоду. SGUA тісно співпрацює з Європейською службою зовнішніх відносин та Представництвом ЄС в Україні. Підтримка ЄС відіграє важливу роль у просуванні ключових реформ, спрямованих на поглиблення інтеграції до ЄС на тлі військової агресії з боку РФ та пов'язаних з нею порушень прав людини, соціальних, економічних, екологічних викликів та негарездів на окупованих територіях.

Європейська політика сусідства сприяла політичним та економічним реформам в країнах ініціативи та створила передумови переходу співробітництва на новий рівень [3].

З метою реалізації Європейської політики сусідства були розроблені Плани дій на заміну двосторонніх угод. Плани визначали механізми співробітництва. Прогрес, досягнутий таким чином сприяв узгодженню довгострокових цілей для подальшого розвитку.

Безумовно політика сусідства сприяла посиленню співпраці ЄС з країнами сусідства, однак не можна погодитися з Т. Сидоруком в тому, що Європейська політика сусідства була розроблена ЄС спеціально для того, щоб задіяти певні важелі передвступного процесу [4]. В той час сама ідея вступу до ЄС в Україні, Молдові, Грузії тільки почала формуватися. Про практичні кроки з набуття членства не йшлося через те, що більшість населення цих країн не сприймало позитивно цю ідею. Щодо інших країн, що підтримали цю ініціативу, вони на сучасному етапі не відповідають умовам та критеріям вступу до ЄС та не намагаються ініціювати цей процес².

Крім двостороннього співробітництва, ЄС також підтримує регіональне співробітництво, зокрема регіональне південне та регіональне східне співробітництво. Регіональне співробітництво базується на конкретних регіональних стратегіях, таких як Східне партнерство та новий порядок денний для Середземномор'я. Стратегічні пріоритети регіонального співробітництва додатково викладені в регіональних багаторічних індикативних програмах. Регіональне співробітництво доповнює національні програми допомоги, вирішує регіональні проблеми, сприяє співпраці між партнерами.

Важливим кроком на шляху вироблення механізмів співпраці стало впровадження у травні 2009 р. Празьким установчим самітом ініціативи Східного партнерства, спрямованої на посилення співпраці на східному

² На сьогодні про євроінтеграційні прагнення заявила Армения, але про практичні кроки поки не йдеться.

фланзі політики сусідства, зокрема з Україною, Молдовою та Грузією. Передбачений новий рівень співпраці та конкретизована мета – забезпечення безпекової та політичної стабільності в регіоні, підвищення рівня добробуту населення та економічного зростання, розвиток культурного обміну та співробітництва у правоохоронній сфері.

ЄПС була переглянута в 2011 та у 2015 р.р. 18 листопада 2015 р. було опубліковано Спільне повідомлення, в якому після публічних консультацій із залученням країн-партнерів, міжнародних організацій, соціальних партнерів, громадянського суспільства та наукової громадськості було викладено основні напрямки перегляду ЄПС [5]. Метою нової політики стали стабілізація регіону в політичному, економічному та безпековому аспектах на основі диференцьованого підходу, врахування інтересів кожної з країн та посилення відповідальності країн-партнерів і держав-членів.

Щодо України були визначені пріоритети – співробітництво в енергетичній, транспортній, міграційній галузях, в сферах охорони довкілля та перешкоджання нелегальному обігу зброї.

Результатом впровадження ЄПС стало перетворення сусідніх країн з джерела небезпеки й бідності на стабільні демократичні держави, що на нашу думку, має сприяти подальшому підтриманню безпеки на континенті, сталому розвитку та процвітанню як країн-партнерок, так і самого ЄС.

Протягом 2021–2027 років ЄС здійснюватиме реалізацію ЄПС через Інструмент сусідства, розвитку та міжнародного співробітництва (NDICI – Глобальна Європа), загальний обсяг асигнувань для якої встановлено у розмірі 79,462 млрд євро.

Двостороннє співробітництво з більшістю країн-сусідів оформлюється спільними документами (пріоритети партнерства, програми асоціації чи еквівалентні). Вони укладаються між країною-партнером, ЄС та його державами-членами, встановлюючи політичні та економічні пріоритети співпраці.

Багаторічні індикативні програми є стратегічними документами на період 2021–27 років. Вони встановлюють пріоритети співпраці і можуть бути укладені лише після прийняття спільних документів. Якщо спільні документи не створені з країною-партнером, співпраця базується на щорічних спеціальних заходах. Крім того, сусідні країни мають право брати участь у програмах ЄС, таких як Erasmus+, відповідно до Регламенту NDICI-GE [10].

Паралельно із участю України, Молдови, Грузії в ЄПС розвивалися відносини асоціації цих країн з Європейським Союзом. У 2014 р. вони підписали угоди про асоціацію з ЄС та державами членами, які підвели євроінтеграцію цих країн на новий поглиблений рівень та позитивно позначилися на політичній, економічній, соціальній ситуації в цих країнах та регіоні в цілому. Угоди зобов'язували Україну, Молдову Грузію провести низку реформ в економічній, політичній, судовій, законодавчій, фінансовій сферах з метою наближення до стандартів ЄС [6].

Значна увага в Угодах про асоціацію приділяється торгівельній політиці. Поглиблені та всеосяжні зони вільної торгівлі були створені в в період з червня 2014 р. до січня 2016 р. Вони зобов'язують взаємно відкривати

ринки товарів і послуг. Європейська комісія та представництва ЄС у Республіці Молдова, Грузії та Україні відіграють активну роль у забезпеченні безперервного впровадження митними службами обох країн цього нового режиму торгівлі та адаптації свого законодавства та процедур відповідно.

При спільності цілей, є відмінності змісту цих угод з кожною з трьох країн. В Україні питання інтеграції до ЄС координує профільний віце-прем'єр – міністр, в Молдові та Грузії – міністерство закордонних справ. У грузинському та українському парламентах створені комітети з питань європейської інтеграції, тоді як у парламенті Молдови існує лише комітет зовнішньої політики і ЄС. Роль відповідних парламентських комітетів у законотворчості суттєво відрізняється, але у всіх трьох випадках їхні висновки щодо законопроектів не є обов'язковими. Існують також важливі нюанси у складі двосторонніх платформ громадянського суспільства, створених у рамках угод про асоціацію, як із боку трьох країн, так і з боку ЄС [7].

Спільне повідомлення про «Політику Східного партнерства після 2020 року – Посилення стійкості – Східне партнерство, яке діє для всіх», прийняте 18.03.2020 р., окреслює довгострокові політичні цілі для майбутньої співпраці з партнерами зі Східного сусідства [8]. У ньому намічені механізми вирішення спільних викликів та співпраці ЄС з країнами-партнерами в різних сферах політики з метою посилення стійкості, сприяння сталому розвитку та надання конкретних переваг людям.

15.12.2021 Єврокомісія прийняла Регіональну багаторічну індикативну програму підтримки країн Східного партнерства на період 2021–2027р.р., якою визначено такі регіональні пріоритети: стійкий розвиток та інтегрування економіки; підзвітні установи, верховенство права та безпека; екологічна та кліматична стійкість; стійка цифрова трансформація; стійкий розвиток [9].

Східне партнерство є спільною ініціативою Європейського Союзу, його держав-членів та країн-партнерів – Грузії, Республіки Молдова та України. Східне партнерство є стратегічним і амбіційним партнерством, яке базується на спільних цінностях і правилах, взаємних інтересах і зобов'язаннях, а також на спільній власності та відповідальності. Воно спрямоване на зміцнення та поглиблення політичних та економічних відносин між ЄС, його державами-членами та країнами-партнерами та допомагає їм у досягненні екологічної та цифрової трансформації. Воно підтримує досягнення цілей глобальної політики, включаючи Паризьку угоду про зміну клімату та Порядок денний ООН на період до 2030 року та його цілі сталого розвитку. Воно сприяє досягненню загальної мети підвищення стабільності, процвітання та стійкості сусідів ЄС, як зазначено в Глобальній стратегії зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу та огляді Європейської політики сусідства, та відображає всі відповідні флагманські стратегії, прийняті Комісією [11].

Корективи були внесені у політику східного партнерства 25.33.2022 р. у відповідь на агресію РФ проти України з метою надання всієї необхідної допомоги та захисту постраждалим громадянам країн Східного партнерства та третіх країн [12]. Для того, щоб забезпечити реалізацію Документу

дій щодо підтримки захисту, транзиту репатріації та реінтеграції, передбачена допомога повинна відповідати умовам, процедурам та встановленим ст. 215 ДФЄС обмежувальним заходам. Внесок Союзу на реалізацію заходу на 2022 р. становив 15 000 000 євро.

В рішенні констатується, що після повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 р. міграційні рухи з України в сусідні країни зростають щодня. На Молдову, яка має спільний кордон з Україною безпосередньо вплинув конфлікт в Україні. Потрібна швидка реакція, підтримка ефективного управління кордонами та міграцією в контексті спричиненого конфліктом масового переміщення в Молдові та в інших країнах. Громадянам Східного партнерства та громадянам третіх країн, які постраждали від конфлікту в Україні, надана підтримка з метою забезпечення ефективної та гідної першочергової обробки українських громадян і громадян третіх країн відповідно до міжнародно прийнятих гуманітарних норм, стандартів управління кордонами, а також безпечної та гідної добровільної репатріації та реінтеграції вразливих громадян третіх країн у країни їхнього походження. Заходи узгоджуються з Порядком денним сталого розвитку до 2030 року, де йдеться про «право мігрантів повертатися до країни свого громадянства» та зобов'язання держав забезпечувати повну повагу до прав людини та гуманне ставлення до мігрантів незалежно від міграційного статусу біженців і переміщених осіб.

Україна, Молдова та Грузія мають спільне бачення подальшого розвитку відносин з Європейським Союзом та впевнено рухаються у бік набуття повноправного членства, поглиблюючи двостороннє співробітництво між собою. Тисячі громадян Грузії стали на захист України у складі Грузинського легіону. Молдова та Грузія надають громадянам України, які опинилися у скрутному становищі в результаті збройної агресії РФ, прихисток та допомогу.

І надалі три країни висловили бажання спільно просуватися до набуття повноправного членства в ЄС та створили з цією метою у 2021 р. Тріо асоціації [13]. У меморандумі наголошено на посиленій співпраці та діалозі між країнами партнерками та ЄС та узгодженій роботі з імплементації Угод про асоціацію.

Європейський Союз підтримав їхній намір, оскільки всі три країни відповідають вимогам ст. 49 Договору про Європейський Союз – повністю розділяють європейські цінності та належать до європейської цивілізації.

Невдовзі країни тріо отримали статус кандидата на вступ до ЄС. Однак цей статус не є остаточним. Єврокомісія сформулювала низку вимог до всіх трьох країн щодо проведення ґрунтовних реформ. Якщо країни тріо будуть зволікати з виконанням цих вимог, Європейський Союз може скасувати статус кандидата. Цей статус надає нові можливості та посилену підтримку з боку ЄС трьом країнам на шляху демократичних та економічних перетворень.

Щодо вимог ЄС, які стосуються певних напрямів (блоків) то деякі з них є спільними для всіх трьох країн, деякі стосуються тільки певних країн. Україна маж впровадити 7 блоків вимог; Молдова – 9 блоків; Грузія – 12 [14].

Так, проведення судової реформи передбачено для всіх країн тріо, але вимоги є диференцьованими, оскільки враховують ситуацію, що склалася в кожній з них. Україна має продовжити судову реформу з акцентом на реформу Конституційного суду. Щодо Молдови вимоги вміщують більш суттєві положення – завершити основні кроки комплексної реформи системи правосуддя в усіх інституціях системи правосуддя та прокуратури через ефективне використання демократичного нагляду, зокрема, заповнити всі вакантні посади магістратури Вищої ради та її спеціалізованих органів. Грузія має здійснити комплексну та ефективну судову реформу на виконання рекомендацій Венеціанської комісії, зокрема всеохоплюючу реформу Вищої ради юстиції та прокуратури, шляхом забезпечення прозорого та інклюзивного процесу.

Спільним є блок щодо деолігархізації країн, однак конкретні вимоги для країн різні у відповідності до досягнутих успіхів. Так Україна має зосередитися на виконанні антиолігархічного закону. Молдова – реалізувати зобов'язання щодо «деолігархізації» шляхом усунення надмірного впливу корисливих інтересів на економічне, політичне та суспільне життя. Грузія – забезпечити виконання протиолігархічного закону всіма без всяких виключень.

Низка блоків стосується не всіх країн тріо. Зокрема Грузії необхідно посилити боротьбу з дезінформацією та маніпулюванням іноземною інформацією про ЄС і європейські цінності. Молдові – посилити залучення громадянського суспільства до процесів прийняття рішень на всіх рівнях. Для України важливим є зміна законодавства про нацменшини.

Реформи, необхідні для вступу до ЄС проводять всі три країни, але досягнуті результати неоднакові. Тому, на перший погляд, до остаточного вирішення питання щодо вступу України, Молдови, Грузії до ЄС доцільно адаптувати механізм різношвидкісної інтеграції відповідно ст. 20 ДЕС. Цей механізм був запропонований Лео Тіндемансом, вперше був застосований в межах європейської валютної системи та широко впроваджується в ЄС в сучасності. В трансформованому вигляді він передбачений ініціативою східного партнерства. Політика східного партнерства базується на принципі диференціації. Чим більших успіхів досягла країна у впровадженні реформ, тим на більшу підтримку з боку Європейської Ради та комісії вона може розраховувати згідно з принципом «більше за більше». На вади такого підходу, який може підірвати єдність Європейського Союзу, вказано країнами Вишеградської групи у Бельведерській декларації [15]. ЄС переконливо продемонстрував, що сила полягає в єдності. Так і на шляху до ЄС запорукою успіху є регіональна співпраця країн – кандидатів. Україна, Молдова та Грузія можуть досягти більшого разом за взаємної підтримки.

Ми наголошуємо на тому, що країни тріо мають йти до отримання повноправного членства разом, адже мають багато спільного. Вони мають відпрацьовані механізми співробітництва з ЄС та між собою. Доцільно враховувати досвід одна одної, та у разі необхідності, надавати допомогу одна одній задля впровадження необхідних реформ. Інституції ЄС в свою чергу, здійснюють контроль та моніторинг ситуації та коректують завдання для кожної з країн. Вважаємо, що це є запорукою успіху. Тільки від країн тріо

(України, Молдови, Грузії), від того, наскільки послідовно вони будуть виконувати завдання, поставлені Європейським союзом, наскільки рішучими будуть у слідуванні обраному курсу, а також від їх єдності та взаємної підтримки залежить наскільки швидко їм вдасться впоратися з викликами, виконати завдання та набути статус повноправного члена ЄС.

Література

1. European Neighbourhood Policy (ENP) URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/>
2. Neighbourhood, development and international cooperation instrument multi-annual indicative programme (2021–2027) URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/>;
3. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on strengthening the European Neighborhood Policy. – Brussels, 4 European Commission.: URL: http://www.ec.europa.eu/world/enp/pdf/com06_726_en.pdf
4. Сидорук Т. Європейська політика сусідства і процеси реформування у країнах Східної Європи *Політичний менеджмент*. 2010. № 4. С. 160–170. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/>
5. Communication from the commission European Neighbourhood Policy strategy paper URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2019-01/2004>
6. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content>
7. Імплементация угод про асоціацію у Грузії, Молдові та Україні: порівняльний огляд 2021. http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2021/10/edits_02
8. Joint Communication: Eastern Partnership policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all URL: <https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-communication>
9. Regional multi-year indicative program of support for the countries of the Eastern Neighborhood for the period 2021-2027 URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files>
10. Neighbourhood, development and international cooperation instrument – global europe (NDICI – global europe) URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu>
11. A global strategy on foreign and security policy for the EU <https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes>
12. Commission implementing decision of 25.3.2022 on the financing of the individual measure in favour of Moldova and other eligible countries in the Eastern Neighbourhood region1 for 2022. URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document>
13. Association Trio: Memorandum of Understanding between the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Georgia and the Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova URL: <http://mfa.gov.ua/en/news/association-trio-memorandum>
14. URL: https://commission.europa.eu/index_en
15. URL: Belvedere Declaration <https://www.visegradgroup.eu/>

Анотація

Сурілова О. О. Тріо асоціації на шляху до Європейського Союзу. – Стаття.

У статті розглядається генеза євроінтеграційних прагнень трьох країн – України, Молдови, Грузії від підписання угод про партнерство та співробітництво з Європейськими Співтовариствами та їх державами – членами до набуття статусу кандидатів на вступ до ЄС та початку переговорного процесу. Підкреслюється єдність трьох країн, підвалинами якої є повага до європейських демократичних цінностей та схожість їх цивілізаційного розвитку. Спільність трьох народів підтверджувалася протягом всього їх історичного розвитку, коли вони стикалися зі спільними викликами – знаходилися у стані колоніального поневолення з боку рф, набули незалежності на початку 90-х р.р. XX ст., підтвердили демократичний вибір під час революційних подій, зазнали агресії та окупації частини території з боку рф. Все це обумовило рішучість народів трьох країн слідувати європейській цивілізаційній моделі розвитку та разом йти до набуття повноправного членства в ЄС. Саме вступ до ЄС є запорукою їх сталого розвитку та відновлення територіальної цілісності. Єдність трьох

країн обумовила створення Тріо асоціації – тристороннього формату посиленої співпраці між Україною, Молдовою та Грузією щодо інтеграції до Європейського Союзу. ЄС, який також переживає не найкращі часи, в свою чергу, зацікавлений у підтримці з боку трьох країн, адже їх рішучість є наочною демонстрацією життєздатності ЄС та ефективності його зовнішньої політики. Наголошується на недоречності застосування принципу «більше за більше» щодо країн тріо. Тільки разом, тільки при взаємній підтримці, країни тріо з найбільшою ефективністю можуть здійснювати реформи необхідні для набуття повноправного членства у ЄС.

Ключові слова: євроінтеграція, європейські цінності, статус кандидата на вступ до ЄС, тріо асоціації, вступ України, Молдови, Грузії до ЄС, політика східного партнерства, інструмент сусідства, розвитку та міжнародного співробітництва.

Summary

Surilova O. O. The trio of associations on the way to the European Union. – Article.

The article examines the genesis of the European integration aspirations of three countries – Ukraine, Moldova, Georgia, from the signing of partnership and cooperation agreements with the European Communities and their member states to the acquisition of the status of candidates for EU accession and the beginning of the negotiation process. The unity of the three countries is emphasized, the foundations of which are respect for European democratic values and the similarity of their civilizational development. The commonality of the three peoples was confirmed throughout their historical development, when they faced common challenges – they were in a state of colonial enslavement by the Russian Federation, and gained independence in the early 1990s. 20th century, confirmed the democratic choice during the revolutionary events, were subjected to aggression and occupation of part of the territory by the Russian Federation. All this determined the determination of the peoples of the three countries to follow the European civilizational model of development and to work together towards full membership in the EU. The accession to the EU is the guarantee of their sustainable development and restoration of territorial integrity. The unity of the three countries conditioned the creation of the Trio Association – a tripartite format of enhanced cooperation between Ukraine, Moldova and Georgia regarding integration into the European Union. The EU, which is also going through not the best times, in turn, is interested in the support of the three countries, because their determination is a clear demonstration of the viability of the EU and the effectiveness of its foreign policy. The inappropriateness of applying the «more for more» principle to the countries of the trio is emphasized. Only together, only with mutual support, the countries of the trio can most effectively carry out the reforms necessary for the acquisition of full membership in the EU.

Key words: European integration, European values, the status of a candidate for joining the EU, trio of associations, accession of Ukraine, Moldova, Georgia to the EU, Eastern Partnership policy, instrument of neighborhood, development and international cooperation.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v34.2024.14>*В. Є. Улиганець*

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ТА МІЖЕТНІЧНИХ СПОРІВ ТА КОНФЛІКТІВ У АФРИЦІ

Постановка проблеми. Історія африканського континенту до ХХ століття включно, зіткана з процесів колонізації та експлуатації як людського ресурсу так і територій. Берлінською конференцією 1884–1885 роках статус колоній та їх розподіл був утверджений та «легалізований». Однак, результати такого розподілу територій та управління імперіалістичними державами своїми колоніями за принципом *divide et impere* ще на багато десятиліть вперед зумовило територіальні спори та конфлікти між державами Африки та міжетнічну внутрішньодержавну нетерпимість в багатьох державах Африки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане питання досліджувалося в різних історико-правових контекстах вітчизняних та іноземних вчених, зокрема: В.Н. Денисов, М.К. Михайловський, Ю.І. Нипорко, К. Потолм, Ф. Фанон, А. Гохшильд, С.Дж. Джонсон, М. Крейвен, П.О. Мюллер, Х.Дж. Блайм, М. Тофан та інші.

Мета. На основі ретроспективи дослідити причини виникнення міжнародних, переважно територіальних спорів та конфліктів, а також причин міжетнічної внутрішньодержавної нетерпимості, що спровокувала значну кількість спорів та конфліктів у Африці.

Виклад основного матеріалу. Протягом ХІХ–ХХ сторіччя континент Африка потерпав від колоніалізму¹ [1, с. 627], який приніс суттєві людські, культурні, етнічні та інші втрати, створив проблеми з якими державам Африки доводиться боротися дотепер.

Офіційний розподіл територій Африки на колонії здійснено державами-учасницями на Берлінській конференції (далі по тексту – Конференція), яка розпочалася 15 листопада 1884 року і тривала по 26 листопада 1885 року [2, с. 29]. Дана Конференція проходила в Берліні, а її державами-учасницями стали Австро-Угорщина, Сполучене Королівство Вели-

¹ Колоніалізм (от лат. *colonia* – поселення, засноване переселенцями на чужій території) – система територіальних захоплень більш розвиненими в економічно-політичному, технічному, воєнному відношеннях державами країн з нерозвинутою державністю або зовсім без останньої, а також заснована на цих захопленнях система політичного панування, економічної експлуатації та пригноблень.

кої Британії та Ірландії, Бельгія, Іспанія, Нідерланди, Німецька імперія, Португальське королівство, Російська імперія, США, Османська імперія, Третя французька республіка та Шведсько-норвезька унія [3, с. 249]. На цій конференції було проголошено намір сформувати найбільш сприятливі умов для розвитку торгівлі, морального і матеріального добробуту та благополуччя народів Африки, необхідність стежити за збереженням місцевих племен та народів [4, с. 7, 12, 14], підвищувати рівень розвитку суспільства, демократизувати його тощо. Насправді, задекларовані наміри були вдаваними, а за лаштунками приховувалися власні інтереси та амбіції кожної зі сторін Конференції, які були цілком цинічні та прагматичні щодо Африки та її проблем – *divide et impera* (*conquer*). Саме принцип розділяй та володарюй, на думку професора К. Потолма, став запорукою успіху в колонізації Африки [5, с. 71].

Процеси колонізації Африки де-факто розпочалися задовго до Берлінської конференції. Як влучно зазначає відомий американський юрист, вчений Г.Д. Берман в своїй книзі «Західна традиція права: епоха формування», з якого б моменту в минулому ми не розпочали, завжди знайдеться більш ранній [6, с. 49]. Попри це, точкою відліку в даній статті стане закінчення третьої чверті XIX сторіччя, адже на той момент Франція, Велика Британія, Португалія та Німеччина мали ще вкрай обмежений політичний вплив в Африці, але економічна експлуатація дедалі набувала розвитку [2, с. 27–28].

Ще в середині 70-х років XIX сторіччя король Бельгії Леопольда II з метою захоплення територій вздовж гирла річки Конго найняв Генрі Мортон Стенлі – відомого на той час мандрівник [7, с. 122]. Усвідомлюючи, що захоплення цього гирла може спровокувати конфлікт з державами-претендентами на ці території [8, с. 2, 30] Бельгія створює під своєю егідою Міжнародну асоціацію для дослідження і цивілізації Африки, але, як зазначає український вчений Ю. Нипорко, під даною «гнучкою назвою приховувалась справжня мета колонізаторів: захоплення й експлуатація багатств басейну р. Конго». Вже до літа 1884 р. мета була досягнута (шляхом підкупів та залякування [8, с. 3]) – більша частина басейну річки опинилася під контролем Леопольда II [3, с. 249] і була об'єднана у Вільну державу Конго, яка проіснувала з 1885 р. по 1908 р. [8, с. 3]. Солідарною є думка А. Гохшильда, який у своїй праці «Привид короля Леопольда: історія про жадібність, терор і героїзм в колоніальній Африці» детально описує процеси початку захоплення і експлуатації природних ресурсів, а також мешканців континенту [9, с. 2–3]. Принагідно зазначу, що вступ він закінчує словами – світ забув одне з наймасовіших вбивств в нещодавній історії нашої Землі [9, с. 3].

В роботі згадується про злочини вчинені за розпорядженням короля Леопольда II, які спричинили зменшення населення, як мінімум в половину, (така теза ґрунтується на дослідженнях антропологів, а також спогадах майора, який працював у Конго в 20-ті роки XX сторіччя) [8, с. 232]. «Замовлення на вбивство» – оцінка дій колонізаторів А. Гохшильдом. Вони спалювали будинки, а іноді навіть цілі села, вирізали людей, морили голодом та застосовували інші форми нелюдського поводження і єдине, що

стримувало – потреба в робочій силі [9, с. 233]. С. Джонсон у своїй дисертаційній роботі зазначає, що мільйони конголезців померло, а саме Конго стало ще більше залежне і зобов'язане із-за отриманих кредитів із Бельгії [8, с. ii]. З цього можна зробити висновок, що чоловіче населення активно знищувалося рабською працею, а також просто з ціллю забезпечити себе від населення, яке потенційно спроможне на підняття бунту та протесту. Колонізатори забезпечували повне підкорення під реальним усвідомленням смерті корінним населенням.

С. Джонсон у своїй роботі «Експлуатація Конго королем Леопольдом II з 1885 по 1908 рр. і його наслідки» розглядає дії бельгійського короля як причину політичної, економічної та етнічної дестабілізації, які перетворили території вздовж гирла річки Конго із розвинених королівств, де була своя ієрархічна система, на політично пригноблену і зубожілу державу [8, с. ii]. В Конго під час колоніалізму не розвивалася система освіти (а саме допомога та сприяння в розвитку конголезцям були причиною колонізації, відповідно до декларованого Бельгією). Такими діями Леопольд II забезпечував собі відсутність лідера, який потенційно міг би приймати стратегічні рішення та сприяти визволенню з під колоніальної залежності [8, с. ii, 2].

І тільки в 1960 р. шляхом масових повстань конголезців та загальних процесів деколонізації, Бельгія надала Конго незалежність [8, с. 5].

Паралельно процесам колонізації Африки Бельгією, утвердження і розширення своїх прав на відповідні території Африки здійснювали також Португалія з Францією [2, с. 28; 3, с. 28]. Водночас, варто зазначити, що процес колонізації та підходи, незважаючи від метрополії, були вкрай подібними за загальними рисами, але відрізнялися в деталях. Таким чином, процес колонізації та підходи до колоніальних територій та населення були подібними до тих, які ми розглянули вище на прикладі Бельгії, а саме жорстокість, бажання знищити культуру і ідентичність африканських народів та розпалити міжетнічну ненависть всередині колоніальної держави, створити територіальні конфлікти між сусідніми державами, хоча вже сама делімітація на Берлінській конференції створила значну кількість територіальних спорів та конфліктів.

Такі дії викликали стурбованість в Німеччині та Великобританії, адже була імовірно, що їх витіснять з Африки [3, с. 28], а вони мали економічний інтерес, попри це, не були зацікавлені встановлювати політичний контроль.

Розуміючи, що йде загострення відносин між метрополіями, які можуть перерости у воєнні конфлікти, Португалія запропонувала скликати міжнародну конференцію, щоб вирішити спори навколо Центральної Африки. Згодом відомий та провідний на той час дипломат Отто фон Бісмарк почав розглядати міжнародну конференцію як оптимальний варіант для реалізації німецьких інтересів [3, с. 28–29; 10, с. 32].

Конференція розпочалася, як уже згадувалося, 15 листопада 1884 року і тривала до 26 листопада 1885 року [2, с. 29]. Отто фон Бісмарк розглядав Берлінську конференцію як стратегічний крок: по-перше, Бісмарк хотів відкрити нові ринки, по-друге, створити між супротивниками Німеччини конфлікт із-за поділу колоній і, по-третє, всі з учасників конференції

були заінтересовані в ресурсах Африки, але побоюючись один одного були змушені обмежувати свої політичні і, перш за все, економічні інтереси. Водночас, для всіх держав-учасниць важливим було дотримувати образ демократичної держави і проголосити колонізацію «актом доброї волі» спрямованого на благо Африки [8, с. 44–45]. За результатами конференції був прийнятий Генеральний акт Берлінської «Африканської» конференції. На неї не було запрошено жодного представника Африки. Водночас, розподіл території на колонії здійснювався незважаючи на національні, етнічні, культурні, релігійне сповідання, вірування чи уже існуючий адміністративно-територіальний поділ або ж згідно з будь-яким іншим критерієм. Натомість делімітація здійснюватися шляхом цинічних «торгів» [11, с. 294].

Ключовими позиціями з роз'яснення предмету, викладення обставин та мотивів, що стали причиною укладення даного міжнародного договору, його цілі й завдання, а також інші відомості, що передбачається у декларуванні в преамбулі і які знайшли своє відображення в Генеральному акті Берлінської конференції щодо Конго стали: 1) в дусі доброї і взаємної згоди регулювати взаємовідносини для розвитку торгівлі і цивілізації в деяких регіонах Африки; 2) з метою уникнення непорозумінь та спорів, що можуть виникнути в майбутньому із-за нових актів окупації на побережжі Африки; і в той же час стурбовані засобами забезпечення морального і матеріального благополуччя корінного населення [4, с. 7–8].

Проаналізувавши зміст Преамбули Генерального акту можна дійти висновку, що положення фактично складається з двох блоків: по-перше, декларується інтерес чи мета, а, по-друге, в кінці додається і явно вибивається з контексту ніби то переслідований інтерес – покращити ті чи інші аспекти життя африканських народів.

Відповідно до Генерального акту на метрополії покладалися низка зобов'язань, зокрема: 1) слідкувати за збереженням племен та народів, дбати про покращення їх морального і матеріального благополуччя; 2) використовувати всі можливі засоби для припинення работоргівлі і для покарання тих, хто в ній бере участь; 3) незважаючи на віросповідання або національність захищати всі релігійні, наукові чи благодійні установи і підприємства, що створенні для вищезгаданих цілей або які спрямовані навчати місцевих жителів і приносити їм «благословення» цивілізації; 4) забезпечувати свободу совісті та релігійну віротерпимість «туземцям», рівно як підданам і іноземцям (вільно і публічно здійснювати все можливі форми божественного поклоніння, будувати будівлі для релігійних цілей і організувати релігійні місії, що належать всім віросповіданням); 5) недопускати рабство [4, с. 9–24].

Все задеклароване на Конференції щодо внесення у «дім» африканців цивілізації, поваги до свободи совісті, віротерпимості [4, с. 12–13] та інших благ передбачених Генеральним актом, який було згадано, виявились нічим іншим як прийнятною формою для світової спільноти під якою можна втілювати власні прагматичні та антигуманні інтереси. М. Крейвен у статті «Між правом та історією: 1884–1885 та логіка вільної торгівлі» відзначає, що територію Африки, яку, відповідно до Генерального акту Берлінської конференції, колонізатори зобов'язувалися захищати та циві-

лізувати, насправді перетворили на «арену найстрашніших звірств в колоніальній історії» [10, с. 33].

Варто відзначити, що Генеральний акт Берлінської конференції щодо Конго за своїм характером цілком відповідає ознакам міжнародного договору, адже він 1) має об'єкт регулювання – політичні питання; 2) за кількістю учасників – багатосторонній; 3) за характером регулювання – регіональний; 4) за способом приєднання – закритий; 5) за рівнем укладення – міждержавний. Водночас, навряд чи даний договір можна назвати добросовісним, адже держави-члени Берлінської конференції переслідували власні прагматичні та цинічні цілі, а в Генеральному акті декларували протилежне – гуманні та філантропічні наміри втручання в життя африканських народів.

Міжнародне право в XIX як і у першій половині XX століття не було на такому етапі розвитку, який відбувся після закінчення Другої світової війни і, безперечно, Віденська конвенція про право міжнародних договорів не має зворотної дії в часі. Однак, вважаємо, що принцип добросовісності є універсальним як в часі так і в просторі, адже якщо суб'єкти йдуть на його укладення, то вони хочуть врегулювати певне питання, встановити правила «гри» і уникнути чи припинити дії/події, що є для них негативними. Недобросовісне виконання чи прояви недобросовісності на етапі укладення договору тільки погіршують становище, а також відтягують наростаючий конфлікт.

Висновки. Підводячи підсумки, хочемо зазначити, що ключом до розуміння процесів на Африканському континенті, дій тих чи інших держав, народів або етносів, подій, рішень, які приймають лідери африканських держав, формування колективної безпекової системи, створення міжнародних організацій та їх органів, а також багато іншого, на наше глибоке переконання, нерозривно пов'язано з історією континенту та соціально-економічними умовами, в яких перебували африканці протягом багатьох десятиліть.

Основними проблемами, на наше переконання, стало рабство і работоргівля, масове знищення населення, перетворення місцевих жителів на рабів та виключно інструмент для виконання тяжкої праці, споживання корисних копалин і створення всіх умов щоб Африка ще на довгий період часу залишалася повністю залежною, і ця залежність, в тій чи іншій мірі, зберігається до сьогодні.

Ще однією проблемою, яку ми хочемо виділити – ксенофобія. Йдеться про правову культуру, спосіб формування суспільства та його взаємовідносин, права та обов'язки, які кожне суспільство створює відповідно до власних традицій, історії, культури тощо. М. Тофан згадує, в іншому контексті, але це не змінює змісту ідеї, про те, що так як адміністративно-територіальний поділ африканських територій не відповідав уявленням європейців про належне, а, відповідно, і ці територіальні одиниці не вважалися суверенними і не могли мати власного права [14, с. 387].

Що стосується Берлінської конференції, по завершенню якої було прийнято Генеральний акт, то вважаємо, що задекларовані блага для

Африки були загальноприйнятною оманливою формою, яка приховувала зміст, який не передбачав поваги до прав людини та намірів сприяти розвитку Африки, однак давав значні економічні блага для колоніальних імперій. Окрім згаданого, дана Конференція спричинила по всій території Африки розходження між встановленими державними кордонами і межами розселення етнічних груп корінного населення. Делімітація в певних випадках була проведена таким чином, що розділяла території, які до колоніалізму були єдиною державою, королівством чи племенем або ж історично-приналежна територія певного народу, а ідентичність африканців знищувалась.

Дане дослідження здійснено з метою формування уявлення та розуміння причин виникнення такої значної кількості спорів та конфліктів як міжнародних (переважно територіальних), так і внутрішньодержавних міжетнічних (в силу нетерпимості одного/-их етносу/-ів до іншого/-их), які охопили Африку після деколонізації. Саме таке дослідження допомагає обґрунтовано та системно вивчати в подальших дослідженнях становлення та функціонування квазісудових та судових органів у складі Організації Африканської Єдності та згодом Африканського Союзу.

Література

1. Шемшученко Ю.С. Колоніалізм. Енциклопедія міжнародного права: У 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 2. Е-Л. Київ: Академперіодика. 2017. С. 627–628.
2. General History of Africa. Vol. VII: Africa under Colonial Domination 1880–1935/ Ed. by A. Adu Boahen. 2nd. Paris: UNESCO, University of California Press, Heinemann Educational Book. 2000. 865 p.
3. Нипорко Ю.І. Берлінська конференція 1884–85. Енциклопедія міжнародного права: У 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 1. А-Д. Київ: Академперіодика. 2014. С. 249–250.
4. General Act of the Conference of Berlin Concerning the Congo (1885) // The American Journal of International. 1909. Vol. 3, No. 1. PP. 7–25.
5. Potholm C.P. The theory and practice of African politics. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall. 1979. 309 p.
6. Harold J. B. Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition / Harvard University Press, 1983. 672 p.
7. Sinclair G. F. 'The Ghosts of Colonialism in Africa': Silences and Short comings in the ICJS 2005 Armed Activities Decision // ILSA Journal of International & Comparative Law. Vol. 14. No. 1. 2007. P. 121–143.
8. Johnson S.J. King Leopold II's exploitation of the Congo from 1885 to 1908 and its consequences: Research dissertation... Master of History. Orlando, Florida. 2014. 84 p.
9. Hochschild A. King Leopold's ghost: a story of greed, terror, and heroism in colonial Africa / Houghton Mifflin Company. Boston, New York. 1999. 367 p.
10. Craven M. Between law and history: the Berlin Conference of 1884–1885 and the logic of free trade // London Review of International Law. 2015. Vol. 3, Issue 1. PP. 31–59.
11. Blij H.J., Muller P.O. Geography: Realms, Regions and Concepts // New York: Wiley & Sons. 1994. 688 p.
12. Toufayan M. When British Justice (in African Colonies) Points Two Ways: On Dualism, Hybridity, and the Genealogy of Juridical Negritudein Taslim Olawale Elias // Leiden Journal of International Law. 2008. Vol. 21. P. 377–410.

Анотація

Улиганець В. Є. Передумови виникнення міжнародних та міжетнічних спорів та конфліктів у Африці. – Стаття.

У статті розглянуто процес колонізації африканського континенту, зокрема переважно насильницьке захоплення, що розгорнулася наприкінці третьої чверті XIX століття, адже саме цей етап став перехідним між де-факто колоніалізмом в Африці до де-юре.

Підписання в 1885 році Генерального акту Берлінської/Африканської конференції стало не просто укладення міжнародної угоди, яка передбачала розподіл територій африканського континенту та зобов'язання, які метрополії брали на себе, зокрема по збереженню народів Африки, боротьби з рабством та работоргівлею, забезпечення віротерпимості та можливість будувати споруди для релігійних обрядів та можливість проводити ці обряди, розвиток африканців тощо. Вважаємо, що сторони Конференції уклали разом із Генеральним актом джентльменську угоду, якою передбачали експлуатацію континенту та його населення, поневолення та здійснення політики по недопущенні будь-яких умов, які б дозволили етносам, народам чи націям африканського континенту об'єднуватися навколо ідей про незалежність, права, економічний розвиток чи будь-який інший інтерес або благо для самих африканців.

Генеральний акт Берлінської конференції фактично став уособленням міжнародного права того періоду. Усвідомлюючи вищий рівень розвитку, європейські потужні імперіалістичні держави здійснили делімітацію територій Африки незважаючи на релігійні, культурні чи будь-які інші особливості етносів і народів Африки, не враховуючи навіть територіальний поділ, який уже був у Африці. Характерним є і те, що Конференція відбулася без залучення представників Африки.

Зважаючи на особливості процесу делімітації африканського континенту та політику метрополій щодо своїх колоній в Африці, цілком очевидно, що було порушено ті кордони, які на період до 1885 року сформувалися на континенті, а різні етноси та народи ставали однією нацією і, нерідко, ворогували чи метрополії розпалювали між ними ворожнечу. Зважаючи на ці фактори, закономірною є та кількість територіальних міжнародних конфліктів і міжетнічна ворожнеча та нетерпимість всередині багатьох держав Африки, яка охопила континент після отримання незалежності.

Ключові слова: колоніалізм, Берлінська конференція щодо Африки, Генеральний акт Берлінської конференції, міжнародний конфлікт.

Summary

Ulyhanets V. Y. Prerequisites of the arising of the International and Interethnic Disputes and Conflicts in Africa. – Article.

This article examines the process of colonization of the African continent, including the primarily violent seizures that unfolded in the late third quarter of the 19th century. It was during this period that the transition from de facto to de jure colonialism in Africa took place.

The signing of the General Act of the Berlin Conference in 1885 marked more than just an international agreement. It entailed the division of African territories and the obligations that the metropolis undertook. These included the preservation of African peoples, the fight against slavery and the slave trade, the guarantee of freedom of religion, and the development of Africans, among other things. However, it also concealed a gentlemen's agreement among the imperialist powers. We believe that along with the General Act, the parties to the Conference concluded a gentlemen's agreement to exploit the continent and its population, to enslave them and to pursue a policy of preventing any conditions that would allow ethnic groups, peoples or nations to unite around ideas of independence, rights, economic development, etc.

The General Act of the Berlin Conference effectively became the embodiment of international law at that time. Being aware of their higher level of development, the powerful European states decided that they alone should dictate the conditions, standards, and principles that they deemed appropriate and correct, without the participation of, for example, the peoples of Africa with their cultural and ethnic characteristics.

Given the peculiarities of the process of delimitation of the African continent and the policy of the metropolis towards their colonies in Africa, it is quite obvious that the borders that had formed on the continent by 1885 were violated. Different ethnic groups and peoples found

themselves part of the same nation and, often, became enemies, or the metropolis fanned enmity between them. Given these factors, the number of territorial international conflicts, interethnic enmity and intolerance within many African states, which engulfed the continent after gaining independence, is a natural consequence.

Key words: colonialism, Berlin conference on Africa, General Act of the Berlin Conference, international conflict.

НАШІ АВТОРИ

Абрамович Р. М., кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Батюк С. Ю., аспірант кафедри адміністративного та фінансового права Львівського національного університету імені Івана Франка

Бондар В. С., кандидат юридичних наук, професор, декан факультету підготовки фахівців для підрозділів поліції Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка Донецького державного університету внутрішніх справ

Галат В. І., аспірант кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Голубєва Н. Ю., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного процесу, професор кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», заслужений юрист України, адвокат

Григор'єва Х. А., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Козубенко І. В., старший викладач кафедри правничої лінгвістики Національної академії внутрішніх справ

Лагутіна І. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія»

Магновський І. Й., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та кримінології Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

Мельник В. М., кандидат політичних наук, асистент кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мішина Н. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Редченко Я. О., аспірант кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Сурілова О. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Улиганець В. Є., аспірантка відділу міжнародного права та права Європейського Союзу Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

ЗМІСТ

<i>Р. М. Абрамович</i> Незворотність дії закону в часі та воєнний стан. Огляд законодавства	3
<i>С. Ю. Батюк</i> Характеристика та вплив адміністративної реформи на роботу публічної адміністрації у Франції у другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст.....	8
<i>В. С. Бондар</i> Особливості судово-експертного забезпечення досудового розслідування порушення законів та звичаїв війни	22
<i>В. І. Галат</i> Теоретичні аспекти поняття істотного порушення договору міжнародної купівлі-продажу товарів.....	32
<i>Н. Ю. Голубєва</i> Поняття суброгації та порядок реалізації суброгаційної вимоги у страхуванні	38
<i>Х. А. Григор'єва</i> Аналіз розвитку агропротекційного законодавства України в умовах воєнного стану	54
<i>І. В. Козубенко</i> Вплив ефективної комунікації на професійну діяльність поліцейського	67
<i>І. V. Lagutina</i> International labour standards and digital transformation of labour relation	74
<i>І. Й. Магновський</i> Глобалізація як складова сучасного державотворення: теоретико-правовий аспект.....	84
<i>Мельник В. М.</i> Від «цезаря» до «понтифіка»: світогляд Юліана Відступника та римські концепції правосуб'єктності	95
<i>N. V. Mishyna</i> European Court of Human Rights' judgements implementation by local and regional authorities: analyzing annual execution reports 2007–2022.....	107
<i>Я. О. Редченко</i> Застосування цифрових валют та блокчейну в Організації Об'єднаних Націй як елемент реалізації гуманітарних ініціатив	115
<i>О. О. Сурілова</i> Тріо асоціації на шляху до Європейського Союзу	121
<i>В. Є. Улиганець</i> Передумови виникнення міжнародних та міжетнічних спорів та конфліктів у Африці.....	130

CONTENTS

<i>Abramovych R. M.</i> Ex post facto law and wartime. Overview of legislation.....	3
<i>Batiuk S. J.</i> Characteristics and impact of administrative reform on the work of public administration in France in the second half of the 20th century – the beginning of the 21st century.....	8
<i>Bondar V. S.</i> Peculiarities of forensic expert provision of pre-trial investigation of violations of the laws and customs of war.....	22
<i>Halat V. I.</i> Theoretical aspects of the concept of fundamental breach in international sales contracts.....	32
<i>Golubeva N. Yu.</i> The concept of subrogation and the procedure for implementing a subrogation claim in insurance.....	38
<i>Hryhorieva K. A.</i> Analysis of the development of agricultural protection legislation of Ukraine under the conditions of marital state	54
<i>Kozubenko I. W.</i> The influence of effective communication on the professional activity of a police officer	67
<i>Lagutina I. V.</i> International labour standards and digital transformation of labour relation.....	74
<i>Mahnovskiy I. Y.</i> Globalization as a component of modern state formation: theoretical and legal aspect.....	84
<i>Melnyk V. M.</i> From “Caesar” to “Pontifex”: Ideology of the Julian the Apostate and Roman Concepts of Legal Personality	95
<i>Mishyna N. V.</i> European Court of Human Rights’ judgements implementation by local and regional authorities: analyzing annual execution reports 2007–2022.....	107
<i>Redchenko Ya. O.</i> Application of digital currencies and blockchain in the United Nations organization as an element of the implementation of humanitarian initiatives.....	115
<i>Surilova O. O.</i> The trio of associations on the way to the European Union.....	121
<i>Ulyhanets V. Y.</i> Prerequisites of the arising of the International and Interethnic Disputes and Conflicts in Africa.....	130

Сайт видання:
www.naukovipraci.nuoua.od.ua

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право», 293 «Міжнародне право»), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (Додаток 1).

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 18900–7680 ПР від 14.11.2011

Редактор-коректор *І. Чудеснова*
Технічний редактор *С. Кузнєцов*

Тираж 100 прим. Підписано до друку: 20.03.2024.

Адреса редакції
вул. Академічна, 2, каб. 1009 м. Одеса, 65009, Україна
Телефон. + 38 095 301 17 48
E-mail: editor@paukovapraci.nuonua.od.ua

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.